

KERESZTÉNY MAGVETŐ

114. évfolyam • 2008 • 4. szám
Kolozsvár

TARTALOM

TANULMÁNYOK

NÉGYSZÁZNEGYVEN ÉVES AZ ERDÉLYI UNITÁRIUS EGYHÁZ

- ▶ *Káldos János*
Enyedi György prédikációi mint fejedelmi tükrök 477
- ▶ *Molnár B. Lehel*
A Diploma Leopoldinum és a háromszéki unitárius püspöki vizitáció 483
- ▶ *Gaal György*
Az unitárius iskolaügy a 20. század első felében..... 490
.....
- ▶ *Pál János*
Vissza- és elrománosítási kísérletek ideológiai gyökerei a székelyföldi
unitárius egyházközösségekben – 2. 499
- ▶ *B. Kiss Attila*
Adam Franck (1639-1717) pályaképe – 2. 528

MŰHELY

- Kovács Sándor*
Mihály Balázs: Ferenc Dávid 555
- dr. Gellérd Judit*
Balázs Mihály Dávid Ferencről szóló könyvének margójára.
A fordító észrevetelei 560
- Boros János*
Köszöntő a Berde-serleggel 564

SZÓSZÉK – ÚRASZTALA – SZERTARTÁSOK

dr. Rezi Elek

Szólni és tenni (Jak 2,12) 568

Józsa István Lajos

Dávid Ferencre emlékezünk (1Kor 11,1; Zsid 13,7–9) 572

Bálint Róbert Zoltán

A világ világossága (Dávid Ferenc-émlékezés
egy elképzelt novemberi zarándoklaton) (Mt 5,14–16) 577

Lakatos Sándor

Akarsz-e halhatatlan lenni? (1Kor 13,12) 580

Koppándi Botond

Ajándék – Jézusnak (Mt 2,11) 586

Márkos Ervin

Reményteljes jövőt! (Jer 29, 11) 591

Pálffy Tamás Szabolcs

Törvényed megtisztel és éltet (2Móz 20,13) 595

Egyházi élet – Hírek 600

A kiadvány megjelenését
a Communitas Alapítvány
támogatta.

Alapítási éve: 1861. Kiadja az Unitárius Egyház. Megjelenik negyedévenként.

Szerkeszti: dr. Szabó Árpád. Munkatársak: Jakabffy Tamás szerkesztő,

Kürti Miklós olvasószerkesztő, Ruzsa István műszaki szerkesztő.

Szerkesztő bizottsági tagok: Kovács Sándor, Czire Szabolcs.

Szerkesztőség címe: 400105 Kolozsvár, 1989 December 21 út, 9 sz.

Tel: +40 264 593236, fax: +40 264 595927; e-mail: tamas.jakabffy@unitarius.com.

Postacím: 400105 Cluj-Napoca, b-dul 21 Decembrie 1989 nr. 9.

Készült az Unitárius Egyház Nyomdájában. ISSN 1222-8370.

CHRISTIAN SOWER

Journal of the Unitarian Church, Romania
CXIV • Cluj-Napoca • 2008/4

CONTENTS

STUDIES

THE 440TH ANNIVERSARY OF THE UNITARIAN CHURCH OF TRANSYLVANIA

- János Káldos*
György Enyedi's Sermons as Princely Mirrors..... 483
- Lehel Molnár B.*
Diploma Leopoldinum and the Unitarian Bishop's Visits
in Haromszék District 483
- György Gaal*
Unitarian Educational Affairs in the First Part of the 20th Century 490
-
- János Pál*
The Ideological Roots of the Romanisation Attempts in the Unitarian
Congregations – 2 499
- Attila B. Kis*
Adam Franck's (1639–1717) Career – 2..... 528

WORKSHOP

- Sándor Kovács*
Mihály Balázs: Ferenc Dávid..... 555
- dr. Judit Gellérd*
Some Remarks on Mihály Balázs's Book from Ferenc Dávid.
The Translator's Reflections 560
- János Boros*
The Traditional Toast with the Berde-Cup..... 564

SERMONS

<i>dr. Elek Rezi</i> Speak and Act	568
<i>István Lajos Józsa</i> Remembering Ferenc Dávid	572
<i>Róbert Zoltán Bálint</i> The Light of the World. Memorial Sermon on an Imaginable Pilgrimage in November.....	577
<i>Sándor Lakatos</i> Would you be Immortal?.....	580
<i>Botond Koppándi</i> Gift – to Jesus.....	586
<i>Ervin Márkos</i> A Promising Future	591
<i>Tamás Szabolcs Pálffy</i> Your Law Honour You and Give Life.....	595
Church Life – News	600

Tanulmányok

KÁLDOS JÁNOS

ENYEDI GYÖRGY PRÉDIKÁCIÓJA 1594 NYARÁN

Az alább közölt dolgozat¹ egy készülő hosszabb tanulmány részlete, amelyben Enyedi György unitárius püspöknek – a 16. századi erdélyi irodalom egyik legjelentősebb alkotójának – műveit vizsgálom abból a szempontból, hogy ő és a rövid ideig az irányítása alatt működő unitárius egyház hogyan reagált az erdélyi politika fordulataira 1592 és 1597 között. Ezekről ugyanis elég keveset tudunk, mivel a modern kutatás sokkal inkább az eszmetörténeti fejlemények vizsgálatát tartotta elsődlegesnek², illetve az unitárius politikai elit stratégiáját és térvesztésének állomásait vizsgálta.³ Tanulmányom azonban nem egyszerű politikatörténeti tanulmány, hanem módszertani kísérlet is, amelyben közelítve a történelem egy adott időszakára, évére, hónapjára, napjára, egyes esetekben órájára és helyére, igyekszem megeleveníteni a pillanatban rejlő feszültséget, a szószékről elhangzó egyszeri és megismételhetetlen prédikáció – leírt vagy nyomtatott változataiból alig-alig rekonstruálható – drámáját.

Báthori Zsigmond erdélyi fejedelem 1592-től kezdődően egyre határozottabban foglalkozott a néhány évtizede hagyományosnak nevezhető erdélyi politika megváltoztatásával. Két nagy kérdéscsoport alakította az erdélyi politikát azokban az években: a törökkel való kényszerű kapcsolat fenntartásának következményei, illetve a szembefordulás lehetősége és esélyei, valamint a központi fejedelmi hatalom és a rendek viszonya. A hitvallásbeli különbségek csak motíválták a politikai cselekvéseket, de alapvetően nem határozták meg azokat.⁴ A

1 Jelen tanulmány rövidített és erősen átdolgozott részlete a Kolozsváron 2008. november 11-én az Unitárius Egyház alapításának 440. évfordulója alkalmából rendezett ünnepségen és konferencián elhangzott előadásnak.

2 Pirnát Antal, Keserü Bálint, Dán Róbert, Balázs Mihály tanulmányai.

3 Horn Ildikó: *Az unitárius elit stratégiái (1575-1603)* in: *Tündérország útvesztői*. Budapest, 2005, ELTE BTK. 88–111.

4 Uo. 83.

fejedelem a törökpárti, kompromisszumra épülő politika helyébe a német-római császár vezetésével és a pápa támogatásával felépítendő szövetségi rendszert állította politikájának középpontjába. Az új politikai irány erős katolikus restaurációs igénnyel fonódott össze. Az erdélyi rendek egy része és a fejedelmi tanács tagjai közül is sokan túl kockázatosnak vélték a fejedelem elképzelését. Kevésnek ítélték Erdély és az új szövetségi rendszer erejét, ráadásul, az 1588-as megyesi országgyűlés végzése szerint, erősen ellenezték a katolicizmus, különösen a jezsuita rend bármiféle restaurációját. Az 1591-től lassan kibontakozó háborús helyzet (a későbbiekben kapta csak a „tizenöt éves háború” nevet) egyre bizonytalanabbá, feszültebbé tette a helyzetet. A fejedelmi politikát támogatók és az azt ellenzők között egyre nőtt a feszültség. A minket érdeklő pólus, az erdélyi unitárius egyház politikai irányultságáról, szerepvállalásáról és súlyáról alig tudunk valamit. Ne feledjük, hogy az 1590-es évek első felében a nemesség hangadó rétege még majdnem teljesen a bevett vallások (recepta religio) közé tartozó unitárius vallás vagy valamelyik antitrinitárius irányzat híve. Éppen e kérdéskör vizsgálatához nyújtanak kiváló forrásanyagot Enyedi György alaposan soha nem vizsgált prédikációi.

Az erdélyi politikai élet drámai fordulatot vett az 1594-es esztendő első felében. Báthori Zsigmond fejedelem törökkel szembeforduló politikája, illetve az azt előkészítő műveletek egyre intenzívebbé váltak. Követek jöttek Bécsből és Rómából, és Báthori Zsigmond is elindította udvari diplomatáit. Januárban és februárban aktivizálódott a katolikus diplomácia is (Alessandro Cumuleo pápai legátus Erdélybe érkezett, Carillo Prágába indult, Batori András bíboros Erdélybe érkezett). Február 2-án Gyulafehérváron rendkívüli országgyűlésen, rendkívüli körülmények között fogadtatta el a fejedelem akaratát. Kakas István húsvét után egy héttel érkezett vissza Kolozsvárra angliai követségéből. Május 12-én Tordán újabb országgyűlésen erősítette meg a fejedelem politikai akaratát. Az országgyűlés után – május végén – megérkeztek a pápa és a császár követei a gyulafehérvári udvarba, akik ékes orációkban biztosították a fejedelmet támogatásukról és a támogatás feltételeiről. Májusban a császári hadak kudarcot vallottak Esztergom alatt. Nem sikerült visszafoglalni a várat. (Ekkor halt meg Balassi Bálint.) Közben fenyegető tatár seregek jelentek meg Erdély északi határainál. Ebben a vészterhes pillanatban tartotta rendes évi „generalis synodusát” az unitárius egyház Kolozsváron (június 5.). A zsinatról nem maradt fenn témánk szempontjából fontos adat, de nehezen képzelhető el, hogy ne mérlegelték volna a politikai helyzet következményeit és szerepvállalásuk lehetőségeit. A rendek Gyulafehérváron újabb gyűlésen tárgyaltak (június 10.), majd a fejedelem elrendelte az erdélyi sereg összehívását a sebesi mezőre. A seregek összegyűltek, miközben folytatódtak a tárgyalások a Báthori Zsigmond és tanácsadói által tervezett politikai fordulatról vagy annak elutasításáról. A tárgyalások kudarccal végződtek. „Báthori Boldizsár egyesek ösztökélésére hátat fordított, sátrait lebontatta, elvitette, amiből a

józanabbak megsejtették, hogy gyászos visszavonás támad.”⁵ A zavar teljes volt. A fegyveresek átvonultak Tordára, hogy ott folytassák a gyűlést (1594. július eleje.). „Ismét összegyűltek itt, és nem tudom kiknek az ösztökélésére, egyes főurak kezdtek a keresztyén szövetségtől és a korábbi elhatározástól a törökök pártjára hajolni.”⁶ Baranyai Decsi János mondata Kovacsóczy Farkas kancellár politikai fordulatára és a „törökös irányzat” megerősödésére utal. A fejedelem nem jelent meg a gyűlésen. A tordai fegyveres gyűlés végzései a fejedelemmel való nyílt szembefordulást mutatják: A fejedelem jöjjön Tordára és tegye le az esküt a rendi alkotmányra, amire Medgyesen már letette 1588-ban. Tordán állítólag „azt is végezték a tanácsurak, hogy ha meg nem esküszik újonnan és a törökre való támadást el nem hagyja, más fejedelmet rendeljenek az országban” (Szamosközy IV. 36.). Július közepén a fejedelem tárgyalásokat kezdett Báthori Boldizsárral a hatalom átengedéséről. Tordán összegyűlt rendek nagy örömmel fogadták ezt a hírt és azon nyomban áttették az országgyűlést Kolozsvárra, ahol Báthori Boldizsár beköltözött a fejedelmi szokásos szálláshelyére. „Egyesek, elsősorban az előkelők közül, azt tanácsolták az ország rendeinek, hogy ha már a fejedelem az ő tájékoztatásuk nélkül távol maradt, menjen, ahová akar, állítsanak mást helyébe.”⁷ 1594. július 25-én megnyílt az országgyűlés.

Itt álljunk meg a politikai események ismertetésében. Hogy a helyzet drámaiságát jobban értsük, képzeljük magunk elé Kolozsvárt 1594-ben! A város központja a piactér volt. Ott állt a hatalmas Szent Mihály templom, amelyet akkoriban Nagytemplomnak neveztek. Közvetlenül mellette – körülbelül a mai Mátyás-szobor helyén – állt a régi Szent Jakabról elnevezett kápolna, akkori nevén Kistemplom. Ez utóbbit még János Zsigmond építtette át és tette alkalmassá az országgyűlések megtartására. A két templomot fal vette körül, amelyen belül volt a cinterem (temető), kívül pedig az árusok bódéi. Az 1560-as évek vége óta mind a két templomot az unitáriusok használták, részben a szász, részben a magyar hívek. Az unitárius püspök a mai Plébánia-sor legszebb középkori épületében lakott. Akkoriban készült el a kolozsvári reneszánsz építészet egyik legszebb épülete, akkor Kakas István háza, ami korábban a híres humanista, Adrian Wolphard tulajdona volt. Kolozsvár lakossága akkoriban szinte egészében az unitárius vallást követte.⁸

Tehát az az országgyűlés, amelynek fő célja, hogy döntsön a fejedelem és az erdélyi nagypolitika sorsáról, ott ülészik a kolozsvári piaci Kistemplomban. A néhány méterrel mellette lévő Nagytemplomban az unitárius püspök, Enyedi

5 Baranyai Decsi János magyar története (1592–1598), Budapest, 1982. 167.

6 Uo. 168.

7 Uo. 169–170.

8 Kovács András: *Kolozsvár városképe a XVI-XVII. században*, in: *Kolozsvár 1000 éve*. Kolozsvár, 2001. 46–47.

György tartja beszédeit. A templomok közvetlen környékén és a piactéren zajlanak az erdélyi politika nagy szócsatái. A fejedelem szállása Kolozsmonostoron van, hú embereivel és jezsuitáival. Kolozsvár városa is felbolydult. Röplapok jelentek meg csodás hadiszerszámok képével, s a templom kapuján is újabb és újabb kiírások tudatták a híreket.

Sajnos nincs teljesen egyértelmű adatunk, hogy Enyedi mely beszédei hangzottak el az említett tavaszon és nyáron, a júniusi kolozsvári zsinaton és júliusi országgyűlési idején,⁹ de néhány beszéd világosan reagál a politikai eseményekre.

Egyik beszéde (Centuriae 3. Concio 2.)¹⁰ a Liber Ecclesiasticus 10,1 alapján három részben fejt ki a textust. A beszéd datálása az eddigi források alapján bizonytalan. Két kolozsvári másolatban (K₁, K₂) ugyanis nem Triacas számozás, hanem Centuria számozás van. A beszédet tartalmazó másolatban a Tertia Centuria beszédei vannak 1-től 30-ig datálatlanul. Kénosi Tözsér szerint a beszéd valamikor 1595-ben keletkezett. A beszéd tartalma alapján azonban egyértelmű, hogy valamikor 1594 nyarán, május vége és július vége között hangzott el. Legvalószínűbb időpontnak a július végi vasárnap (július 24.) tűnik. A következő napon nyílt meg ugyanis az országgyűlés.

A beszéd három részének kiemelt alapigéi is sokat sejtetők:

Pars 1.: „A bölcs bíró tanítja az ő népét, és az eszesnek urasága szép rendtartással vagon.”

Pars 2.: „Amilyenek a népnek bírái, olyanok a szolgák is.”

Pars 3.: „A bolond király elveszíti az ő népét.”

A beszéd gondolatmenete a következő: A hivatalt viselő ember olyan, „mint a hegyen helyeztetett város vagy az asztalon égő gyertya.” Mindenki látja, mit cselekszik, és tettei megmutatják erkölcsét. Két dolog jellemzi a jó tisztségviselőt: „a tanítás és a szép rendtartás.” Enyedi megkülönbözteti a bölcsesség és eszeség fogalmát. „... a bölcsesség áll az elmének éles voltában, amely gondolkodásokban és különb-különbféle tudományok értésében. De az eszeség az erkölcsnek egyenes voltában, magaviselésében és a tisztességes cselekedetekben.” A jó tisztségviselőknek bölcsnek és eszesnek kell lenniük, és szükséges, hogy tanítsák az „alattuk valókat, mert néha nagy okát kell adni cselekedeteinek, vagy valami szép beszéddel, okossággal kell inteni és a többit elhíttetni. Aztán ugyan illendőbb is, hogy szép szóval hajtsa inkább meg, hogynem erőszakkal kényszer-

9 A tanulmánynak nem feladata, hogy bemutassa Enyedi György beszédeinek másolatait, szöveg hagyományát. Erre vonatkozóan: *Ungarländische Antitrinitarier. 2., György Enyedi / von János Káldos; unter Mitw. von Mihály Balázs. Baden-Baden-Bouxwiller, 1993.* (Bibliotheca Dissidentium 15.) 113-130. – A beszédek döntő többsége datálatlan, és sajnos nem megbízható a datálásukra történt kísérletek sem (Kénosi Tözsér János, Uzoni Fosztó István).

10 *Enyedi György válogatott művei.* Bukarest–Kolozsvár, 1997. 99–109.

rítse.” A bölcsesség eszköze a tanítás, a gondolkodás, a beszéd. A tettek, cselekedetek az eszességtől függenek. A felelősségteljes tisztségviselő véghez is viszi, amit bölcsen kigondol. Majd Szókratészt idézi fel, aki bebizonyította a tisztségre vágyóknak, hogy „semmit nem tudnak, sem értnek ahhoz a tiszthez, akit viselni akarnak.” A hívek, de még inkább a potenciális fejedelem jelöltek számára levonja a tanulságot: „Ezt cselekedjük azért mi is, és jól meghányjuk-vessük magunkban, mennyire ér a lepel és mennyire érünk eszünkkel, úgy kívánjuk aztán azt, amire vágyunk. Második orvosságunk ugyan innét legyen az, hogy mikor tisztségviselőket választunk, tekintsünk nem fényes köntösére, avagy nemzetségére, gazdagságára, sem valami barátságára, hanem eszére, bölcsességére és belső lelki javára.” S ha nincs tökéletes jelölt (mert senki nincs hiba nélkül), akkor „a mostani veszett világban is” olyat válasszunk, „akit az Isten jobb lelkiismerettel és jobb bölcsességgel és eszességgel látogatott meg.”¹¹ A második részben újra megismétli a korábbi beszédeiben kifejtett gondolatot, miszerint olyan lesz az ország, amilyen uralkodója. Roboám királynak, mint a rossz fejedelemnek a példája, és a bálványimádás megemlítése világosan visszautal egy 1593 őszi elhangzott beszédére (Lib. Ecclesiasticus 46:27, Triacas 2. Concio 35.). Ebben a gondolatmenetben azonban egyértelművé teszi, hogy mit ért bálványimádáson. „Ezelőtt csak hús esztendővel említettek volna előtted a jezsuitákat [...]. Sokan vagyunk, kik gyermekkorunkban soha sem barátot, sem misét nem láttunk vala, micsoda a szentek vére etc. és egyéb efféle Isten ellen való bálványozást. De úgy tetszik, immár nem csak látjuk, hanem naponként fiaink is tanulják és kapják, hogy sok hasznot és tisztességet, uraságot kaphassanak utána.¹² ... No azért mind ország, s mind föld népe olyan tisztet válasszon, akinek magaviselése, erkölcse, esze, elméje helyén legyen. Mert ha egyszer fejedelemmé, tisztté választod, biztonnal tudjad, hogy úgy kell táncolni, amint a sípot fújják mindeneknek.” A rész végén összefoglalva beszédének tanulságait, így fordul a hallgatósághoz: „Summa, hogy mind boldogságok, s mind veszedelmek az országnak Isten után függ főképpen a fejedelmeken, bírákon, amint érted. Mindezekből azért tanulságunk az, hogy Istennek hozzánkvaló jó kedvének jele ez, hogy nekünk azt megengedte, hogy közülünk olyan tisztet, fejedelmet választhatunk, aminémüt szinte szeretünk. Meglássuk tehát, hogy az Isten ajándékával jól éljünk. Azaz ne tartsuk játéknak az fejedelem, bírák választását, mert ezzel magunknak mind boldogságot s mind veszedelmet hozhatunk. [...] Azért meggondoljuk, kit válasszunk, mert valaminémüt választunk, de annak erkölcse kiterjed, vagy jó, vagy gonosz

11 Talán célzás arra, hogy a lehetséges jelöltek közül inkább Kendy Sándor felé fordult Enyedi szimpátiája.

12 Enyedi jól érzékeli a jezsuitáktól, különösen Antonio Possevinótól származó stratégiát. Erre vonatkozóan ld. Horn Ildikó, i. m. 95–98. pl. Bogáthy Miklós, Sarmasághy Zsigmond, Wass Ferenc az 1590-es évek elején.

legyen. Amíg azért kezünkben a gyepplő, szabadságunkban vagyon, kétfelé tekintsünk és jó idején, mit kelljen cselekednünk, meggondoljuk.”

Enyedi prédikációjának üzenete világos. Korábbi prédikációjából kiemelt szavakkal: „betelt a mérték”... a rossz fejedelemnek mennie kell. Báthori Zsigmondról már korábbi beszédeiben kifejtette véleményét. A most elemzett beszéd a választás előtt álló rendeknek szóló súlyos üzenetet hordoz, nevezetesen azt, hogy a választás felelőssége az övék, és döntésük következménye kihat az egész országra, Erdélyre. Már nem a fejedelem morális kritikája, és nem a fejedelmi politika elhibázottnak vélt iránya a beszéd központi szervező ereje, hanem a választók, a rendek felelősségének hangsúlyozása.

Jelenlegi ismereteink alapján nem lehet megállapítani, hogy Enyedi a fejedelemmel szembefordulók közül melyik irányzathoz vonzódott vagy csatlakozott. Nyílt titok volt, hogy Báthori Boldizsár készül a trónra. Kolozsvárott már a fejedelem szokásos szálláshelyére költözött. Nagyon erős volt Kovacsóczy Farkas, a fejedelmi tanács vezetője, a kancellár. Ráadásul ő már 1584-ben egy latin nyelvű traktátusban (*De administratione Transylvaniae*) kifejtette, hogy – velencei mintára – egy sajátos nemesi köztársaság lenne az ideális államforma. Száztagú tanács élén tizenkét tanácsúr igazgatta volna az országot.¹³ S talán a bölcs Kendi Sándor is esélyes lehetett.

Enyedi jól látta, hogy az adott politikai helyzetben nem elég a „bölcesség”, a pillanat megragadásához a cselekvőképes „eszesség” elengedhetetlen feltétel. Alig telt el egy nap, s bizonyossá vált, hogy a rendek nem voltak elég határozottak. A fejedelem újra felülkerekedett, bevonult Kolozsvárra, s ezzel eldőlt a politikai irányzatok vitája is.

Négy hét múlva, 1594. augusztusának utolsó vasárnapján, augusztus 28-án, Enyedi György szokásos vasárnapi beszédében foglalta össze Erdély katasztrófáját előrevetítő látomását és a maga jeremiási szerepét. „Ne engedje az Úr, hogy én Jeremiásként az utolsó veszedelemnek legyek hirdetője, hanem inkább az ő irgalmasságának és csodálatos szabadításának dicsérője.” A fejedelem még aznap dél előtt bezáratta Kolozsvár kapuit, és elküldte követét a Kistemplomban összeült rendekhez azzal a hírrel, hogy letartóztatta a korábban ellene és politikája ellen forduló urakat: Báthori Boldizsárt, Kendy Sándort, Kovacsóczy Farkas kancellárt, Wass Györgyöt, Gerendi Jánost. A következő nap hajnalán már vér áztatta a piacteret. A „padovások álma” vérpádon és a börtönben ért véget. Kivégezték a lázadó urak egy részét. A püspöknek pedig nem engedte meg az Úr, hogy ne kelljen Jeremiásként hirdetni az országára szakadt „utolsó veszedelmeket.”

13 Szádeczky-Kardos: Kovacsóczy Farkas kancellár (1576–1594), Budapest, 1891. – Horn Ildikó: i.m. 91.; - [Kovacsóczy Farkas]: *De [ad]ministratione Transylvaniae dialogvs. Adiecta est ad maximvm et victorem Poloniae regem gratvlatio*. Kolozsvár, 1584, Heltai (RMNY 545)

MOLNÁR B. LEHEL

A LIPÓTI DIPLOMA ÉS A HÁROMSZÉKI UNITÁRIUS PÜSPÖKI VIZITÁCIÓ

A 17. század utolsó évtizedeiben Európát, de különösen a kontinens délkeleti részét fontos változások jellemzik. Ennek a kornak fejlődésjegyeit általánosságban vizsgáló Pierre Chaunu francia történész, az Annales-iskola¹ egyik ismert képviselője, találóan állapítja meg, hogy Ausztriával csodákat művelt a századvég, és az 1699. esztendővel (utalás a karlócai békére²) a klasszikus Európa kontinentális dimenziókat nyer.³ A megállapítás valóban sejteti a lényegét, nevezetesen azt, hogy a délkelet-európai térség, amely addig török ellenőrzés alatt állt, minden vonatkozásban kezd felzárkózni a kontinentális világhoz, és e felzárkózás jóval több, mint egyszerű uralomváltás.

-
- 1 Az első olyan történettudományi irányzat, amely programszerűen kezdett foglalkozni egy másfajta történetírói szemlélet meghonosításával. A név egy folyóiratcimből származik, melyet 1929-ben alapított Lucien Febvre és Marc Bloch, *Annales d'Histoire Économique et Sociale*. (Gazdaság és társadalomtudományi évkönyvek.) Szemben a politikatörténet dominanciájával, gazdaság-, társadalom- és mentalitástörténet ötvözte megközelítésükben interdiszciplináris. A történelmi jelenségeket nem egymást követő, szétszabdalt momentumok mesterséges láncolatának tekinti, hanem a hosszú időtartamú folyamatokra koncentrálnak. Nem az eseménytörténettől való megszabadulás volt tehát a cél, hanem annak hangsúlyozása, hogy a jéghegy csúcsa nem tanulmányozható a jéghegytől elválasztva. Nem elegendő a kiemelkedő történelmi figurákat vizsgálni, a gazdasági és társadalmi történéseket a névtelen tömegek és a nagy emberek egyaránt alakítják. Már a folyóirat szerkesztősége is interdiszciplináris volt: középkorász (Bloch), korajtkorász (Febvre), szociológus (Halbwachs), földrajztudós (Demangeon) is volt köztük pszichológia, antropológia, gazdaságtörténet, éghajlattörténet, szociológia, statisztikai gazdaságtörténet eredményeit használják.
 - 2 A karlócai békeszerződést 1699. január 26-án írták alá Karlócán (ma Szerbia, Vajdaság). A béke az 1683–1697-es, a törököket a Magyar Királyság területéről kiűző osztrák-oszmán háborút zárta le, amely az utóbbiak vereségével zárult.
A karlócai békével Magyarország nagy részén megszűnt az oszmán hódoltság, és lehetővé vált az ország területi, politikai és közigazgatási egyesítése. A törökök a (nagy részét lakatlan) Temesköz kivételével minden magyar hódoltsági területről lemondtak, bár a Temesköz jelentős részét a Savoyai herceg vezette császári csapatok már elfoglalták. A békekötés megszabja, hogy Törökországban a keresztény alattvalók a vallásukat szabadon gyakorolhatják. A felek egymás országában szabadon kereskedhetnek. A foglyokat kicserélik, vagy mérsékelt váltságdíjért szabadon engedik. A határszéli várak jó állapotát fenntarthatják, de újat a felek nem építhetnek. A béke, illetve a fegyverszünet 25 évre lett megkötve. A szultán ígéretet tett, hogy nem támogatja a magyar Habsburg-ellenes erőket.
 - 3 Lásd: Pierre Chaunu: *A klasszikus Európa*. Budapest 2001. 111.

A délkelet-európai felzárkózást véghez vivő Ausztriában az I. Lipót idején (1657–1705) újra erőre kapó Habsburgok számára egyre reálisabban körvonalázódik egy olyan abszolutisztikus állam képe, mely ennek a térségnek nagy részét magába foglalja.⁴ Ebben a folyamatban azt tekinthetjük egyik kiindulási pontnak, amikor 1683-ban a Bécs ostrománál elszenvedett óriási vereséggel az Oszmán Birodalom délkelet-európai földcsuszamlása megkezdődött, majd három évre rá, 1686-ban, a Szent Liga visszafoglalta Budát a 145 éve tartó török megszállóktól.

Az események nagy hatással voltak Erdélyre, és erről Apafi fejedelem 1686 őszén így ír a lengyel királynak Budavár visszavétele után „»Nem kicsiny örömmel értettük mi is az kereszténység fegyverének conjunctióját, [=összeköttetését] gondolván, felszabadulunk az török iga alól«, ugyanakkor félelmének is hangot adott, hogy a győzelemből ne a »keresztényi szabadságok romlása« következék.”⁵ Félelme nem volt alaptalan, hisz téli szállásra osztrák katonaság szállta meg Erdélyt. Ezzel tulajdonképpen kezdetét vette Erdély nagy metamorfózisa, ami a Habsburg Birodalomba való betagozódását jelentette.

Ennek a betagozódásnak az alapidokumentuma az 1690-ben Bethlen Miklós által kieszközölt Diploma Leopoldinum – amelyet I. Lipót 1691. december 4-én erősített meg, és amely szabályozza egyfelől a birodalom, másfelől az erdélyi rendek közti viszonyokat. A Diploma Leopoldinum az erdélyi fejedelem szuverenitását nem ismerte el, de világosan leszögezi, hogy Erdély fejedelemségként kerül Habsburg-uralom alá, megőrizve autonómiáját, belső rendjét, intézményeit. Ez a diploma több mint százötven éven keresztül Erdély „alkotmányának” szerepét tölti be, és az eredeti szándék szerint biztosítania kellene a rendeknek addigi jogait és kiváltságait, a behódolásért egy valóban autonóm Erdélyt, jórészt a fejedelemségkori törvények tiszteletben tartásával. Ezzel szemben a valóságban Erdély egy, a birodalom részéről megnyilvánuló folyamatos integrációs tendencia célpontja és tárgya, illetőleg a Habsburg-hatalom kiteljesedésének színtere.

Azzal, hogy Erdély a Habsburg Birodalom része lett, nem csak politikai, hanem vallási tekintetben is nagy változáson ment keresztül. Ez az ellenreformációnak vagy, ahogy Bíró Vencel katolikus történész fogalmaz, a „kiegyenlítődének”⁶ az ideje. Ettől kezdve a politikai életben a katolikum és a Habsburg-pártiság egyet jelentett.

4 Kovács Kiss Gyöngy, *A Habsburg-uralom erdélyi kiteljesedésének folyamata a korabeli magyar emlékirodalom láttatásában*. Erdélyi Tudományos Füzetek 228. Kolozsvár, 2000. 3.

5 Makkai László, Szász Zoltán (szerk.), *Erdély története II. 1606-tól 1830-ig*. Budapest, 1987. 874.

6 Bíró Vencel dr., *Az impériumváltás kora. 1690–1716*. In: *Az erdélyi katolicizmus múltja és jelene*. Dicsőszentmárton, 1925. 104.

A Diploma első, második és kilencedik pontja foglalkozott a vallási kérdésekkel, amelyeket a következőkben vázlatosan összefoglalunk. Az első pont kimondta, hogy a bevett vallások ügyében a meglévő templomok, iskolák, lelkeszségek tekintetében semmit sem változtatnak. A katolikusok saját költségükön, más felekezetek sérelme nélkül Kolozsváron és Gyulafehérváron, de máshol is templomot építhetnek. A második pontban megerősítették a magyar királyok és az erdélyi fejedelmek adományait, kiváltságait, a bevett vallásoknak, egyházi személyeknek, iskoláknak adott javait. A kilencedikben megállapítást nyer az, hogy a közjóra haszon származna, ha a tizenkét tagú titkos tanácsban és ítélőtáblánál legalább három tanácsos katolikus lenne. A többi tagot pedig a más vallásúak közül választanák.⁷

A Diploma a katolikusoknak nagy csalódást okozott, mert jelen helyzetükkel szemben alig jelentett valami változást. Régi iskoláikhoz nem juthattak hozzá, sőt, új egyházi személyeket sem hozhattak be, és így az a szándékuk, hogy a megtúrt kevés jezsuita kezébe tegyék az oktatás ügyét, kilátástalannak tűnt. Éppen ezért, amikor az országgyűlés a diplomát elfogadta, és annak ünnepélyes formában való kiadásáért Bécsbe egy küldöttséget indítottak, a katolikus Státus egyházi és világi tagjai megállapodtak, hogy jobb helyzetük elérése érdekében Lipót császárnál lépéseket tesznek.

Így került az 1691. december 4-én ünnepélyes formában kiállított Diploma harmadik pontjához egy záradék, amely kimondta, hogy a rendek vallásügyi viszálya esetén, ha a békés megegyezés nem jön létre, a felek meghallgatása után az uralkodó dönt.

A Diploma szerint a fejedelmi tanács örökébe Erdély legfelsőbb helyi kormány szerve, a Gubernium lépett. A fő tisztségekre és a tanácsosi helyekre, az új tisztségviselők megerősítésére 1692 tavaszán került sor. Bánffi György gubernátor, Bethlen Gergely főgenerális, Bethlen Miklós kancellár lett, a negyedik fő-tisztségbe, a kincstartóiba a katolikus Haller János került. Református többségű lett a guberniumi tanácsosok köre is, a régiek (Székely László, Bethlen Elek, Naláczi István) mellé választott négy új ember közül Keresztesi Sámuel református, Gyulaffi László és Gyerőffi György katolikus, Tholdalagi János pedig unitárius.

Az országgyűléseken 1692-ben meg is kezdődtek a felekezetközi tárgyalások a katolikusok protestáns részről túlzónak tartott követeléseivel, nevezetesen az erdélyi római katolikus püspökség teljes jogú visszaállításáról, arról, hogy azokban a helységekben, ahol több templom van, egyet adjanak vissza nekik, a korábban Erdélyben működött szerzetesrendek (elsősorban jezsuiták) térhesse nek vissza, alsóbb és felsőbb iskoláik lehessen stb.⁸ Április 22-én Bethlen Miklós

7 Kővári László, *Erdély történelme*. 5. Kolozsvár, 1863. 221., 222., 225.

8 lásd: Trócsányi Zsolt, *Habsburg-politika és Habsburg-kormányzat Erdélyben 1690–1740*. Budapest, 1988. 207–212.

szállásán megszületett egy többé-kevésbé kompromisszumos szerződés, melynek megfogalmazói unitárius részről Jóó Mihály fiskális direktor és Dálnoki János voltak, aláírója pedig Sárosi János.

Eszerint a katolikusok elfogadták, hogy püspök helyett vikáriust nevezzenek ki, a szerzetesrendek (elsősorban a jezsuiták) bejövetele ügyében mindkét fél fenntartotta a maga álláspontját, a kolozsvári templomkérdés kapcsán pedig a protestáns rendek felajánlották az óvári templomot, amit a reformátusok bírtak, valamint a kolozsmonostori uradalom átadását. E szerződés után a katolikusok megváltoztatták álláspontjukat, többek között azt követelték, hogy a püspök teljes hivatalában bejöhessen Erdélybe és Kolozsváron az óvári helyett a főtéri templomot adják át nekik. Az újabb májusi tárgyalások során, mivel a katolikusoknak és protestánsoknak nem sikerült megállapodniuk, a vitás egyházi ügyeket az uralkodó elé kellett terjeszteniük.⁹ A Gubernium Alvinczi Péter ítélőmestert jelölte ki követnek, hogy vallási kérdésben Bécsben tárgyaljon. Alvinczi református lévén a maga egyházát is képviselte, unitárius részről pedig Dálnoki János kolozsvári tanácsos, Petrichevich Horváth Ferenc,¹⁰ a szászok részéről Zabanius János indult útnak. A katolikusok még Alvinczi indulása előtt Baranyai Gergelyt küldték Bécsbe, hogy tárgyaljon.

A követjárások nyomán megszületett a vallásügyi pótdiploma (1693. április 9.) és az Alvincziana Resolutio vallásügyi rendelkezése (1693. május 14.). Trócsányi Zsolt megállapítja, hogy „A pótdiploma annak a ténynek józan mérlegelésével, hogy Erdély rendjeinek és vezető elitjének nagy többsége protestáns, lényegében a protestánsok javára dönt, vagy legalábbis nem ellenük”¹¹ Többek között jóváhagyja az óvári református templom és a mellette levő unitárius kollégium valamint a gyulafehérvári Báthori-templom átadását, elfogadja a kolozsmonostori uradalom visszaváltását a katolikusok számára, az erdélyi püspöki széknak pedig apostoli vikáriussal való betöltését irányozza elő. Érdemes megjegyeznünk, hogy a pótdiploma határozatainak állandóságában, törvényi erejében nem lehetett bízni. Ezt az alig egy hónapra rá kiadott Alvinczi Rezolúció második pontja jelzi, miszerint „az uralkodó jobbnak látná, ha Kolozsvárott a piactéri unitárius templomot adnák át a katolikusoknak”¹² és ennek fejében 5000 forint kárpótlást rendelt. Ráadásul a Rezolúció hatodik pontja úgy módosította a Diploma 9. pontját, hogy a tizenkét tagú Guberniumban és az ítélőtáblánál arányos felekezeti megoszlást biztosít, de, és itt a lényeg, ha az unitárius és lutheránus vallásúakból 3–3 alkalmas személyt nem találnak, akkor a hiányzókat az uralko-

9 Lásd: Sipos Gábor, *Az Erdélyi Református Főkonzisztórium kialakulása. 1668–1713 (–1736)*. Erdélyi Tudományos Füzetek 230. Kolozsvár, 2000. 36.

10 Kővári László: *Erdély történelme*. 6. Kolozsvár, 1866. 15.

11 Trócsányi Zsolt: i. m. 211.

12 Uo.: 212.

dó a református és katolikus vallásúak közül pótolja.¹³ Ez teremtette meg annak a lehetőségét, hogy az unitáriusokat fokozatosan kiszorítsák és kitiltsák az erdélyi elit vezetésből és aztán a közhivatalokból.

Az Alvinczi Rezolúciót 1693. szeptember 16-án a tordai országgyűlésen hirdették ki. Az unitáriusok a kollégiumot októbert 10-én adták át a katolikusoknak, és ennek fejében három házat kaptak iskolai célra a piaci templom bejáratával szembeni soron, valamint 5000 forintról szóló kötelezvényt.¹⁴

III. Károly trónralépéséig (1711) az unitáriusok az adott körülmények közt viszonylag megfelelően éltek, még részesültek az állami javadalmakból, sőt, azt lehet mondani, hogy bizonyos fokig a Lipóti Diploma enyhített a fejedelemség ideje alatt felekezetünket ért korlátozásokon.

A református fejedelmek alatt, Bethlen Gábor idejében, 1622-ben a háromszéki unitárius egyházközségek felügyeleti jogát kivették az unitárius püspök kezéből, és a református püspökök juriszdikciója alá helyezték. Ettől kezdve unitárius püspök nem vizitálhatott azon a vidéken. A Dézsi komplanáció 1638-ban többek közt hittani fejlődésükben zabolázta meg az unitáriusokat Jézus istenségének és segítségül hívásának kötelező megvallásával, az Atya, Fiú és Szentlélek nevében való kereszttel. Ugyanakkor, ami a legfontosabb, megtiltotta unitárius könyvek előzetes felülvizsgálat és fejedelmi engedély nélküli kinyomtatását.

Ehhez képest a Lipóti Diploma kihirdetése utáni több mint negyed század, a kollégium elvétele ellenére, az unitáriusok konszolidálódási időszaka volt.

1692 márciusában a szebeni országgyűlésen az unitáriusok a reformátusokkal is elkezdtek tárgyalásokat a háromszéki unitárius egyházközségek ügyében, de eredménytelenül. Később levélben is megkeresték Veszprémi István református püspököt, aki azon év szeptember 5-i keltezéssel Kövendi Nagy Mihály akkori unitárius püspöknek írja, hogy panaszos levelüket megkapta, amiben „említi kegyelmeitek, hogy a Háromszéki egynéhány unitária eklézsiákon való autoritássá és jurisdictiója az unitárius renden való Tiszteletes Püspöknek már jó darab időtül fogva annyira circumscribáltatott volna, hogy teljes autoritással, s jurisdictióval directiójában nem procumbálhatott volna.” Veszprémi elismeri, hogy „Igaz dolog ugyan, hogy a morális directió egészen a református püspöknek adatott”, majd kifejti, hogy az unitárius püspököt nem akadályozta senki, hogy a „religióban való directiót” a főtanácsi gyűléseken intézze, és azonkívül a háromszékieknek vannak espereseik, akik „a törvény szerint igazgassák a Minisztereket”. Azonkívül a református püspökök is mindig megtették a kötelességüket, hisz három évente meglátogatták az unitárius gyülekezeteket, morálisan felügyelték azokat. Veszprémi püspök értetlenül is áll az unitáriusok panasza előtt mondván „Semmi olyan periculumat azért nem látok, amelyrül való félelem arra kényszeríténé

13 Kővári László: *Erdély történelme*. 6. Kolozsvár, 1866. 15.

14 Lásd: Gál Kelemen: *A kolozsvári Unitárius Kollégium története*. I. Kolozsvár, 1935. 162–163.

mind az unitária religión levő tekintetes és nemzetes patrónusokat, s mind a méltóságos gubernátort a méltóságos consilium státussal együtt, mind a becsületes unitária szent társaságot, hogy minden ok nélkül ebben az eklézsiáknak morális directiójában a református püspököt ennyi ilyen méltóságos, fejedelmektől meg erősített privilégiumok ellen megháborítanak.” Ezt követően aztán kategorikus imperativusszal jelenti ki Veszprémi: „Kegyelmeteket azért tiltom Atyafiságosan, hogy desistáljon [=abbahagy], mert a visitáció enyim, és a visitáció szerint való igazgatás.”¹⁵

A reformátusokkal való egyezkedés zátonyra futott. A püspökük hallani sem akart arról, hogy az unitárius püspök újból vizitálhasson a háromszéki unitáriusok közt. Időközben a betegeskedő Kövendi Nagy Mihály unitárius püspök 1692. október 9-én meghalt, és helyébe október 23-án a szabédi zsinaton Almási Gergely Mihályt választották. Az unitárius rendek most már Almásival az élen november 23-án levélen keresztül közvetlenül Bánffi György gubernátorhoz fordultak kérésükkel hangsúlyozván, hogy: „egy darab üdőtől fogva betegeskedő püspökeknek nyavajája miatt eklézsiáinknak generális vizitációja nem lehetett, ... mostan eleinknek jó szokása szerént mű püspöket választván vizitációra való kimenetelit igen szükségesnek látjuk. Nagyságodnak alázatosan könyörgünk egy vizitatoriát adatni, mely az egész országban, minden székekre, vármegyékre szóljon nevezetesen Háromszékre is, mivel ott az hét közön nagyobb elfajulás vagon az eklézsia rendekben.”¹⁶ Ezt a levelet az unitáriusok még aznap a Kolozsvárra összegyűlt urak gyűlésén átadták Bánffi Györgynek, aki másnap, november 24-én, szóban azt a választ adta, hogy menjenek ki az unitáriusok Bonchidára, és ott kiállítja a visitatoriát.

1692. november 26-i dátummal Almási Gergely Mihály püspök átvehette a gubernátor kézjegyével ellátott, Háromszékre is kiterjedő püspöki vizitációra feljogosító oklevelet. Három nap múlva már hozzá is fogott az egyházlátogatáshoz először Kolozsvár környékén. A következő év február 1-jén, 71 év kényszer-szünet után újból unitárius püspök érkezhetett Háromszékre, és Almási püspök Nagyajtával megkezdte az ottani vizitációt. Tíz nap alatt meglátogatta mind a tíz megmaradt háromszéki unitárius eklézsiát¹⁷, és olyan jelentőségű határozatok születtek, amelyek mai napig érvényben vannak. Nevezetesen az, hogy minden

15 Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltára. (A továbbiakban: EUEGyLt.) RegA III/29.

16 EUEGyLt RegA III/33.

17 Lásd: EUEGyLt Püspöki vizitációs jegyzőkönyv 1692–1735. Almási püspök a következő sorrendben látogatta meg a háromszéki gyülekezeteket: Nagyajta 1693. február 1. 35., Kálnok 1693. február 2. 38., Körispatak 1693. február 3. 39., Árkos 1693. február 3. 41., Szemerja 1693. február 5. 42., Szentkirály 1693. február 5. 43., Kilyén 1693. február 6. 44., Szentivány 1693. február 6. 45., Kökök 1693. február 7. 46., Bölon 1693. február 10. 47.

egyházközségben kurátort kell választani, aki az egyházközségek vagyonáért felel. Ugyanakkor bevezették az ünnepnap perselyes adakozást.

A fennebb említett konszolidálódás időszakához az is hozzátartozott, hogy 1696-ban saját nyomdát vásároltak az unitáriusok, és így újból megkezdődhetett az unitárius művek kiadása.

Sajnos a Rákóczi szabadságharc bukása után, III Károly trónralépésével egyházunk a legnagyobb veszteségeket szenvedte el. Az ingó és ingatlan vagyónuk elvesztése mellett az unitáriusoknak a politikai életben játszott szerepe is egyre kisebb lett, és a recepta religio intézményét formálisan fenntartva ugyan, már csupán megtúrt vallásgyakorlatról szólnak a rendelkezések.

Záró gondolatként idézzük Almási püspök 1716-ban híveihez intézett biztató és vigasztaló szavait: „Nem illik hatalmasabbal nálunknál küsködni, az kígyói eszeség mellé ragasszunk galambi szeligységet, erre lévén hivatásunk az mű fejönktől az Úr Jézus Krisztustól, hogy túrés és szenvedés után menjünk az mű békességünknek helyére az mű Urunktól számunkra készítettett hajlékokba.”¹⁸

18 Kovács Sándor, *Almási Mihály unitárius püspök híveihez intézett levele 1716-ból*. In: *Keresztény Magvető* 99. évf. 107.

DR. GAAL GYÖRGY

UNITÁRIUS ISKOLAÜGY A 20. SZÁZAD
ELSŐ FELÉBEN

Az unitárius egyház megalakulásától, 1568-tól kezdve élt a reformáció három nagy kulturális eszközével: az anyanyelvet használta, támogatta a könyvnyomtatást, iskolákat alapított és fejlesztett, hogy a műveltséget minél szélesebb rétegekhez eljuttassa. Évszázadokon át az unitáriusokat különösen iskolaszerető felekezetként tartották számon, amely jóformán valamennyi egyházközségéhez egy-két tanerős iskolát társított, rangos gimnáziumokat és főiskolát éltetett. Az 1867-es kiegyezésig Erdély földjén a tanügy teljes egészében az egyházakhoz kapcsolódott az elemitől az akadémiáig. A kiegyezés után azonban a magyar állam tanintézetek sorát létesítette, s a felekezetektől is készségesen átvállalta az elemi oktatás terhének jelentős részét. Különösen a magyar nyelvű felekezetek éltek e lehetőséggel, s bízva a magyar államban elemi iskoláikból sokat szerződéssel vagy anélkül átengedtek a községeknek. A gimnáziumok nagy többsége is szerződést kötött az állammal, amelynek értelmében anyagi támogatáshoz jutott, de el kellett fogadnia az állami tantervet, s eleget kellett tennie bizonyos elvárásoknak: megfelelő számú és képesítésű tanárok alkalmazása, kielégítő méretű és kellően felszerelt épület biztosítása.

A kolozsvári székhelyű Magyarországi Unitárius Egyháznak a 19. század végén háromféle oktatási intézménye volt: elemi iskolája, gimnáziuma és főiskolája.

A kiegyezés előtt az unitáriusok 108 *elemi iskolát* tartottak fenn. Az 1868-as népoktatási törvény nyomán az Egyházi Képviselő Tanács (EKT) 1870-ben kimondta: „Mihelyt a községek a törvény kívánalmának megfelelő jól rendezett községi iskolákat állítanak, hajlandó lesz felekezeti iskoláinkat – melyeket úgyis csak híveink túlfeszített áldozatkészségével tudtak fenntartani – megszüntetni...”¹ Ennek az engedékenységnak nyomán 1884-re 38 iskola vált községivé, 7 pedig megszűnt. Ehhez az is hozzájárult, hogy az állam 1876-tól a felekezeti tanítóktól szintén elvárta a diploma megszerzését. Ennek a megmaradt iskolákban 1880-ra eleget is tett az unitárius tanszemélyzet. A millenniumkor, az 1896/97-es tanévben 38 unitárius elemi iskola működött 45 tanítóval. A század végéig a szám tovább csökkent, 1900-ban már csak 32 iskoláról szólt a főtanácsi jelentés (egyházkörönként: Kolozs-Doboka – 5, Aranyos-Torda – 3, Küküllői – 0, Marosi – 12,

1 Gál Kelemen: *Kilyéni Ferencz József unitárius püspök élete és kora*. Cluj, 1936. 285–300. Innen a további adatok is.

Székelykeresztúri – 10, Udvarhelyi – 0, Felsőfehéri – 0, Háromszéki – 2). A következő évben a székelykeresztúriak 2 új iskola működését jelentik, úgyhogy 34 elemi tarthatnak számon.² A világháború végéig még néhány elemi szűnik meg, így a hatalomváltáskor már csak 29 iskolát említenek.³

Az új államhatalmi viszonyok közt a magyar felekezetek sietve visszaveszik iskoláikat, s épületeikben újra megnyitják a felekezeti képzést. Az 1920 augusztusában tartott főtanácsai ülésen az iskolai ügyek közt jelentik: „Szerveztünk 59 elemi iskolát, melyből azonban 4 az ismeretes körülmények miatt nem nyílhatott meg.”⁴ A községi, állami tanítók is szívesen vállalták egyházi keretben hivatásuk folytatását, erre utalnak a jelentésben: „Kinevezett a főtisztelendő püspök úr 57 tanítót, 31 tanítónőt, összesen 88 tanerőt.”⁵ A következő tanévben azonban a román állam mint a magyar állam jogutóda az egykori szerződések értelmében sorra foglalta el – főleg a vegyes lakosságú falvakban – az iskolaépületeket, s román tannyelvű állami iskolákat létesített. Úgyhogy 1920 decemberéig 21 újraalakított unitárius iskola szűnt meg épülete lefoglalása miatt. 1921/22-re már csak összesen 46 iskola maradt működésképes. A szám tovább apadt a következő tanévben, 43 majd 40 iskolát jelentenek.⁶ A Nevelésügyi Bizottság 1938-as főtanácsai ülésre készített jelentése⁷ szerint az előző tanévben 33 felekezeti elemi iskolát tartottak fenn az unitáriusok (egyházkörönként: Kolozs-Doboka – 3, Aranyos-Torda – 3, Küküllői – 5, Marosi – 12, Székelykeresztúri – 5, Udvarhelyi – 0, Felsőfehéri – 0, Háromszéki – 5). Ez a helyzet az 1948-as államosításig alig módosul, akkor 34 elemi iskola elvételéséről szól a jelentés.⁸ Ezek a következők:

- 2 Vö. A Magyarországi Unitárius Egyház Főtanácsának 1900. évi október 28–30-án Kolozsvárt tartott üléseiről szerkesztett jegyzőkönyv. Kolozsvárt, 1900.; A Magyarországi Unitárius Egyház Főtanácsának 1901. évi szeptember 22–25-én Kolozsvárt tartott üléseiről szerkesztett jegyzőkönyv. Kolozsvár, 1901. (táblázat-melléletek)
- 3 Gál Kelemen: *Az Unitárius Egyház*. In: Pásztortűz Almanach 1925. Cluj-Kolozsvár, 1925. 137–146. Ez az adat szerepel Balogh Júliánál (*Az erdélyi hatalomváltás és a magyar közoktatás 1918–1928*. Budapest, 1996. 41.) is. Ezzel szemben Barabás Endre (*A magyar iskolaügy helyzete Romániában 1918–1940–1941*. Kecskemét, 1944. 7.) 1918 szeptemberéből csak 26 unitárius népiskoláról tud.
- 4 Jegyzőkönyv a Magyar Unitárius Egyház Főtanácsának 1920. évi augusztus hó 29. és 30-ik napján Kolozsvárt tartott üléseiről. Cluj–Kolozsvár, 1922. 41.
- 5 Uo.
- 6 A Magyar Unitárius Egyházi Főtanács 1921. október 30–31. napjain Kolozsvárt tartott gyűlése Jegyzőkönyve. Cluj–Kolozsvár, 1921. 24., 27., 29. Vö. Gál Kelemen: *Az Unitárius Egyház*. I. h.
- 7 A Nevelésügyi Bizottság (elnöke Gál Kelemen) jelentése az 1937/38-as tanévről 1938. szeptember 22-i keltezéssel. Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárában (EUEGY) EiÁ jelzet 114. sz. 2186/ 1938 EKT iktatószám.
- 8 Jelentés a felekezeti elemi iskoláink leltározásáról és átvételéről. 1948. szeptember 13. EUEGY KüA jelzet 150, 167. sz. 1002/1948 EKT iktatószám. Bizonyára ezek a működő iskolák voltak. Az 1990-es években még Bözöd, Désfalva, Gyepes, Homoródszentmárton, Homoródszentpál,

Kolozsvár, Magyaroszovát (Kolozs-Doboka); Mészkö, Alsófelsőszentmihály, Szind (Aranyos-Torda); Ádámos, Bethlenszentmiklós, Dombó, Dicsőszentmárton, Harangláb, Magyarásáros (Küküllői), Ikland, Nyárádgálfalva, Nyárádszentlászló, Nyomát, Nyárádszentmárton, Csíkfalva, Buzaháza, Jobbágyfalva, Szentháromság, Kisadorján, Vadad, Székelykál (Marosi); Székelyszentmihály, Magyarzsákokod, Rava, Firtosmartonos, Csehétfalva, Székelykeresztúr (Székelykeresztúri); Árkos, Bölön, Kökös, Nagyajta, Sepsiköröspatak (Háromszéki egyházkör). Összegezve megállapítható, hogy a századeleji 32–34 iskola nagyjából megfelelt az unitárius hívek számának, ennyi bizonyult életképesnek, s némi ingadozással az államosításig megmaradt. Itt nem térhetünk ki ezek működési körülményeire, tanítói testületére és diákállományára, mert eddigelé ilyen jellegű összegzés nem készült.

Az unitárius iskolatörténetben három *gimnázium* és egy *főiskola* működéséről vannak adataink. Ezek közül kétségtelenül a legrangosabb, az anyaintézmény, a kolozsvári kollégium. Története az 1557-es országgyűlési határozattól eredeztethető⁹, s 1568-tól Dávid Ferenc vezetése alatt válik unitárius jellegűvé. 1693-ig az óvári kolostorépületben működik, s itt európai rangú tudósok, reformátorok oktatnak benne. Ekkor a katolikus követeléseknek engedve kénytelenek a Nagypiac, a mai Főtér plébániaházzal szomszédos három épületébe költözni, majd 1718-ban innen is kiűzik őket, s a Magyar utcában nyomorúságos körülmények között tartják életben az intézetet. 1806-ra készül el a 19. század végéig használt barokk-klasszicista épületük, melyben már a kor színvonalán álló képzést tudnak nyújtani. Ebben a tanintézetben tanult és fejezte be tanulmányait évszázadokon át minden jelentős unitárius személyiség és valamennyi lelkész, tanár. Itt elég, ha csak a 19. század olyan összmagyar viszonylatban számon tartott egyéniségeit említjük, mint a polihisztor Brassai Sámuel, a költő Szentiváni Mihály és Kriza János, a történész Nagyajtai Kovács István, Jakab Elek és Kőváry László, a természettudós Berde Áron, az író Aranyosrákosi Székely Sándor valamint Gyallay Domokos.

A kolozsvári tanintézet történetének 20. századi alakulását az 1883-ban elfogadott középiskolai törvény készíti elő. Ennek alapján köt a fenntartó egyház államsegély-szerződést, majd kér támogatást az új Kossuth Lajos utcai épület felhúzására. Az 1901 őszen megnyitott, bentlakást és konviklust valamint egyházi irodákat magába foglaló Pákei Lajos tervezte pompás épület főkapuján máig olvasható az unitárius tanügy jelszava: *Musis et virtutibus* – Múzsáknak és eré-

Kolozs, Szentivánlaborfalva, Torda, Tordátfalva nyújtott be igénylést iskolaépületeik visszaszolgáltatására.

9 A kolozsvári tanintézet történetére fő forrásaink: Gál Kelemen: *A kolozsvári Unitárius Kollégium története (1568–1900)*. [Kolozsvár], 1935. I–II. kötet; Gál Kelemen–Benczédi Gergely–Gaal György: *Fejezetek a kolozsvári Unitárius Kollégium történetéből*. Kolozsvár, 2007.

nyeknek. Az új épületben új igazgató kezében összpontosul a vezetés. Dr. Gál Kelemen a 20. század legnagyobb unitárius tanáregyénisége teszi az addigi főtanodát ténylegesen kollégiummá. Az EKT által 1903-ban jóváhagyott szervezeti felépítés a kollégium hét részegységét különbözteti meg: Főgimnázium, Papnevelő Intézet, Elemi iskola, Internátus, Konviktus, Iskolai kórház, Nagykönyvtár. Ezek közül csak az 1896 óta önállósult papnevelőnek van külön vezetése, a többieket a főgimnázium élén álló igazgatóság és a négyévenként választott kollégiumigazgató irányítja. Gál Kelemen rendre kidolgozza valamennyi részegység szabályzatát, szigorúan ellenőrzi azok betartását. Összetartja a tanári kart, fegyelmezi és munkára kényszeríti a diáktársadalmat, karban tartja a hatalmas épületet. Ezek mellett még tudományos kutatómunkát is folytat. A világháborút követő hatalomváltás után pedig a magyar kisebbségi iskolaügy teoretikusa. Gál negyedszázados igazgatósága a következő 23 évre is kijelölte a kereteket, s ennek megfelelően irányítottak a következő igazgatók: Borbély István (1925–1928), Gálffy Zsigmond (1928–1944), Bodor András (1945–1948). Rajtuk kívül a 20. századi tanári karból még kiemelkedik a nyelvészkedő-irodalmár Kiss Ernő, Pálffy Márton, Barabás Ábel, s a költőként közismert Létay Lajos. A történész Kelemen Lajos, a fizikus László Tihamér, a természettudós Nyiredy Géza, Gelei József az egyetemi-tudományos világban, Tóth István rajztanár pedig a művészek sorában szerzett magának hírnevet.

A gimnáziumi diáktársadalom évi 300 fő körül mozgott. A tanulók órákon kívül önképzőkörökben, olvasóegyletekben, sport- és zeneegyletekben tevékenykedtek szaktanárok felügyeletével. A nagy múltú, Kriza János nevét viselő önképzőkör több-kevesebb rendszerességgel *Remény* címmel kéziratos diáklapot adott ki. E lap hasábjain kezdett közölni Ligeti Ernő, Indig Ottó, Balázs Ferenc, Lakatos István, Jakab Géza, Székely [Szabédi] László, Kemény János, Mikó Imre, Székely [Kormos] Gyula a későbbi írók közül. A számok illusztrálásával kitűnik Müller [Merész] Gyula, Botár István, Ferenczi Sándor, Nagy Albert. A cserkészetből kinövő aero-kör rendkívüli teljesítménye, hogy 1938 januárjában népes közönség előtt felrepíthetik első saját építésű vitorlázó repülőjüket. A diákok munkálkodását és életkörülményeit különböző alapok és alapítványok támogatják. Az iskola szertárai, múzeumi gyűjteményei nagyban segítik az oktatást, néha a kikapcsolódást is. Különös jelentőségű a Nagykönyvtár, melyet egy-egy felelős tanár vezet, s ösnyomtatványokkal, régi magyar kiadványokkal, kéziratokkal rendelkezik, az unitárius irodalom leggazdagabb gyűjteménye. Teljes állománya megközelítette a 80 000 tételt.

A kollégium a félszázad során három hatalomváltáson esett át. Az első világháború alatt helyiségeit katonai kórháznak foglalták le. Majd a romániai tanügyi rendszerbe kellett beilleszkedni: átvenni a román tanterveket, egyes tárgyakat románul oktatni, a felekezeti iskolákat magánintézeteknek minősítették, az érettségít úgy megszigorították, hogy különösen a kisebbségi iskolákból a fiata-

lok nagy része elbukott. A tanárokkal hűségesküt tétettek, majd nyelvvizsgára, aztán képességvizsgára kényszerítették őket. Az 1940-es bécsi döntés után a dél-erdélyi menekült-áradat, majd a háborús viszonyok tették próbára a tanár-diák közösséget. Végül a román kommunista rendszer 1948 augusztusában az összes felekezeti iskolát megszüntette, államosította.

Az unitáriusok egyetlen főiskolája a kolozsvári kollégiumból nőtt ki. Csak az 1840-es évektől szerveztek a papi pályára készülőknek külön két- majd hároméves tanfolyamot. Rendszerint a püspök, a kolozsvári lelkész- és a gimnáziumi tanárok oktatják a teológusokat. 1872-től alkalmaznak külön teológiai tanárt Simén Domokos személyében, utóda 1879-től Boros György. Boros 1896-tól a „Papnevelő” dékánja, a következő évtől már minisztériumi engedéllyel a teológusok az egyetemen hallgathatnak egyes tárgyakat. Tulajdonképpen az 1901-ben megnyitott új épületben válik külön felsőoktatási egységgé a teológia négy évfolyammal, 1909-től négy tanszékkal (rendszeres teológia, ószövetség, újszövetség, egyháztörténelem–jog). Neve Unitárius Teológiai Intézet, majd 1915-től Akadémia. Új szervezeti szabályzatát 1915-ben hagyja jóvá az Egyházi Főtanács. Ekkortól hat tanszékkal számolnak (új: gyakorlati teológia, bölcsészet–neveléstudomány). Valójában ritkán töltik be valamennyi tanszéket. 1928/29-től bevezetik az V. gyakorlati évfolyamot. Az egyetemhez fűződő kapcsolat 1919-től 1940-ig szünetel. 1930-tól engedélyezik nők felvételét is a teológiára. A fél évszázad alatt egy-egy tanévre átlagosan 22,5 diák esik, ezekből egy-egy évfolyamra 5 diák jut. A mintegy 270 hallgató közül 189-en tettek lelkészi vizsgát. A teológusoknak is volt önképzőköre, dalárdája. Továbbképzésként egy-két évet tölthettek Oxford, Manchester, Chicago teológiai intézeteiben vagy a Harvard Egyetem teológiai karán. Gyakorlatilag minden magyar unitárius pap Kolozsvárt szerezte alapképzését. A legtehetségesebbek teológiai tanári vizsga után kerülhettek be a tanári karba. Józan Miklós kivételével valamennyi 20. századi püspök teológiai tanár volt megválasztása előtt, sőt néhányan tovább is tanítottak. A tanári karból különösen kiemelkedik a Magyar Tudományos Akadémia által tagságra méltatott filozófus-pedagógus Varga Béla, az irodalomtörténész Borbély István, az író–szónok Szent-Iványi Sándor. A Teológiai Akadémiát állami utasításra 1948 őszén beolvasztották az Egyetemi Fokú Protestáns Teológiai Intézetbe.

Az unitárius iskolatörténet a kolozsvári kollégium főgimnáziuma mellett még két gimnáziumot tart számon. Múltját tekintve a kolozsvárral szinte versenyez a tordai.¹⁰ Erdély szellemi fővárosa, Kolozsvár, és a fejedelmi székhely,

10 A tordai tanintézet történetére fő forrásaink: Varga Dénes: *A tordai Unitárius Gimnázium története*. Torda, 1907.; Gál Kelemen: *A tordai Unitárius Gimnázium történetéből*. Keresztény Magvető 100. évf. 1994. 2. sz. 80–88.; Gaal György: *A tordai unitárius iskola az erdélyi művelődés szolgálatában*. Uo. 102. évf. 1996. 3–4. sz. 197–217. (Kötetben: *Uő. Műzsák és erények jegyében*. Kolozsvár, 2001. 64–93.)

Gyulafehérvár között fekvő Torda városa vetekedett emezek politikai jelentőségével. 127 országgyűlést tartottak itt, köztük a reformáció korában a lutheránus vallást (1557), a kálvini hitelveket (1564) elismerőket, s a híres 1568-ast, melyet a vallásszabadság első törvényesítéseként értékelnek, s melynek nyomán létre jöhetett az unitárius felekezet. Akárcsak Kolozsvárnak, Tordának is a teljes lakosságra rövidesen unitárius hitre tért, s valószínűleg a templom mellett működő városi iskola vált fokozatosan unitáriussá. 1589-ben a Rákos patak partján épített első épületére egy latin nyelvű emléktábla utal. Két tantermében a rektor és egy-egy kollaborátor tanított. 1710-ig 27 rektor neve maradt fent, közülük kiemelkedik Bogáti Fazakas Miklós zsoltárfordító költő és Csanádi Pál, a későbbi orvosdoktor és püspök. Az itteni tehetségesebb diákok Kolozsvárt folytatták tanulmányaikat. A labanc pusztítást követően 1711-ben indul meg újra a tanítás. Miután 1721-ben a piaci templomot katonai segítséggel visszafoglalják a katolikusok, az iskola auditoriuma szolgál templomként is. 1791–92-ben építik fel az iskola telkére az új unitárius templomot. Az iskola toldott-foldott épületben működik, s a kisdíákok az elemi oktatást követően három-négy évig latin nyelvtant, majd két évig poétikát és retorikát tanulhattak. Innen útjuk továbbra is a kolozsvári főiskolára vezetett. A két felső osztályban a rektor, a többiekben kollaborátorok oktattak. A tanulók az Aranyosmentéről és a Székelyföldről is jöttek, a bentlakásban laktak. A székelykeresztúri algimnázium 1793-as megnyitása után a székelyföldi diákok száma erősen megcsappant. Itt volt rektor az 1830-as években Aranyosrákosi Székely Sándor, a későbbi püspök, s innen indultak Uzoni Fosztó István és Kőváry László történészek.

A forradalmat követően csak az új, öt tantermes iskolaépület elkészültével (1866) kap nyilvánossági jogot az iskola, s ötosztályos gimnáziumként működik. A tanári kar rendszerint négy tanárból és négy köztanítóból áll. Ekkor már elemi is működik az épületben. A tanárok közül kétévenként választanak igazgatót. A kiegyezés után ez Torda egyetlen gimnáziuma, s nem képes az elvárásokat kielégíteni. Úgyhogy 1877-ben a város minisztériumi engedélyt kap egy polgári fiú- és egy polgári leányiskola felállítására. Pálfi Károly igazgató javaslatára 1878 augusztusában a főtanács engedélyezi, hogy az egyház 20 évre az államnak bérbe adja az épületet, polgári iskola otthonául. Az elemi és a bentlakás megmarad egyházi kezelésben, a felekezet saját tanáraival taníttathatja a latint és a görögöt a jelentkezőknek, hogy azok minden nehézség nélkül Kolozsvárt folytathassák gimnáziumi tanulmányaikat. Idővel a diákok e nyelvórákról elmaradnak, 1892-ben oktatásuk megszűnik, s az iskola teljesen állami jelleget ölt. A szerződést kétszer meghosszabbítják, de a századfordulón egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy a felekezet rosszul jár a bérbeadással. Mivel az állam amúgy is külön épületet szándékozik emeltetni, 1904-ben kölcsönösen elfogadják a szerződés felmondását. 1905-től még az unitárius elemi is beszüntetik, hogy legyen pénz az Unitárius Algimnázium beindítására. Először az I–II. osztályok létesülnek, majd fokoza-

tosan épül ki az oktatás. Varga Dénes az igazgató, teológiát, majd földrajz–történelem, utóbb görög–latin szakot végzett. Ő írja meg a tordai iskola történetét 1907-ben. Az unitáriusok Tordára újabb tanárokat is alkalmaznak, köztük [Gyalay] Pap Domokost, a későbbi író-szerkesztőt. Az állam azonban a város kérésére 1908-tól főgimnáziumot állít fel Tordán, mely az Unitárius Algimnáziumból nő ki, s az új, díszes épület felhúzásáig (1911) bérbe veszi az unitáriusok helyiségeit, tanáraikat is alkalmazza. Tehát három évig tart az újból beindított unitárius iskola működési ideje.

Ezzel azonban nem ér véget Tordán az unitárius iskoláztatás. A hatalomváltást követően az állami főgimnázium román tannyelvűvé válik, ezért 1919-ben a Rákos menti épület tantermeiben megnyílik a nyolcosztályos Unitárius Főgimnázium. Igazgatását Varga Dénesre bízák. 1920 nyarán tartják az első érettségit. 1921/22-ben Major Sándor az igazgató, melléje két felügyelő gondnokot választanak. 1922/23-ban 250 tanulóval indul az oktatás, s a fiatalon elhunyt Major helyére Fogarassy Gézárt választják igazgatóul. Minthogy 1922-ben a főgimnázium nem kapja meg a nyilvánossági jogot, legalább egy algimnázium engedélyezését kérvényezik. Miután erre sem jön jóváhagyás, a szülők és a társegyházak nem vállalják az iskola magánintézeti működtetését: 1923 őszén széteszlik a diákság. Mindössze négy évig állott fent az újjáalakított tanintézet. Akkor senki sem gondolta volna, hogy az állami főgimnázium alapításának százados évfordulóján Torda újra érettségit nyújtó önálló magyar iskolát kap.¹¹ A tordai algimnázium Orbán Balázs szerint évszázadokon át volt „szellemi világítótornya nemcsak Torda városának, hanem nagy kiterjedésű vidékének is.”¹²

A 18. század végére vallási szempontból Kolozsváron és Tordán is kisebbségbe kerültek az unitáriusok. A hívek több mint kétharmada a Székelyföldön élt, s ha az elemi osztályok után tovább akarták taníttatni gyermekeiket, kénytelenek voltak e két város valamelyikének gimnáziumába íratni őket. A nagy távolság és a költségek sokakat elriasztottak a magasabb iskolázástól. Márpedig a felvilágosodás hatására egyre nőtt a képzés iránti igény. Így a homoródalmási zsinat 1793. július 10-én határozatot hozott egy olyan, *székelykeresztúri* gimnázium létesítéséről, amelyben a retorikáig tanulhassanak a fiatalok, s a legtehetségesebbek aztán Kolozsvárt fejezzék be tanulmányaikat. Az intézetet lényegében a tordai mintájára szervezték.¹³ Első tanára a német egyetemeken képzett, száz évet élt

11 2008 szeptemberében nyílt meg Tordán a református egyház visszaszolgáltatott épületeiben a magyar tannyelvű Jósika Miklós Elméleti Líceum.

12 Orbán Balázs: *Torda város és környéke*. Budapest, 1889. 254.

13 A székelykeresztúri tanintézet történetének fő forrásai: A székelykeresztúri Unitárius Gimnázium történelme. Összeállította: Sándor János. Székely-Keresztur, 1896.; *A székelykeresztúri Orbán Balázs – volt unitárius – gimnázium 200 éves története*. Szerkesztette: Fekete János. Kolozsvár, 1993.; Molnár István: *A székelykeresztúri Unitárius Főgimnázium és az erdélyi művelődés*. Keresztény Magvető 102. évf. 1996. 3–4. sz. 185–196.

Abrudbányai Szabó Sámuel lett, az ő idejében épült az első, viszonylag primitív iskolaépület. 1826-ra készült el a tágasabb, emeletes téglapépület. A kiegyezéskor öt osztályos gimnáziumként állapodott meg az iskola. A magyar állami tanügyi rendszer azonban csak 4 vagy 6 osztályos algimnáziumot ismert el. A helybeliek a hatosztályosra való növelést igyekeznek elérni, de az egyházi központ – anyagi alapok híján – a fejlesztést egyre halogatja. Végül az 1902-es főtanács engedélyezi 1904 őszétől a VI. gimnáziumi osztály megnyitását. Ehhez két új tanárt kell alkalmazni. Ekkoriban folynak az államsegély ügyében a tárgyalások. Ezt csak úgy kaphatja meg a tanintézet, ha az egyház kimondja a főgimnáziummá fejlesztés igényét. A szerződés 1908 nyarán jön létre, eszerint már 14 tanárt alkalmaznak, egy részüket az állam fizeti és nevezi ki. A szerződés teszi lehetővé a Pákei Lajos tervezte korszerű, emeletes épület felhúzását 1913–14-ben. Felavatására már háborús körülmények között kerül sor. Az új épületben beindulhat a VII., egy év múlva a VIII. osztály: 1916-ra fejlődik ki a főgimnázium, ekkor rendeznek először érettségit. A korábbi 150–160 fős létszámról ekkoriban 200 fölé emelkedik a diáktársadalom száma, 1919/20-ban túlhaladja a 350-et, majd újra csökken a bécsi döntésig, azután 300 körül állandósul.

A keresztúri gimnáziumot is sújtják a felekezeti iskolákat próbára tevő román állami rendelkezések, de itt még az egyházi központ mostoha viszonyulásával is szembe kell nézni: a gazdasági válság hatására 1930-ban határozatot hoznak, amelynek értelmében az egyház csak egyetlen teljes gimnáziumot fog fenntartani, a másikat – a keresztúrit – visszafejleszti algimnáziummá. Mellette majd egy Téli Gazdasági Iskolát indít be. A határozat lehetőséget nyújt az felső osztályok „társadalmi úton” való fenntartására. A tanári kar, a szülők és a vendiákok összefogásával sikerül megtartani a teljes főgimnáziumot, s mellette beindul a gazdasági iskola is, amely 1948-ig működik. 1938-ban a főtanács – méltányolva a székelyföldi hívek hétéves kitarását – újra beiktatja a felső gimnáziumi osztályok költségeit a közalapba. Az iskola 1940-ben felveszi legnagyobb alapítványtevője, báró Orbán Balázs nevét. Mint főgimnáziumot államosítják 1948-ban.

A gimnázium kiépítésében a legnagyobb szerepet a fél évszázadig igazgató Koronka József játszotta. A 20. század elején az iskola történetének első száz évét feldolgozó Sándor János az igazgató, őt követően a háború és a hatalomváltás idején a klasszika-filológus Papp Mózes vezeti az intézetet. 1920-tól utóda Gálfalvi Sámuel magyar–német szakos tanár. Egy évig a történészként is becsült Szentmártoni Kálmán az igazgató, majd az 1930-as évek közepétől két-három évenként más-más tanár vezeti az iskolát. Árkosi László matematika-fizika szakosra hárul a gimnázium átadása az államnak. A tanári karból még kiemelkedik az akadémiai tagsággal megtisztelt pedagógus, Kozma Ferenc, az iskola muzeális gyűjteményeiből városi múzeumot kifejlesztő földrajz–történelem szakos Molnár István, a zenetanár és cserkészvezető Péterffy Gyula. A 19. századi híres tanítványok mind Kolozsvárt fejezték be tanulmányaikat, úgyhogy az ottani iskola

is büszkeségeinek tekinti őket. A 20. századi diákok sorából Kovács Lajos, Ben-
cze Márton, Szabó Árpád püspökök, Szabó Gyula író, Borbáth Károly történész,
Pap István mezőgazdász akadémikus, valamint Borbáth Dániel református teoló-
giai tanár emelkedik ki.

Az iskola 1797-től kifejlődő könyvtárát Jakab Elek könyvgyűjteménye tette
országos jelentőségűvé, gyarapítására Berde Mózes rendelt adományt. Több mint
30 000 kötetes állományát 1948-ban elszakították az iskolától, majd 1957-ben
Marosvásárhelyre szállították, ahol egy része szétszóródott.

Összefoglalva: a 20. század első felében 33–34 unitárius elemi iskola mű-
ködött. A századelőtől Kolozsvárt folyt a főgimnáziumi és a főiskolai–teológiai
oktatás. Tordán 1905-től 1908-ig Unitárius Algimnázium, majd 1919-től 1923-ig
Unitárius Főgimnázium iskolázott be diákokat. Székelykeresztúron 1904-ig öt-,
majd hatosztályos algimnázium, 1916-tól pedig főgimnázium állt a fiatalok ren-
delkezésére. Így tehát 1919–1923 között három főgimnáziummal is rendelkezett
az egyház. A hatalomváltást követően 1919-ben beindították Székelyudvarhelyen
is egy Unitárius Polgári Iskolát, de ez csak két évig tudott működni. Székelyke-
resztúron 1943 őszén nyílt Unitárius Polgári Fiúiskola, ez csak egyetlen évig állt
fenn. Az 1930-ban létesített Téli Gazdasági Iskola viszont az államosításig műkö-
dött, 1947-ben arról tárgyalt az EKT, hogy kétéves gyakorlati gazdasági iskolává
fejlesszék, s ehhez a Földművelésügyi Minisztérium támogatását kérték.¹⁴

Az 1948-as „tanügyi reform” néven ismert, a felekezeti oktatást felszámoló
törvény egy gazdag magyar iskolahálózatot sajátított ki és színtelenített el Romá-
niában. Évtizedeken át elképzelhetetlennek tűnt újbóli kiépítése. Európai szintű
politikai változások nyomán 1993-ban Kolozsvárt és Székelykeresztúron újra be-
indulhatott az unitárius felekezeti oktatás.

14 Egyházi Képviselő Tanácsi Jegyzőkönyv 1947–1956. 329/1947 sz.

PÁL JÁNOS

VISSZA- ÉS ELROMÁNOSÍTÁSI KÍSÉRLETEK IDEOLÓGIAI GYÖKEREI A SZÉKELYFÖLDI UNITÁRIUS EGYHÁZKÖZSÉGEKBE (2.)

Térítési technikák, módszerek

Románia 1923. évi alkotmányának első paragrafusa szerint „a Román Királyság egységes és oszthatatlan nemzeti állam.”¹ Az ország demográfiai viszonyai és az alkotmányosan deklarált elv között azonban összeegyeztethetetlen ellentmondás feszült egymásnak, mivel Románia lakosságának jelentős hányadát kisebbségek alkották. Az alkotmányban megfogalmazott és rögzített nemzetpolitikai irányelvet azonban minden kormány és pártpolitikai színezettől függetlenül a magáévá tette és mindent elkövetett annak mielőbbi megvalósításáért. Így vehette kezdetét az az erőszakos és agresszív elrománosító politika, amelyet a nemzeti kizárólagosságra való törekvés és etnikai intolerancia jellemezett.² Az elsősorban magyar kisebbség ellen irányuló támadás gazdasági, kulturális, vallási és politikai síkon zajlott, térítési technikák és eszközök széles skálájának alkalmazásával. Hatékony segítséget és kiindulási alapot nyújtott ebben a törvényalkotás eszköze, sorozatban fogadva el kisebbségeket súlyosan diszkrimináló törvényeket, rendeleteket (földbirtokreform-törvény, Anghelescu-féle iskolatörvények és rendeletek, nemzeti munkavédelmi törvény stb.).

A Székelyföldön alkalmazott technikákat módszerük alapján két nagy kategóriába csoportosítottuk: közvetett és közvetlen technikákra. Az első csoport-

1 *Magyar Kisebbség*. 1995. I. évf. 2. sz. 81.

2 Cosarca György sepsiszentgyörgyi ügyvéd nyilatkozata a *Curentulban*, melyet az *Ellenzék* közölt le: „A Székelyföldön, Csík, Udvarhely, Háromszék vármegyében, a kisebbségi hivatalnokok azonnal elbocsátandók politikai vagy más egyéb érdemre való tekintet nélkül, azoknak a helye pedig kizárólagosan románokkal töltenő be. Kisebbségi ember eleve kizárandó minden állásból, legfeljebb alantas állásokra alkalmaztassanak.” *Ellenzék* 1934. LV. évf. 172. sz.; Ugyancsak az *Ellenzék* közli dr. Vasile N. Caparescu *A főtéri madáríjlesztő* című írását, amely a *Dacia Nouă*-ban jelent meg. „A főtéren, még a magyar uralom ideje óta, dacol a román közvéleménnyel Mátyás szobra. Minden józan eszű és hazafias érzelmű ember azt hitte volna, hogy Erdélynek a magyar megszállás alóli felszabadításával egyidőben eltűnik az országy emlékmű is. Az általános demokrácia vezető köreinek hallatlan gyávasága és nemzeti érzésének elemi hiánya kellett, hogy a félszeg mozdulatú, tátott szájú, nevetséges figurák, amelyek a nevezetes Mátyás szobrot alkotják, még mindig gúnyt űzhessenek városunk szépérezkéből.” *Ellenzék* 1934. LV. évf. 180. sz.

ba soroltuk azokat, amelyek gazdasági (bírságot, adóterhek növelése, iparüzési engedély megvonása, anyagi előnyök biztosítása), egzisztenciális (nyelvvizsga, állásszerzés/-vesztés, társadalmi ranglétrán való előrelépés lehetősége, mezőgazdasági munkálatok elvégzésének akadályoztatása, községi közmunkára rendelés), kulturális szervesség (vallásoktatás, istentiszteletek, állami ünnepek), etnikai hovatartozás (névelmezés, vérvétel) vonatkozásában jelentkeztek. A második kategóriába a fizikai, verbális és pszichikai agresszió formát soroltuk.

Forrásaink tanúsága szerint az esetek döntő többségében először a verbális és pszichikai erőszakot alkalmazták, amit ellenszegülés esetén a beígért fenyegetések gyakorlatba ültetése követett. Ha pedig ez sem vezetett eredményre, akkor végső megoldásként a fizikai agresszióhoz folyamodtak. Voltak alkalmak, amikor ezeket a technikákat egyszerre, egy időben alkalmazták.³

Verbális és pszichikai erőszak

Mint azt már jeleztük, a verbális és pszichikai erőszak kiindulási alapja volt minden erőszakos térítésnek. A megfélemlítés leggyakrabban és nagy előszere-ttel alkalmazott technikája az állami tisztviselők elé való idézés, kihallgatás és fenyegetés volt. Homoródszentmártonban, miután két szülő a görög katolikus lelkésznel gyermekeik görög katolikus templomba kényszerítése ellen tiltakozott, a csendőrségen kötött ki, ahol négy óra hosszat tartó vattatásnak vetették alá.⁴ A homoródalmási Csíki Sándort rövid idő alatt ötször idézték a csendőrségre, ahol „a parancsnok azzal fenyegette, hogy összetöri a pofáját.”⁵ Feleségét „reggel korán, még reggelizés előtt”⁶ ugyancsak a néhány kilométer távolságra levő lövétei csendőrségre kísérték „és étlen, szomjan ott tartották estig.”⁷ Betegségére hivatkozva, kérte, engedjék, főzze meg teáját a szomszédban, mire a válasz az volt, hogy »ha beteg vagy, döggölj meg«.⁸

E módszer hatékonyságát Simén Domokos 1935 decemberében írott jelentése is bizonyítja: „A terrorizált emberek lelkiállapotának jellemzőeképpen jegyzem meg, hogy ez a Kádár János megkért, hogy senkinek se mondjam el, hogy ő nálam járt panaszra, mert fél a csendőrségtől.”⁹ Később fent nevezettet saját lakásáról kísérték el két csendőr a jegyzői irodára, ahol a jegyző, csendőr és román pap fenyegetései alatt (már ezt megelőzően a pap és jegyző megtorlásokat

3 Az Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltára (a továbbiakban UEGYLvt.), Vü. L. 21/2407/1935.

4 Uo.

5 Uo.

6 Uo.

7 Uo.

8 Uo.

9 Uo. Vü. L. 31/24/1936.

helyezett kilátásba, ha nem hajlandó áttérni) megtört és aláírta az áttérési jegyzőkönyvet.¹⁰

A törvényes jogok kisebbségekkel szembeni szelektív alkalmazásának hangsúlyozása, érvényesítése forrásaink szerint tudatosan követett cél volt, és a kiszemelt áldozatok demoralizálását, lelki megtörését szolgálta. Ennek megfelelően a lövétei csendőrőrmester figyelmeztette az ellenszegülőket, hogy „a törvény csak papír. A csendőrség, ahol akarja, szemet hunyhat, de az ilyen kitarító magyaroknál azt is meglátja, ami nincs.”¹¹ Hogy nem volt sikertelen e módszer, azt a homoródmási Kádár Pál esete bizonyítja. Simén szerint midőn áttérése körülményei felől érdeklődött, azt a választ kapta, hogy „ő úgy látja, őket senki megvédeni nem tudja, sehol az igazságukat meg nem kapják, s ezért céltalannak látta a további állandó ellenkezést.”¹² Néhány sorral odébb pedig ő maga is arra a következtetésre jut, hogy „a zaklatottak belátták, hogy tehetetlenek vagyunk, hogy mindent büntetlenül elkövethetnek rajtunk s megtörik ellenálló erejük. Ma nem tudom, hogy egy bírósági ügyben a tárgyban hánynak lenne bátorsága tanúskodni, s maholnap jöhet a minisztériumi beigért vizsgálat is, a végletekig terrorizált emberek nem mernek semmit elmondani.”¹³

Hatékony volt a pszichikai nyomás azon formája is, amelyről küküllősárdi forrásunk tesz említést, és amely szerint a térítésre kiszemelt személyeket éjjel is zaklatták és különféle büntetésekkel – köztük börtönnel – fenyegették.¹⁴ Hasonló jellegű akcióról tudunk Nyáradgálfalváról, ahol a helyi aljegyző csendőrök kíséretében kereste fel több éjszakán a kiszemelt áldozatot, és követelte az áttérési nyilatkozat aláírását.¹⁵

Tartalmuknál fogva a fenyítések szerteágazóak voltak, és az esetek többségében egy-egy személyt egyszerre többel is szembesítettek. Ennek megfelelően gyakran elhangzott kitoloncolást¹⁶, katonai besorozást vagy az alóli felmentést¹⁷, bírságok kivetését, engedélyek megvonását kilátásba helyező fenyegetés.

Gazdasági jellegű nyomásgyakorlás

Zoltán Sándor homoródszentmártoni lelkész 1934. február 21-én kelt jelentésében arról számolt be, hogy egyházközségében a csendőrség „egyre-másra különböző címeken és ürügyekkel kihágási jegyzőkönyveket veszen fel a kisse-

10 Uo. Vü. L. 31/63/1936.

11 Uo.

12 Uo. Vü. L. 31/24/1936.

13 Uo.

14 Uo. Vül. L. 44/ad 686/1937.

15 Nyáradgálfalvi Unitárius Egyházközség Levéltára (továbbiakban NyUELvt.) 1941. évi egyházközségi iratok. lelt. sz. 187. 16., 17., 18., 19. f.

16 Uo. Vü. L. 11/1044/1935, Vü. L. 1/603/1927.

17 Uo. Vü. L. 3/ad 1581/1934.

melt emberek ellen, beterjeszti a bírósághoz (amely úgy látszik, szintén be van véve a térítő társaságba), és aztán jönnek a 100–400 lejjig terjedő kihágási bírságolások.”¹⁸ Ennek megfelelően egyik hívét két hónap alatt nyolcszor büntették meg.¹⁹ Homoródalmáson a térítésnek ellenálló Molnár Albertnéét élelmiszerral való kereskedés címen 800 lejjel bírságolták meg. Hasonló elbánásban részesültek különben azok a személyek is, akik tanúkként jelentek meg az unitárius hitre át- vagy visszatérni szándékozók mellett, minek eredményeként ez utóbbiak nehezen vagy egyáltalán nem találtak maguknak tanúkat.²⁰ Az adóterhek túlzott mértéke és az önkényes rekvirálások szintén olyan eszközök voltak, amelyeket hatásosan tudtak a politika szolgálatába állítani.²¹ Nyárádgálfalván előfordult, hogy az adót kifizető személy lakásán is rekviráltak foglalási jegyzőkönyv kiállítására nélkül. Sok esetben az emberek távollétében törtek be azok házaiba és foglaltak le tárgyakat jegyzőkönyv felvétele nélkül, s a javakat aztán később megrongált állapotban szolgáltatották vissza.²² Meglehetősen morbid és kirívó eset a tizenöt éves, vakbélműtetre váró Ráduly Mihályé, aki számára ingyenes beavatkozást és kezelést ígértek abban az esetben, ha áttér a görög katolikus vallásra (az ajánlatot egyébként Ráduly elutasította).²³ Anyagi vonzatú tömeges méretű áttérésekről tudunk Nyárádgálfalván és Nyomáton. Az előbbiben 35 unitárius cigány, az utóbbiban 23 román származású személy tért át, miután földet, pénzt, gépeket ígértek az áttérés ellenében.²⁴ Nyomát esetében ehhez fenyítés társult, miszerint akik nem hajlandók áttérni, azok semmiféle foglalkozáshoz, elhelyezéshez nem juthatnak.

A magyarság államilag is irányított gazdasági elszegényítése (lásd adópolitika²⁵ vagy a fenti eseteket is) komoly kényszerítő erőt jelentett, tekintettel arra, hogy az elszegényedés az egyén egzisztenciáját fenyegette. 1935-ben az *Ellenzék* a magyarság gazdasági és műveltségi helyzetének felmérésére körkérdest intézett a Magyar Párt megyei tagozataihoz. Január 8-i számában a máramarosi és nagyküüllői tagozatokból beérkezett jelentések eredményeit közölte. Ezek szerint a két megye magyarságának gazdasági helyzete rossz. „Legszomorúbb jelenség – áll a máramarosi tagozat vezetőjének beszámolójában –, hogy a színmagyar

18 Uo. Vü. L. 24/1506/1935.

19 Uo.

20 Uo. Vü. L. 31/2407/1935 Homoródalmáson a tanúkat „[...] kitámadta a csendőrség s a sánc, a trágya, a rendetlen hajtások címén eljárást indított ellenük s fejenként mintegy 500 leu bírságot kaptak.”

21 ANDJ Mureş. Protopopiatul greco-catolic. Târgu Mureş, nr. inv. 125. dos. 1753. 11-12. f.

22 UEGYLvt. Vü. L. 44 b/ 1688/1937.

23 Uo. Vü. L. 18/758/1935.

24 Uo. Vü. L. 44/73/1937, UEGYLvt. Vü. L. 44/40/1937.

25 Bíró Sándor: *Kisebbségben és többségben. Románok és magyarok 1867-1940*. Pro-Print. Csík-szereda, 2002. 267-298.

családok tagjai ezen a vidéken igen gyakori esetben térnek a görögkeleti hitre” a gazdasági nyomor enyhítése céljából. Véleménye, hogy nemcsak a szórványosodás, a csekély lélekszám a veszély, „hanem a nyomor, mely az elnemzetietlenítés legnagyobb előmunkása.”²⁶ Nem véletlen tehát, hogy igen magas azok száma, akik az anyagi ellehetetlenedés elkerülése végett egzisztenciális megfontolásból hagyták el hitüket.

Az egzisztenciát veszélyeztető nyomasztó munkáztatás

Előszóval alkalmazott eljárás volt, hogy termény-betakarítás idején a „kiszemelt áldozatokat” csendőri karhatalom segítségével kényszerítették közmunka végzésére, ami egy agrárjellegű társadalomban a lét elleni támadásként értelmezhető. Cséplés idején pedig formai okokra (szűk az udvar, az épületek közel vannak a géphez, a szalmát nem lehet az épülettől száz méter távolságra hordani stb.) hivatkozva tiltották meg a cséplési munkálatok megkezdését.²⁷

Egy másik hatékony és gyakran alkalmazott módszer volt a nyelvvizsga szorgalmazása, amely elsősorban az állami hivatalokat betöltő személyeket érintette és amely közvetve szintén az érintett egyén egzisztenciáját fenyegette. Egy nevét és lakhelyét eltitkoló erdőőr vallomása szerint kétszeri sikeres román nyelvvizsgálója után is újabb vizsgára állították. Felettese négyszemközt már felszólította, hogy térjen át a görögkeleti vallásra, de mivel ezt visszautasította, attól tart, hogy valamiféle ürüggyel (nyelvvizsgálóval) eltávolíthatják állásából.²⁸ Sepsiszentgyörgyön két tisztviselőt a vizsgát megelőzően a prefektus személyesen figyelmeztette, hogy „jó lenne, ha az ort[odox] vallásra térnének át, de [a] világegyet sem kényszeríti őket.”²⁹ Vizsga után, ugyancsak a prefektus megbízásából, a vizsgáztató bizottságban helyet kapó főszolgabíró figyelmeztette őket, hogy „a vizsgai érdemjegyek nagyon gyengék, s a bukástól csak úgy menekülhetnek, ha

26 *Ellenzék* 1935. LVI. évf. 15. sz.

27 UEGYLVt. Vü. L. 24/1056/1935 Zoltán Sándor homoródszentmártoni lelkész EKT-hoz intézett jelentése. „A másik térítési eszköz a községi közmunkára kirendelés. Mikor a legsürgősebb gazdasági munkával vannak elfoglalva (aratás, hordás, cséplés), hajtják közmunkára csendőri karhatalom igénybevételével. A legújabb trükk: nem engedik, hogy csépeljenek. Mikor már a cséplést megkezdte valamelyik ember, megjelenik a csendőr, a jegyző, s megállíttatják a gépet, beszüntetik, megtiltják a cséplést, mert az udvar szűk, az épületek közel vannak a géphez, a szalmát nem lehet az épületektől 100 m. távolságra hordani s. í[gy]. t[ovább].”; „1935 augusztus 26-án [László Mózes homoródszentmártoni lakos] elvitte udvarába a cséplőgépet, a minden előkészületet megtett cséplésre. Ekkor megjelent a csendőrség, a gépet kiharcolta az udvarból azzal az indoklással, hogy »ilyen irredentának nem szabad csépelnie.«” Uo. Vü. L. 30/2013/1935. Részlet az 1935. november 5-én kelt vallásügyi miniszterhez intézett memorandumból.

28 Uo. Vü. L. 1/603/1927.

29 Uo. Vü. L. 3/ad 1581/1934.

ortodoxok lesznek.”³⁰ Hogy a hatékony kényszerítő technikák csoportjába tartozott a nyelvvizsga, arra bizonyíték lehet Balázs András esperes november 11-én kelt jelentése. Ebben a nyelvvizsga előidézte általános pánikhangulatról számolt be: „Három inspector járja az iskolákat, hogy személyesen győződjék meg a tanítók nyelvtudásáról, a növendékek román tudásáról. [...] A tanítókon általános rémület vett erőt. Családi életüket féltve teljes félrevonulásban élnek, jobban mondva remegnek. Az iskolában nem tudnak tanítani se a folytonos félelem miatt. Az egyházi élettől el vannak tiltva. A családi életük örökös aggodalom.”³¹

Szép számban találunk utalásokat arra vonatkozóan is, hogy az állami állásban való megmaradás egyetlen feltétele a vallási hovatartozás, nem pedig a szakmai rátermettség volt.³² Hasonló mechanizmus alapján működött az állásszerzés is. A „román vallásokra” való áttérés az áhított álláshoz jutás első állomása, legfontosabb előfeltétele volt³³ (Bethlenszentmihály³⁴, Dicsőszentmárton³⁵, Homoródkeményfalva³⁶, Nyárádszentmárton³⁷, Sepsiszentgyörgy³⁸, Sepsiszentkirály³⁹, Székelyudvarhely⁴⁰, Szászváros⁴¹, Aranyosgyéres⁴²). Ezt a módszert már jórészt magyar származású személyekkel szemben alkalmazták, meglehetősen gyakran és nagy hatáskokkal⁴³ (lásd az alábbi táblázatot), ahol nem lehetett genealógiai okokra hivatkozni. Az EKT 686/1937. számú köriratára érkezett jelentések adatai erről tanúskodnak, hiszen az érintettek közül mindössze egy személy volt román származású.⁴⁴ Kimutatásunk egyértelműen jelzi azt is, hogy a harmincas évek második felében véget ért a visszaramánosítás, és elkezdődött az elrománosító offenzív szakasz, amelyben az egzisztenciálisan fenyegetett csoportokat célozták meg elsősorban.

30 Uo.

31 Uo. Vü. L. 10/2067/1934.

32 Uo. Vü. L. 3/ad 1581/1934.

33 Uo.

34 Uo. Vü. L. 44/ad 686/1937.

35 Uo.

36 Uo.

37 Uo.

38 Uo.

39 Uo.

40 Uo. Vü. L. 44/ad 686/1937.

41 Uo. Vü. L. 3/ad 1581/1934.

42 Uo. Vü. L. 30a/ad 2091/1935.

43 „*Nem ritka eset a napi események krónikájában* [kiemelés általunk], hogy a mindennapi kenyérrért egész múltját meg kell tagadnia az embernek.” *Ellenzék* 1935. LVI. évf. 27. sz.

44 UEGYLvt. Vü. L. 44/686/1944.

Egyházközség	Unitárius egyházból kilépettek száma	Kitérés oka	Megjegyzések
Bethlenszentmiklós	1	állásszerzés	
Dicsőszentmárton	1	állásszerzés	
Gagy	1	ismeretlen	
Küküllőszárd	21 (2 család)	kényszerítve zaklatások, fenyegetések által	visszatérésüket nem engedélyezik
Homoródkeményfalva	1 (+3 gyermek)	állásszerzés	
Homoródszentmárton	2	állásszerzés	
mezősegi szórvány	1	kényszerítve	2 nő még kitér, de önkéntesen, házasság révén
Nagyajta	2		pap szerint „földhözragadt, szegény lelkek, akik könnyen befolyásolhatók”.
Nyárádgálfalva	35	anyagi előnyök ígérete	
Nyárádszentmárton	2	állásszerzés	
Nyomát	23	fenyítés és anyagi előnyök ígérete	
Székelyderzs	1	társadalmi érvényesülés	román származású, 1838-ban házasodott be
Székelyudvarhely	1	állásmegőrzés	
Szentháromság	33	kényszer és félrevezetés	19 vissza akart térni, de csak kettőnek engedélyezték
Sepsiszentgyörgy	4 (+2 kiskorú)	állásszerzés és megőrzés	
Sepsiszentkirály	1	állásszerzés	

Kulturális jellegű nyomásgyakorlás

Forrásaink többször is említést tesznek arra vonatkozóan, hogy állami ünnepek alkalmával az unitárius felekezetű diákokat görögkeleti vagy görög katolikus templomba vezették az állami iskolák tanítói vagy lelkészek. Abásfalván az állami iskolába beírt 61 tanuló közül 42 az unitárius felekezethez tartozott. A homoródszentmártoni görög katolikus pap, Suciú Petru szerint azonban ezekből

mindössze kilenc magyar nemzetiségű. Ennek megfelelően Szent Demeter napján az általa önkényesen románoknak nyilvánított unitárius gyermekeket a helyi görög katolikus templomba vitte.⁴⁵ Ugyanitt két unitárius növendéket, akiknek apjuk görög katolikus hitre tért, az unitárius hittanóráról kivezette.⁴⁶ Székhelyén, Homoródszentmártonban, szintén úgy rendelkezett, hogy a román származású unitárius diákok számára állami ünnepek alkalmával kötelező a görög katolikus misén való részvétel.⁴⁷ Homoródkeményfalván templom hiányában az iskolában tartottak görög katolikus misét a gyermekeknek.⁴⁸ Ugyanitt az állami iskola tanítója a román nemzeti ünnepek alkalmával unitárius diákjait rendszeresen az abásfalvi görög katolikus templomba vezette és felsőbb rendeletre hivatkozott tette igazolására.⁴⁹ Homoródmalmáson, Nagyajtán és Vargyason a román származásúaknak nyilvánított tanulókat az állami elemi iskolák igazgatói görögkeleti vagy görög katolikus hittanórákra kötelezték. Vargyason maga az ortodox pap szedte össze a román származásúaknak nyilvánított gyermekeket és vezette őket el hittanórára.⁵⁰

Ebbe a kategóriába soroltuk az anyanyelv elleni támadásokat is, amelynek színtere az iskola, szenvedő alanyai pedig a gyermekek voltak. Homoródkeményfalváról,⁵¹ Homoródszentmártonból is vannak jelentések, amelyek arról tudósítanak, hogy a magyarul beszélő gyermekeket megverték.

Az áttértendő személyek számát a névelemzés technikájának alkalmazásával igyekeztek bővíteni. Erre azért volt szükség, mert a román származású személyek viszonylag kis száma határt szabott az elrománosító akciónak, ami azonban azt jelentette, hogy továbbra is fennmaradtak volna a románság számára kedvezőtlen székelyföldi etnikai arányok. Névelemzést tehát ott alkalmaztak, ahol kevés volt vagy egyáltalán nem volt román származású lakos (pl. Gyepes), és ahol eljutottak a fent már említett számhatárokig. Ezáltal ugyanis lehetőség nyílt a tömeges méretű térítésekre és arra, hogy elvileg szinte mindenkit románnak lehetett nyilvánítani, aki a kiszemeltek listájára került. A névelemzések kapcsán kijelenthetjük, hogy az teljesen önkényesen történt és mindenféle nyelvészeti logikát mellőzött. Így történhetett meg, hogy a Bencze, Csala, Gergely, Kádár, Dombi, Kerekes, Kovács, László, Molnár, Simén, Szabó, Timár, Vass, Deák, Lőrincz, Mihály, Szabó, Gál, Beke, Cseke, Kádár, Sándor, Csoma, Dimény, Szócs, Boros, Buzogány, Czire, Kelemen (Căliman), Budai, Török (Turen), Péterfi, Si-

45 Uo. Vü. L. 8/2048/1934.

46 Uo.

47 Uo.

48 Uo. 1/603/1927.

49 Uo. 28/1925/1935.

50 Ft. jkv. december 13-15. 48-49.

51 UEGYLVt. Vü. L. 13/389/1935.

pos, Hadnagy, Faluvégi, Dósa neveket automatikusan románoknak nyilvánították (Homoródszentmárton, Homoródkeményfalva, Gyepes, Abásfalva, Fiafalva, Szentháromság, Csókfalva).⁵² E módszer infantilizmusát mutatja, hogy az egyértelmű szerb nemzetiségre, eredetre utaló Ráczt nevet is románként nyilvánították. A névelemzések sok esetben a groteszk határán is túlléptek. Gyepesben a szabad székely családból származó Lászlókat az alapján nyilvánította román származásúnak a főbíró, hogy az udvarhelyi görög katolikus esperes neve is László. Az nem jelentett semmit, hogy a beidézett egyik őse adományozott paplakot 1639-ben a helyi unitárius egyházközségnek és hogy felmenői között akadtak esperek, királybírák, jegyzők, tanárok, ügyvédek, valamint az sem, hogy az érintett határozottan tiltakozott románként nyilvánítása ellen.⁵³ (A nemzetiség és vallás megváltásának szabadsága tehát ismeretlen fogalom volt a román hatóságok számára.) Abásfalván pedig az 59 tanköteles diákból 50-et románként nyilvánítottak, miután a Deák, Dimény, Gergely, László, Molnár, Szabó, Szócs neveket névelemzés alapján románként mondták ki.⁵⁴

A románosító politika során súlyosan sérült az egyház autonómiája is. Keményfalván például az állami tanító az egyházi szertartásrendbe való beleszólási jogát is magának vindikálta, midőn „eltiltotta a növendékeket a konfirmációtól.”⁵⁵ Mint azt már fennebb írtuk Oklándon pedig miniszteri rendelettel szabályozták, ki látogathatja az unitárius istentiszteleteket és kiknek nyújthat szolgáltatásokat az egyház.

Fizikai erőszak

Mivel az ellenállás igen jelentős volt,⁵⁶ és sokan még a közvetett nyomás hatására sem voltak hajlandók lemondani unitárius hitükről, a hatóságok igen gyakran folyamodtak fizikai erőszakhoz, amely a már lelkileg „megpuhított” emberek ellenállását is megtörte. Simén Domokos EKT-hoz írott jelentésében arról számolt be, hogy „az egyik legerősebb presbiterem is, a veréstől való féltében, megalázkodva fut a gör[ög]. kat[olikus]. lelkészhez.”⁵⁷

A testi sértés alól semmilyen felmentő körülmény nem volt. Kortól, nemtől, testi fogyatékoságtól függetlenül alkalmazták, ahol szükségesnek találták. A fél lábára hadirokkant homoródalmási Fekete Istvánt például, miután nem volt hajlandó visszavonni visszatérési szándékát, a csendőr „pofon ütötte és öklével

52 Uo.; UEGYLvt. Vü. L. 3/ad 1581/1934; UEGYLvt. Vü. L. 1/603/1927 (19/1935 sz. lelkészi jelentés); ANDJ Mureş. Parohia greco-catolică Troița, nr. inv. 448. dos. 53. 93. f.

53 UEGYLvt. Vü. L. 1/603/1927.

54 Uo. Vü. L. 1/603/1927.

55 Uo. Vü. L. 13/389/1935.

56 Homoródszentmártonban például 27 személyből 24 csak az alkalmazott erőszak hatására volt hajlandó vallását megváltoztatni. UEGYLvt. Vü. L. 30/2013/1935.

57 Uo. Vü. L. 31/63/1936.

többször egymás után az oldalába ütött.”⁵⁸ Az unitárius vallásra fiával visszatérni óhajtó homoródalmási Deák Györgyöt a lövétei csendőrőrmester „csúnyán káromkodva, egymás után ötször pofon ütötte, meglökdöste és leköpdöste, hiszen bírt vele, mert 67 éves, beteg öregember.”⁵⁹ Távozása után a pincében fogva tartott fiát szintén megverték. Vaszi Miklóst (Homoródalmás) miután „nagyon megverték”, azt az ígéretet kapta a homoródalmási paptól, hogy ha áttér, nem esik többé bántódása.⁶⁰ László Mózes homoródszentmártoni lakost, miután megtagadta az áttérést, a jegyzői irodában botokkal verték és rugdosták meg a csendőrök.⁶¹ Hasonló módszerek alkalmazásáról tudunk még a homoródkeményfalvi⁶², vargyasi⁶³, abásfalvi⁶⁴ térítések esetében is.

Adminisztratív módszerek

A fentiekén kívül alkalmaztak még egy módszert, amely adminisztratív jellegű volt, és abban állt, hogy az érintett személyt, miután románnak nyilvánították, minden további nélkül önkényesen átírták az anyakönyvi hivatalokban görögkeleti vagy görög katolikus vallásúnak.⁶⁵ Homoródalmáson a helyi adminisztráció önkénye addig ment, hogy egy 1926 és 1940 között Brassóban tartózkodó helybeli lakost is átírtak görögkeleti vallásúnak.⁶⁶ Sorbán Mihály 1942 augusztusában tett nyilatkozata szerint az „az áttérő felek csak igen kevés esetben jelentkeztek nálam áttérési szándékuk bejelentésével. Legtöbb esetben a községi jegyzőnek vagy a román papnak, esetleg a csendőrségnek jelentették be szándékukat s én csak a felvett jegyzőkönyvet láttam, amit a községi jegyző úr adott elem aláírás végett.”⁶⁷ Ez a nyilatkozat is markánsan bizonyítja, hogy az átírások legtöbbször önkényesen történtek, függetlenül attól, hogy az érintett fél beleegyezését adta-e vagy sem, hiszen a nyilatkozatokat nem személyesen mutatták be a jegyzőkönyvi

58 Uo. Vü. L. 31/2407/1934.

59 Uo. 31/63/1936 (406/1935).

60 Uo. 30/2013/1935.

61 Uo.

62 Uo.

63 Uo.

64 Uo. Vü. L. 11/1044/1935.

65 „Alulírott Gecző Dénes homoródalmási lakós, ezennel kijelentem, hogy bár engem az 1935-1936 években az akkori itteni görög katolikus lelkész és az akkori jegyző, Ferenczi László többször is akartak rávenni, hogy az unitárius vallásról térjek át a görög katolikus vallásra, az áttérést soha meg nem tettem, arról semmifele iratot nem adtam, mégis [az] 1940. évben megdöbbenéssel értesültem arról, hogy 1936. évben engem Ferenczi László jegyző úr átírt a görög katolikus vallásra. Kijelentem, hogy én soha nem kértem erre, erre beleegyezésemet sem adtam s így tehát akaratom és tudtomon kívül követte el velem ezt a törvényteleniséget. HUELvt. X. 1940-1945. leltári szám 19/III. 161. f.

66 Uo. 160. f.

67 Uo. 159. f.

hivatalban, így pedig könnyen megoldható volt, hogy az áttérést megtagadókat is görög katolikusnak jegyezték be. Az önkényes átírásokon kívül Szentháromság vonatkozásában találkozni olyan esettel (vegyes házasságok), amikor a görög katolikus anyát unitáriusnak jegyezték be az állami anyakönyvbe. Ennek lényege az volt, hogy ezt követően a görög katolikus hitre kvázi visszatérő édesanya kérvényezte egyúttal unitárius gyermeke felvételét is. Így aztán ez a technika látszólag teljesen önkéntes vonást kölcsönzött a hasonló jellegű áttéréseknek.⁶⁸

Az áttérés algoritmus

E „menetrendet” illetően már szoltunk arról, hogy két lépcsőben törekedtek megvalósítani. Első fokon az asszimilálódott románság elkülönítését tűzték ki célul, hogy aztán annak befejeztével a székely lakosság elrománosításának szakaszába léphessenek. A marosszentannai csendőrparancsnok jelentésében például arról számolt be, hogy április és július között a műveleti körzetébe eső szintiszta magyar („curată ungurească”) Udvarfalva községben két személyt sikerült görög katolikus hitre téríteni. Néhány sorral alább pedig arról dicsekedett, hogy e szintiszta magyar faluban telekrészt is sikerült kikényszeríteni az építendő templom számára, amely által vissza lehet téríteni (és itt ütközik ellentmondásba magával, de úgy látszik őt ez nem zavarja) a tiszta román nevű („numele curat românesc”) lakosokat, akiket a helybeli református pap és a magyar tömeg magyarosított el.⁶⁹ Ugyanitt írta, hogy a marosszentannai jegyzővel karöltve „szakadatlanul dolgozni fogunk a református papok által folytatott propaganda leküzdéséért, a román vallásra való áttérésre buzdítjuk a lakosokat, különösképpen azokat, akiknek román nevük van és akik románok voltak, de a magyarok elmagyarosították.”⁷⁰ Vagyis nemcsak az „elmagyarosodott” lakosság volt a célpont, hanem az egész település, amelyet néhány sorral elébb szintiszta magyarnak mondott.

Ugyanilyen koncepció alapján „dolgoztak” az általunk vizsgált egyházközségekben is, a végső határt pedig a teljes elrománosítás jelentette volna, mivel gondolatmenetük logikája szerint ezeket a településeket egykoron románok lakták, akiket erőszakkal nemzetietlenített el az elnyomó magyar uralom. 1935. augusztus 24-én a homoródszentmártoni lelkész arról értesítette az EKT-t, hogy a térítés újabb lendületet vett, és most már azokra terelődött a figyelem, akiket a hatóságok románnak nyilvánítottak (Csáka, Dombi, Kovács, László, Rác, Simén

68 UEGYLvt. Vü. L. 44a/717/1937.

69 ANDJ Mureş. Fond: Protopopiatul greco-catolic Târgu Mureş. nr. inv. 125. dos. 1753. 10. f.

70 Uo. „[...] vom lucra neântreput a combate propaganda preoţilor reformaţi, o îndemnăm locuitorii de a trece la religia românească [kiemelés általunk] şi în special acei care au numele românesc şi care au fost români iar ungurii i-au maghiarizat.”

stb.).⁷¹ Vagyis 1935 fordulópontot jelentett: befejeződött az első szakasz, amely a román felmenőkkel rendelkezőket szakította ki az unitárius vallásból és kezdetét vette a második szakasz, amely a névelemzés módszerével igyekezett gyarapítani a székelyföldi románok táborát. Hasonló tartalmú – a fordulópontot jelző – levelet küldött 1934. szeptember 30-án a gyepesi lelkész is az EKT-hoz: a névelemzés által Cionca főszolgabíró 50 családot (Beke, Cseke, Demeter, Gál, László stb.) nyilvánított románá.⁷² Ezekkel cseng össze a homoródalmási lelkész 1935. december 28-án kelt levele: „Tisztelettel jelentem, hogy az erőszakos térítések az eddiginél még hatalmasabban folynak. Eddig csak azokat erőszakolták, akikről a román származás köztudomású volt, most mára Kádár, Sándor, Rácz és még sok más családra ráfogták a román eredetet, s gör[ög] kat[olikus] lelkész, a jegyző és a csendőrség közös erővel dolgoznak ezeknek az elhódításán.”⁷³

A visszárománosító politika sikeressége avagy sikertelensége?

E politika hosszú távú sikere vagy sikertelensége elsősorban és döntően nem a felhasznált eszközöktől, a végrehajtás minőségétől függött, hanem a végbement integráció mértékétől, mélységétől.

Oláh Sándor Homoródalmással kapcsolatosan tett megállapítását, miszerint „a nemzedékek óta nyelvében, vallásában asszimilálódott egyén származását már csak a neve őrzi, azonosságtudatába beépült a magyar haza és nemzet képzete”⁷⁴, érvényesnek mondhatjuk mindazon településekre nézve, ahol hasonlóképpen megtörtént a nyelvi és vallási integráció. E kijelentés igazságtartalmát egyébként forrásaink is megerősítik és csakis ezzel magyarázható, hogy a visszárománosítás által megcélzott személyek reakciója az esetek döntő többségében negatív, elutasító volt. A megtörtént asszimiláció kiváltotta ellenszegülés legkézzelfoghatóbb bizonyítékának tekinthető az akció erőszakos volta is, a kezdeményezés pozitív fogadtatása ugyanis nem tette volna szükségessé kényszerítő eszközök, technikák alkalmazását. A későbbiekben néhány meggyőző példával szeretnénk bizonyítani és szemléltetni állításunk hitelét, azzal a megjegyzéssel, hogy bár előfordultak esetek, amikor bizonyos előnyök megszerzésétől vezérelve egyes egyének önszántukból tértek át görögkeleti vagy görög katolikus vallásra, közvetlenül a háttérben itt is jelen volt az előnyök kényszerítő motivációja.⁷⁵

71 Uo. Vü. L. 24/1506/1935.

72 Uo. Vü. L. 967/1934.

73 Uo. Vü. L. 31/25/1936.

74 Oláh Sándor: *Magyar görög katolikus románok. Vallás-etnikai feszültségek egy székely faluban a két világháború között.* = *Régió.* 1993. 2. 124.

75 A homoródalmási László Sándor azért tért át, „[...] mert neki hasznosabb, ha görög katolikus lesz.” UEGYLvt. Vü. L. 1/256/1928; Homoródkeményfalván egyesek pedig azért vál-

Balázs András Udvarhely-köri unitárius esperes áttérésekről készített jelentésének azon mondata, miszerint „maguk a gör[ög]. kath[olikus]. hívek is, egy pár kivételével, minden különösebb lelki nyugtalanság nélkül mentek vissza a gör[ög]. kath[olikus]. egyház kebelébe”⁷⁶, úgy véljük, tendenciózusan egyszerűsít. Ennek magyarázata az lehet, hogy az általa megvizsgált ügyek mielőbbi lezárását szerette volna elérni egyházi részről, abból a megfontolásból, hogy az engedmények fékezőleg és enyhítőleg fognak hatni. E cél által vezérelve, miként azt maga is megvallotta, kötött egyébként megállapodást Oklándon 1934. március 5-én.⁷⁷

Hogy a visszatérés nem volt ilyen egyszerű, arányát tekintve szórványos „lelkiismereti probléma” és konfliktusoktól mentes – éppen az Oláh Sándor által jelzett identitásváltásból fakadóan –, arról több lelkészi jelentés tanúskodik.⁷⁸ Az 1935. november 5-én 2013/1935. szám alatt a vallásügyi miniszterhez küldött, lelkészi beszámolók adataiból dokumentálódó memorandum szerint Homoródmáson „130 unitárius tért át gör[ög] kat[olikus] hitre, de ezek közül csak 10 látogatja a gör[ög]. kat[olikus]. templomot, a többi lélekben ma is unitárius, és ha engednék őket, visszatérnének az unitárius vallásra.”⁷⁹ Homoródszentmártonban Molnár Dénes többszöri fenyegetés és verés kényszerítő hatására 1935. augusztus 19-én aláírta ugyan az áttérési nyilatkozatot, de 20-án három tanú jelenlétében a kikényszerített nyilatkozat visszavonására jelentkezett a jegyzőnél.⁸⁰ Zoltán Sándor homoródszentmártoni lelkész, miután beszámol egy hasonló esetről, melyben az érintettet a jegyző 20 km távolságra levő fenyőgerendák fuvarozására utasított községi közmunka címen, azt írja, hogy többen is hajlandóak lennének az angol bizottság⁸¹ előtt beszélni az őket ért atrocitásokról.⁸² Homoródmáson Fekete István hadirokkant ugyancsak kényszerítő körülmények hatására írja alá az áttérési nyilatkozatot, de „tettét megbánta és kijelentette, hogy újból vissza akar térni az unitárius vallásra.”⁸³ Többszöri visszatérési próbálkozá-

toztattak vallást, mert a görög katolikusoknál nem kellett papbért fizetni. UEGYLvt. Vü. L. 1/603/1927.

76 Uo. Vü. L. 1/490/1934.

77 „Hosszas tárgyalás után sikerült a jegyzőkönyvet fölvenni, melyet elfogadtam és aláírtam, remélve, hogy ezzel a kérdés legalább egyelőre nyugvópontra jut és a megindult hajszának méregfoga ki lesz húzva.” Uo.

78 A visszatérés vállalása óriási kockázatot jelentett. Simén szerint ugyanis Homoródmáson egy személynek (többek közbenjárására) sikerült a visszatérés, de annyi büntetést és mindennapos csendőri idézést kapott, hogy kénytelen volt elhagyni a falut. UEGYLvt. 3/ad 1581/1934.

79 Uo. Vü. L. 30/2013/935.

80 Uo.

81 Alfred Hall és Josef Stejskal (augusztus 31 és szeptember 13) látogatására való utalás.

82 Uo. Vü. L. 14/1056/1935.

83 Uo. Vü. L. 30/2013/19335.

sa is sikertelen maradt, akárcsak a Deák György⁸⁴ (áttérése után is az unitárius templomban vett úrvacsorát!⁸⁵) és Bartha György.⁸⁶ Ugyanitt Istojka Rebi, hatósági nyomásra, miután aláírta áttérésének jegyzőkönyvét, „másnap megbánta s visszament az irodára és kijelentette, hogy nincs megnyugodva.”⁸⁷ Homoródkarácsonyfalván Komán György ígéretet tett, hogy ha áttérik, hajlandó visszatérni unitáriusnak.⁸⁸ Simén Domokos homoródmási lelkész kijelentése, mely szerint egy sikeres visszatérési eset mások számára is megnyithatná az utat, arra enged következtetni, hogy a visszatérés lehetősége több erőszakkal áttérettet is foglalkoztatott.⁸⁹ Ugyancsak ő írta egy másik, EKT-hoz intézett feliratában, hogy sokan megkeresték, segítségét kérve a visszatéréshez.⁹⁰ Oklándon az unitárius vallásra történt szabálytalan átállások következtében a görög katolikusoknak átengedettek közül úgyszintén többen megpróbáltak visszatérni az unitárius egyházba.⁹¹ Néhány közülük továbbra is istentiszteletre járt és úrvacsorát vett (bár a pap többször is kijelentette, hogy görög katolikusok), gyermekeik pedig a helybeli unitárius lelkészhez jártak vallásórákra (ezeket kénytelen állami utasításra kitiltani, akárcsak az istentiszteletre járókat a templomból).⁹² Homoródmáson 1929-ben az Egyházi Képviselő Tanács 490/1929. számú határozatával 19 személyt engedett át a helyi görög katolikus egyházközségnek. Ezek közül azonban 8, miután az állami anyakönyvvezető kijelentette, hogy az anyakönyvi hivatalnál unitáriusként vannak nyilvántartva, visszamaradt⁹³, 7 pedig később törvényes formák között visszatért.⁹⁴ Homoródszentmártonban két, 1935-ben áttért személy 1938-ban jelezte visszatérési szándékát, egy 1937-ben visszatért, egy másik pedig még

84 Uo. Vü. L. 31/63/1934.

85 Uo. Vü. L. 31/63/1936.

86 Uo. Vü. L. 42/537/1937.

87 Uo. Vü. L. 11/1044/1935.

88 Uo. Vü. L. 3/ad 1581/1934 (140/1934 számú lelkészi jelentés).

89 Uo. Vü. L. 31/2407/1935.

90 Uo. Vü. L. 26/16 (276/1935).

91 Uo. Vü. L. 3/ad 1581/1934 (223/1934 számú lelkészi jelentés).

92 Uo. Vü. L. 2/930/1934 Ennek következtében 1934. november 13-án leirat érkezett a vallásügyi minisztériumból, melyben felszólították az egyházi vezetőséget, utasítsa az oklándi lelkészt, hogy ne tartson többet vallásórákat azoknak, akiket görög katolikusoknak deklaráltak és tiltsák meg neki bármiféle egyházi szertartás (úrvacsora) kiszolgáltatását ezen személyeknek.; UEGYLT. Vü. L. 2/930/1934 A „vallás- és lelkiismereti szabadság szellemében” pedig utasítják értesíteni az érintetteket, hogy hasonló cselekedetek elkövetését büntetni fogják. Kovács Mária (szül. 1923, Oklánd) közlése szerint 1940 után minden fiatal megkonfirmált, akiknek ezt a román impérium megtiltotta.

93 UEGYLT. Vü. L. 23/ad 1581/1934 (188/1934 számú lelkészi jelentés).

94 Uo.

ugyanabban az évben (1935) visszavonta áttérési nyilatkozatát.⁹⁵ Az új vallásra való (vissza)váltás nehézségeiről a szentháromsági görög katolikus pap is beszámolt Maros megye prefektusához küldött levelében: „Jelen pillanatban nem azok szállnak szembe velem, akiket prédikációimon keresztül megtanítottam, hogyan viselkedjenek a pappal szemben, hanem azok az áttért protestánsok, akik máig sem tudtak megbékélni a szent kereszt jelével.”⁹⁶ Hasonló jellegű nehézségekről tett említést Maros megye csendőrkapitánya is a marosvásárhelyi görög katolikus espereshez intézett átiratában: „azokban a régiókban, ahol a fálvak teljesen elvannak székelve és ahol a románosító munka nagyon nehezen halad.”⁹⁷ Az 1935 nyarán tett Homoród menti püspöki vizitáció is arra a következtetésre jutott, hogy az áttérések az állami hatóságok nyomására történtek, és a hívek zöme, ha a nyomás megszűnne, visszatérne unitáriusnak.⁹⁸

Mint említettük, az erőszakos térítésekkel szembeni ellenállás az identitásváltás legkitapinthatóbb jeleként értelmezhető. Az ellenállás intenzitását tehát az újonnan nyert identitástudat fokmérőjeként tekinthetjük. Forrásaink pedig arról tanúskodnak, hogy még az önkéntesen áttértek esetében is alkalmazták az előnyök biztosításának eszközt, jóllehet vallási és nyelvi integráció hiányában a visszarománosítási akciónak egy spontán jellegű automatizmus alapján működő eseménysornak kellett volna lennie. Hogy ez nem így volt, arra két konkrét példával szeretnénk rámutatni: Vaszi Miklós homoródalmási lakost 1935. február 16-án hajnali négy órakor a lövétei őrsre kísérték, ahol hat órán keresztül kint állt az őrs előtt. Kérésére, hogy miért tartják ott, az őrmester a pincébe záratta, majd később „egy súlyos fával nagyon megverték, azt mondván, hogy azért kapja, mert magyar és unitárius.”⁹⁹ Faluja görög katolikus lelkésze azzal fenyegette meg, ha ellenszegül, besorozzák katonának, a jegyző pedig úgyszintén felhívta figyelmét, hogy „addig nem lesz nyugta, amíg át nem tér.”¹⁰⁰ Az 1912-ben áttérésre jelentkező, de a háború folytán csak 1919-ben felvett Csíki József és János többszöri felhívás, lovaik és szekerek lefoglalása után is – Simén Domokos unitárius lelkész azon kérésére, hogy továbbra is unitáriusok akarnak-e maradni – jegyzőkönyvileg jelenti ki, „hogy az unitárius egyház kebelében akarnak maradni továbbra

95 HsztUELvt. *A homoródszentmártoni unitárius egyházközség áttérési anyakönyve 1914. évtől ... évig.* Ielt. sz. 17/76.

96 ANDJ Mureș. Fond: Parohia greco-catolică Troița, nr. inv. 448, dos. 49. 5. f. „Azi se ridică în contra mea nu credințioșii mei pe care i-am învățat prin predicile mele cum să se comporte față de preot, ci acei convertiți protestanți cari nici astăzi nu se împacă cu semnul sf[ântei] cruci.”

97 ANDJ Mureș. Fond: Parohia greco-catolică, nr. inv. 125., dos. 1176., 4. f. „[...] în acea regiune unde satele sunt complet secuizate și unde opera de românizare merge foarte greu [...]”

98 UEGYLvt. 21/1044/1935.

99 Uo. Vü. L. 30/2013/1935.

100 Uo.

is. Őket az unitárius egyház tagjai közé felvették s ők lelkük azon meggyőződése szerint más vallásfelekezet követő nem akarnak és nem lesznek.”¹⁰¹

Felsorakoztatott példánk azért is értékesek, mert mindkettő tartalmaz állításunkat alátámasztó és megerősítő elemet: Vaszi Miklóst azért verik meg, mert bántalmazói is magyarnak és unitáriusnak tartották, Csíkiék pedig kijelentik, hogy lelki meggyőződésük szerint akarnak az unitárius valláson maradni. E két esetet tehát a román azonosságtudat feladásának tekinthetjük, amikor is a vallási és nemzeti tudattartalmak teljesen kicserélődnek. Hasonló eset az abásfalvi Frinkuj Sándoré (apja 1912-ben tért át görögkeleti vallásról unitáriusnak), akit azért büntettek meg, mert a népszámláláskor magyarnak vallotta magát.¹⁰²

Elsősorban ennek tulajdonítható, hogy 1940 után tömeges méreteket öltött a visszatérés, nem zárva ki természetesen annak lehetőségét, hogy a magyar hatóságok részéről is érkeztek olyan impulzusok, amelyekkel e folyamat felgyorsítását szerették volna elérni. 1937-ben a szentháromsági állami anyakönyvi hivatal 16 unitárius (és 8 gyermek)¹⁰³ görögkeleti hitre térését regisztrálta.¹⁰⁴ Az impériumváltást követően, 1940 decemberében 1, 1941 januárjában 11, 1941 júniusában 1, 1941 decemberében pedig 2 unitárius hitre térést regisztrált a község anyakönyvi hivatala¹⁰⁵, összesen 15-öt (és 6 gyermeket). Ezekből 8-an unitáriusok voltak.¹⁰⁶

Összegzőként tehát elmondható, hogy a románosító politika gyakorlatba ültetése során azért volt annyira konfliktusoktól terhelt és végső soron eredménytelen, mert az érintett szereplők zöme erős magyar és vallásos azonosságtudattal rendelkezett, amelyet az időhatárok rövidege okán a román államapparátus képtelen volt átformálni.

Román elképzelések a Székelyföld elrománosítására

A román politikai és szellemi elit szemében kezdettől fogva kiemelt fontosságot kapott a székely kérdés, ugyanis e tömbben élő magyar etnikumú népcsoport léte erőteljes cáfolata volt ama nemzeti ideálnak, amely az 1923. évi alkotmányban nemzetállamként határozta meg Romániát. A székely kérdés azonban nemcsak demográfiai, hanem történelmi, lelkiismereti, erkölcsi kérdés¹⁰⁷, nemzeti

101 Uo. Vü. L. 1/3131/1927 (1927. november 24-én felvett jegyzőkönyv).

102 Uo. Vü. L. 11/1044/1935.

103 Két görögkeleti vallásra tért római katolikus egyénnek 5 gyermeke unitárius, de ezeket nem számítottuk az unitárius áttérők csoportjába.

104 ANDJ Mureș. Fond: Parohia greco-catolică, nr. inv. 448. dos. 49. Áttérési nyilatkozatok.

105 ANDJ Mureș. Fond: Parohia greco-catolică, nr. inv. 881/a. dos. 7. Áttérési nyilatkozatok.

106 Uo.

107 *Glas Românesc din Regiunea Secuizată*. 1935. V. évf. 167. sz. 1. p. „[...] instinctul nostru național și moral ne face să ne afirmăm dreptul românesc asupra fraților noștri de sânge, secuizați la ordinul politice din Budapesta [...]”; „[...] nemzeti és erkölcsi ösztönünk a budapesti

kötelezettség („obligatie națională”)¹⁰⁸ formájában is jelentkezett, ugyanis úgy gondolták, hogy a visszarománosítással egy ezeréves történelmi igazságtalanságot fognak helyreállítani (egy őshonos területen)¹⁰⁹, az ezeréves elnyomás és elnemzetietlenítés következtében kiszakadt nemzettest visszahozásával az anyanemzet kebelébe. A fentiekén kívül azonban erős aktuálpolitikai vonatkozása is volt a székely kérdésnek, és szorosan kapcsolódott Erdély birtoklásának, a revízióknak kérdéséhez. Az asszimiláció sürgetése, valamint Székelyföldnek mint földrajzi, etnikai egységnek és a székely etnikai tömb létének tagadása ugyanis a magyarországi revíziós törekvések legitimitását igyekezett tompítani, semlegesíteni, mivel a román fél szerint a székely etnikai tömb hamis képzete, a revízió hamis illúzióját táplálta magyar oldalról.¹¹⁰ Ezért a székely kérdés asszimilációs (vissza- és elrománosítása) úton való megoldása a revízió kérdésének automatikus kiiktatását eredményezte volna magyar részről, vagyis a Székelyföld visszarománosítása a revíziós álmok szertefoszlásával kecsegtetett, ahogyan azt a *Glasul Românesc din Regiunea Secuizată* című (rendszeretelenül megjelenő) antiszemita és magyargyűlölő kiadvány hírheft szerkesztője, Octavian M. Dobrotă is megfogalmazta. Szerinte az „eredeti”, valódi etnikai állapotok helyreállítása után Budapest már nem fog Székelyfölddel összekötő folyósót kérni Nagyváradon és Kolozsváron keresztül, „mivel az itteni »kisebbségi tömb« többségi román tömbnek bizonyult, büszke múlttal és román étellel. [...] A magyar revizionizmus bölcsője román bölcsőnek bizonyul, amelynél anyák nemzeti viseletben dojnákat énekeltek, hogy elringassák gyermekeiket, akiket ideiglenesen elraboltak.”¹¹¹ A visszarománosítás tehát nemcsak történelmi igazságtételt, a történelmi igazságtalansá-

politika által elszékelyesített vértestvéreink feletti „román jogunk” kimondára készlet bennünket.”

108 Uo. 1935. V. évf. 160. sz. 1.

109 Uo. 1935. V. évf. 161. sz. 1.; V. évf. 166. sz. 3.

110 Uo. 1936. V. évf. 131. sz. 1. A revizionisták szerint Székelyföldön mintegy 300-400.000 székely él tömbben, akiket egy Nagyváradon és Kolozsváron keresztülhaladó, Danzinghoz hasonló koridorral kell összekötni Magyarországgal.; Uo. 1935. V. évf. 165. sz. 1-2. p. „[...] eu mă simt dator să dovedesc și să împământesc convingerea despre adevărul că, așanumita „massa secuiască” este, în bună parte, massă de români secuizați, că prin urmare, revizionismul maghiar se bazează pe un fals istoric.”; „[...] kötelességemnek érzem bizonyítani és meghonosítani azt az igazságon alapuló meggyőződést, hogy az úgynevezett „székely tömb”, jórészt elszékelyesített románok tömbje, hogy következőképpen a magyar revizionizmus egy történelmi hamisságon alapszik.”

111 *Glas Românesc din Regiunea Secuizată*. 1935. V. évf. 155. sz. 1. „[...] fiindcă „blocul minoritar” de aici s-a dovedit a fi un bloc majoritar românesc, cu un trecut de mândrie și viață românească [...]. Leagănul revizionismului maghiar se va dovedi a fi leagăn românesc, la care mame, în port național, au cântat doina ca să-și alinte copiii, cari le-au fost răpiți temporal.”

gok kiigazítását, hanem antirevizionista harcot is jelentett egyben¹¹², motivációi pedig érzelmi, de elsősorban gyakorlati jellegűek voltak. Markáns bizonyítéka ennek Ștefan Penes írása, aki a Székelyföldben, székelyekben nemzetbiztonsági kockázatot látott: „Nemzetvédelmi szempontból a Székelyföld a románság várfalai közé bevezetett trójai falóhoz hasonlítható, amely gyújtó veszélyt jelent, főleg a bizonytalan időkben vagy társadalmi megrázkódtatásokkor.”¹¹³ Romulus Seșanu képviselő parlamenti felszólalásában hasonlóképpen vélekedett: a visszarmánosítás a revízió kérdését is megoldaná.¹¹⁴

Az elrománosítási stratégiák, javaslatok közös vonása, hogy mindegyikük kiemelt szerepet szánt az iskolának, egyháznak¹¹⁵, tanítóknak és papoknak.¹¹⁶ Az előbbieket a románosítás előretolt bástyáinak, nemzeti erődöknek („fortărețe naționale”)¹¹⁷, utóbbiakat a románosítás apostolainak tartották.¹¹⁸ Úgyszintén fontos szerepet szántak a közigazgatásnak, amelynek gyors elrománosítását sürgették¹¹⁹ – az iskolahálózathoz hasonlóan.¹²⁰ Gyakran hangoztatott eleme e stratégiáknak

112 Uo. 1936. V. évf. 131. sz. 1.; 1936. VI. évf. 184. sz. 13. „Problema reromânizării s-a pus deci deschis ca o obligație națională și ca revanșă contra tendinței de revizuire a granițelor pe motiv că ar fi „pământuri secuiești” cu masse de secui.”; „A visszarmánosítás kérdése, tehát nyíltan mint nemzeti kötelezettség és mint visszavágás tevődik fel a határok revíziójának tendenciái ellen, azzal az indokkal, hogy „székely földek” lennének székely tömbbel.” Uo. 1935. V. évf. 160. sz. 1.

113 *Glas Românesc din Regiunea Secuizată*. 1938. VIII. évf. 244. sz. 10. p. „Regiunea Secuizată din punct de vedere al apărării naționale, poate fi asemănată cu calul troian, introdus între zidurile cetății românilor care reprezintă un pericol incendiar, mai cu seamă în vremurile de nesiguranță, ori de zguduire socială.”

114 Uo. 1936. VIII. évf. 208. sz. 7. p.

115 Constantin Anghelescu 1937. április 21-én Marosvásárhelyen kijelentette, hogy minden községben diplomát kell építeni, még abban az esetben is, ha abban csupán csak egy román van. *Glas Românesc din Regiunea Secuizată*. 1937. VII. évf. 215. sz. 1. p.

116 Uo. 1935. V. évf. 156. sz. 3. p. Ebbe a stratégiába illeszkedik az Udvarhely megyei román értelmiség által 1934 februárjában Dobrotă szerkesztette és a közigazgatásügyi minisztériumhoz intézett memorandum is, amelyben a visszarmánosítás érdekében román állami segítséget kértek egyházközségek létesítéséhez, támogatásához, lelkesítő állások felállításához, bérezéséhez, és román tanítók küldéséhez, akik megvalósíthatják „[...] opera de redeșteptare a zecilor de mii de români secuizați [...] („[...] az elszékelyesített románok tízezreit felébresztő művet [...]”).”

117 Uo. 1935. V. évf. 167. sz. 3. p.

118 Uo. 1936. VI. évf. 184. sz. 13. p.

119 Uo. 1937. VII. évf. 225. sz. 2. p. A cikkíró gyűlölködő hangnemben követelte az elemi oktatás és közigazgatás elrománosítását. Vehemenssen tiltakozott magyar tisztviselők kinevezése ellen Udvarhely megyében. „Ar fi o ticăloșie fărâ de seamă [...]” – írta; „Egy soha nem látott gazemberség lenne [...]”

120 „Dați-ne dascăli români! Alungați cu biciul din școlile satelor noastre, năpârcile care învenineză plăpândeale suflete ale copilașilor noștri. Aruncați-le în focul gehenei ca să nu rămână nici pulberea în urma lor. Dați-ne dascăli români – români în cuget și simțiri – că numai astfel vom

még a Székelyföld gazdasági forrásainak és termelésének román kézbe juttatása, a román elem anyagi és erkölcsi támogatása az állami hatóságok részéről. Lehet találkozni olyan elképzelésekkel is, amelyek a székelyföldi románságnak kiváltságos státust, védelmet szavatoló törvényt követeltek.¹²¹

Ezeket az elképzeléseket kiválóan szintetizálta Ioachim Nistor *Români maghiarizați în Secuime. Cum pot fi recâștigați* című írásában, amelynek felvezető részében, sok más javaslatához hasonlóan (az önigazolás céljával), ott találjuk a románság székelyföldi (erdélyi) őshonosságának axiómává kérgesedett toposzát, ami történelmi és erkölcsi jogokkal törvényesíti visszazáromosító akciójukat: „Megengedhetetlen, hogy a román kultúra ütőerei érintetlenül hagyják azt a területet, amely ezer évvel ezelőtt ugyanannyira volt román, mint Erdély bármely más vidéke.”¹²² A történelmi igazságtalanság helyreállítása szerinte úgy lehetséges, ha az elszékelyesített románokat visszatérítik, akiknek számuk 30–40% a Székelyföldön.¹²³ Ha ezt sikerül keresztülvinni, írta, akkor elérték céljukat, ugyanis megszűnik a Székelyföld kisebbségi terület („ținut minoritar”) lenni és vegyes lakosságúvá válik, vagyis megnyílik az út a homogenizáció felé.¹²⁴

Hogyan lehetséges, kérdezi, a teljesen asszimilálódott románság visszahozása az anyanemzet kebelébe? Erőteljes gazdasági, erkölcsi támogatás a székelyföldi román egyházaknak, iskoláknak és etnikumnak, pozícióik megerősítése végett, valamint a románoknak kedvező közigazgatás bevezetése, amely pozitív diszkriminációt alkalmazva irántuk, előnyöket biztosítana számukra. Kiemelt szerepet szánt a papoknak és tanítóknak, ugyanis szerinte nekik kell megvívniuk azt a kulturális harcot, amely arra fogja ösztönözni a székelyeket, hogy annak részeseivé öhajtsanak válni. Kulturális harcot és a székelyekkel szemben barátságos, tole-

putea realiza visul nostru, numai astfel vom putea deveni aceia ce au fost și strămoșii noștri.”; „Adjatok román tanítókat. Ostorral kergessétek el iskoláinkból a kígyókat, akik megmérgezik gyermekeink törekeny lelkét. Dobjátok a gyehenna tűzébe, hogy még por se maradjon utánuk. Adjatok román tanítókat – románokat, érzésben és gondolatban – mert csak így valósíthatjuk meg álmainkat, csak így lehetünk azok, akik őseink is voltak.” (Radu Chirovici tanító levele a közigazgatásügyi miniszterhez) *Glas Românesc din Regiunea Seciuzată*. 1936. VI. évf. 194. sz. 4. p.

121 Uo. 1936. VI. évf. 184. sz. 8-9. sz.; Uo. 1935. V. évf. 159. sz. 3. p.

122 Uo. 1935. V. évf. 159. sz. 3. p. „[...] nu se poate tolera ca arterele culturale românești să nu atingă și acest ținut, care înainte cu o mie de ani a fost tot așa de românesc ca și alt ținut al Ardealului.”

123 Uo. „Trebuie deci creată în această populație în modul cel mai firesc, adică prin readucerea Românilor maghiarizați, care în Secuime se ridică la un număr de 30-40%.”; „A legtermészetesebb módon kell létrehozni tehát ebben a lakóságban, az elmagyarosodott románok visszatérítésével, akiknek számaránya Székelyföldön 30-40%.”

124 Uo.

ráns magatartást javasolt, mert csak így lehetséges elnyerni szimpátiájukat, lojalitásukat és bizalmukat felébreszteni a román nép és vezetői iránt.¹²⁵

Hasonló elképzeléseket fogalmazott meg Aurel Gociman, a Kereskedelmi Akadémia tanára. Javaslat a következőket tartalmazta: válogatott román tisztviselői kar létrehozása és a magyar tisztviselők eltávolítása. Román iskolák létesítése minden településen, ahol legalább az igazgatónak románnak kell lennie. Nemzeti egyházak újjászervezése, templomok építése, hűség papok Székelyföldre irányítása és azok méltányos javadalmazása. Minél több román helyőrség szervezése és speciális törvény alkotása a román kereskedelem és gazdasági tevékenység védelmére.¹²⁶

Miron Cristea pátriárka 1935-ben kormányfőhöz intézett beadványában egységes cselekvési munkaterv kidolgozását javasolta, amelyet egy alapos helyzETFelmérés és az érintett régiók küldötteivel folytatott tanácskozás előzött volna meg. Ő is képzett papok, tanítók és közigazgatási tisztviselők kinevezésében látta a kérdés kedvező megoldását. Ezenkívül erőteljes kulturális propagandát, társadalmi tevékenységeket sürgetett, amelyeket „tisza román” (curat românesc) tanítók vezetnek.¹²⁷ Egy 1936 novemberében a *Glas Românesc din Regiunea Secuizată*-hoz intézett levelében pedig közös összefogást sürgetett a Székelyföldön tartózkodó román tisztviselők és értelmiségiek között.¹²⁸ Hasonló, a román nemzeti érzést és hagyományokat felébreszteni képes, értelmiségi összefogásra szólított fel Ion Bunuş nagyajtai görögkeleti pap is.¹²⁹ Társadalmi szolidaritást sürgetett Ioan Popa vargyasi görög katolikus pap is, akit a cikk írója „az elnemzetietlenített románok apostolának” nevezett. Nevezett három intézménycsoportban – egyház, iskola, közigazgatás – látta a visszaramánosítás zálogát. Ezeknek az intézményeknek és személyzetüknek – nyilatkozta – minden támogatást meg kell adni. Akciójuk sikerének biztosítékai pedig az államilag jól fizetett tanítók, papok, kántorok és a tisza román („sânge curat românească”) közigazgatás.¹³⁰

125 Uo.

126 *Glas Românesc din Regiunea Secuizată*. 1936. V. évf. 183. sz. 1. p.

127 Uo. 187. sz. 3. p.

128 Uo. VI. évf. 201. sz. 3. p. „Dregătorii localnici de orice categorie: prefecti, pretori, notari, primari, cei de la perceptorate, dela oficiul silvic, preoți, medici, avocați, cărturari, frunțași ai satelor, trebuie să-și deie osteneala de a redeștepta în suflutul celor înștrăinați conștiința originiei lor românești, arătându-le, ce monstruoziitate este a se îngloba în șirul neromânilor, mai ales în țara care, după o mie de ani de suferințe și nedreptăți, a devenit românească.”; „Bármilyen rangú helyi tisztségviselők: prefektusok, járásbírók, jegyzők, polgármesterek, az adószedői-, az erdészeti hivataloktól, papok, orvosok, ügyvédek, írástudók, falvak élenjárói, azon kell fáradozniuk, hogy felébresszék az elidegenítettek lelkében román eredetüknek tudatát, rámutatva, hogy milyen szörnyűséges beolvadni a nemrománok sorába, főleg abban az országban, amely ezer év igazságtalanság és szenvedés után románná lett.”

129 Uo. 1936. VI. évf. 192. sz. 7. p.

130 Uo. 187. sz. 3. p.

Elmondható egyébként e javaslatokról, hogy lényegében csupán írásba foglalt formái voltak egy már 1920-tól zajló, államilag irányított programnak.

A térítési politika végrehajtói

A Székelyföldön, akárcsak országos szinten, egy központilag irányított románosító politikát törekedtek gyakorlatba ültetni, amelynek végrehajtásába a teljes államgépezetet bevonták, kiemelt szerepet szánva a nemzetinek nyilvánított görögkeleti és görög katolikus egyháznak, hivatalnoki apparátusának. Minderre már a korabeli lelkészek is felfigyeltek, és jelentéseikben többször is megjegyezték, hogy egy központilag irányított, összehangolt akciónak szenvedő alanyai. Nem volt nehéz erre a következtetésre jutniuk, ugyanis egyházközsegekben a román államot képviselő intézmények és hivatalnokok mindnyájan aktívan és nyíltan részt vettek a vissza- és elrománosító akcióban.¹³¹ Kiemelt szerepük volt azonban az egyházaknak, tekintettel arra, hogy az egész ténykedés vallásos (kulturális) színtérben zajlott.

Az alábbiakban néhány konkrét esettel szeretnénk illusztrálni, hogy a székelyföldi elrománosítás érdekében a román politikai, szellemi elit, intézményeik és egyháziak minden erőiket mozgósították és összehangolták céljuk sikerének érdekében.

A „művelési területen” való térítés főszereplői a papok és tanítók voltak, akiket a háttérből a helyi közigazgatási és rendfenntartó szervek támogattak.¹³² A szentháromsági görög katolikus lelkész által 1937. június 21-én balázsfalvi érsekséghez intézett levelében ezt olvashatjuk: „Isten segítségével, Alexandru Sturza, Valer Coroş tanítók és Vicențiu Tolan jegyző támogatásával megkezdtük a visszárománosító munkát, amely ragyogó eredményeket hozott.”¹³³ Kiválóan

131 UEGYLvt. *Esperesi vizsgáloszékü jegyzököny.* Ev. VI. 1935. sz. 775/1936 „[...] a helybeli gör[ög]. keleti lelkész híveink közül 60-65 családapát és anyát a község házára hivatott és ott a lelkiismereti szabadság megsértésével kényszeríteni akarta híveinket, hogy egyházunkat elhagyják és a görögkeleti egyházba belépjenek. Szenvédélyes hangok hallatszottak Cismasiu Ioan volt jegyző ajkáról, akivel azonosították magukat a tanítók, a csendör és más tisztviselök, akik a gyűlésen jelen voltak s követelték, élén a lelkésszel, hogy unitárius híveink tagadják meg lelkiismeretüket s hagyják el vallásukat.” Lásd még Szentháromsági Unitárius Egyház-község Levéltára (továbbiakban SzUELvt.). *Historia Domestica.* Ielt. sz. 24. 80., 81. f.

132 ANDJ Mureş. Fond: Protopopiatul greco-catolic Târgu Mureş. nr. inv. 125. dos. 1753. 10. f. A Marosszentannai csendörparancsnok 1937. július 22-én kelt jelentése. „În cursul de la 1 aprilie până în prezent pe raza acestui post la îndemnul nostru și la îndemnul autorităților administrative am reușit ca să convingem pe următorii locuitori [...]”; „Áprilistól jelen pillanatig ez örs körzetében, biztatásunkra és a közigazgatási hatóságok biztatására, a következő személyeket sikerült meggyöznünk [...]”

133 ANDJ Mureş. Fond: Parohia greco-catolică Troița. nr. inv. 448. dos. 53. 93 f. „[...] cu ajutorul lui Dumnezeu, cu concursul învățătorilor Alexandru Sturza, Valer Coroş și Vicențiu Tolan notar, am început acțiunea de reromanizare care ne-a dat un strălucit rezultat.”

példázza e szoros együttműködésre való törekvést Maros megye prefektusának Szászrégen polgármesteréhez intézett átirata is: „Kérjük egy pontos kimutatás beadását a megcélzott személyekről, különös tekintettel azokról a románokról, akik az ortodox és unitus vallás elhagyása után magyarokként vannak nyilván tartva. Hasonlóképpen kérjük, hogy gondoskodjék a román vallásra és névre történő visszatérések megkönnyítéséről, megragadva a kezdeményezést és megtéve az összes törvényes és formai intézkedéseket. Hogy teljes hatékonysággal és végleges eredménnyel dolgozhasson, kérje az iskolaigazgatók és lelkész urak támogatását, akiket ez a rendelet felhatalmaz erre.”¹³⁴ Akárcsak máshol, Udvarhely megyében is erőteljes anyagi és erkölcsi támogatásban részesült mindenféle homogenizációs kezdeményezés a helyi közigazgatási szervek minden szintjéről. Az Erdélyi Közigazgatási Tisztviselők Egyesületének (Asociația Funcționarilor Administrativi din Ardeal) 1937. október 23-án Udvarhelyen tartott gyűlésén Mihai Constantinescu megköszönte és megdicsérte a megye tisztviselőit a történelmi igazságtalanság helyreállításában („reparării nedreptății istorice”) nyújtott támogatásukat.¹³⁵ Ugyanő, prefektussá való kinevezésekor (előzőleg parlamenti képviselő volt¹³⁶), elsődleges feladatául tűzte ki munkaprogramjában a visszaronánosítás folytatását és befejezését templomok és iskolák építése által.¹³⁷ Az udvarhelyi görögkeleti esperesség alakuló ülésén pedig kijelentette: addig nem nyugszanak, amíg az összes elnemzetietlenített román vissza nem térítik.¹³⁸ Az 1938. február 14-én kinevezett Ioan Pleșoiu prefektus és Cornel Popescu al-prefektus a közigazgatás elrománosításában látták az akció sikerének zálogát.¹³⁹ Mindkét prefektus jelentős összegeket utalt ki a megye költségvetéséből – elsősorban templomok építésére (pl. Parajd 17 000 lejt kapott erre a célra¹⁴⁰). Ugyan-

134 ANDJ Mureș Fond: Protopopiatul greco-catolic Târgu Mureș. nr. inv. 125. dos. 1730. 7. f. „Vă rugăm a ne înainta un tablou exact despre cetățenii vizați, rămași în situația de mai sus, cu specială grijă la românii trecuți ca unguri din cauza părăsirii confesiunii ortodoxe sau unite. Asemenea, vă rugăm să vă ocupați deapoaie de înlesnirea revenirii la confesiunea românească respectivă și la nume românesc, luând inițiativa, făcând toate formele și actele legale. Pentru a lucra cu tot efectul și cu rezultat definitiv, binevoiiți a cere concursul d[omni]-lor preoți și directori școlari, care au fost avizați de acest ordin.”

135 *Glas Românesc din Regiunea Secuizată*. 1937. VII. évf. 226. sz. 3. p.

136 1935. április 6-i képviselőházi felszólalásában ismertette Dobrotă 1934 februárjában Anghelescunak benyújtott memorandumát.

137 „Încă în primele zile am înscris în programul activității mele: *primatul național în opera de redresare a elementului românesc secuizat, prin construcții de biserici și școli* [...]”; „Măr az első napokban beírtam munkaprogramomba: *nemzeti elsőbbség az elszékesített román elemek helyreállítására, templomok és iskolák építése által*.” *Glas Românesc din Regiunea Secuizată*. 1938. VIII. 235. évf. 235. sz. 3. p.

138 *Glas Românesc din Regiunea Secuizată*. 1937. VII. évf. 223. sz. 4. p.

139 Uo. 1938. VIII. évf. 242. sz. 2. p.

140 Uo. 1937. VII. évf. 205. sz. 2. p.

ezt tették a járásbírók, akik a fennhatóságuk alatt álló települések költségvetéseit terhelték gyűjtésekkel. Így például az udvarhelyi járásbíró Ioan Mafteiu a járás községeinek pénzéből fedezte az udvarhelyi görögkeleti templom szentképei elkészítésének költségeit. A templom kő- és faanyagát, ugyancsak az ő közbenjárására, „gyűjtés” formájában teremtették elő.¹⁴¹

Az államapparátus és egyház közötti szoros együttműködést, valamint az akció kormányzati szintről történő irányítását pedig markánsan jeleníti meg a balázsfalvi érsek 3051/1937. számú leirata a marosvásárhelyi espereshez: „A székelyföldi akcióval kapcsolatosan tudomásodra hozzuk, hogy a tisztelt Tanügyminisztérium Silviu Țeposu szebeni főtanfelügyelő urat bízta meg ennek az akciónak a megszervezésével és összehangolásával a különböző hatóságok között. Ebben a minőségében foglalkozni fog az összes egyházi és nemzeti kérdésekkel az elszékelyesített vidéken. Következésképpen utasítunk, hogy ezeknek a kérdéseknek minél sikeresebb megoldása végett minden támogatást megadj. Utasítunk továbbá, hogy rendeletünket ismertesd a kerületedben levő mindazon lelkészekkel, akik az elszékelyesített vidéken tevékenykednek.”¹⁴²

1935. április 19-én Udvarhely megyében látogatásukkor Alexandru Lepădatu vallás- és Mircea Conicov pénzügyminiszter biztosították a jelenlevőket, hogy támogatni fogják a templomépítéseket és egyházközségek alapítását, valamint hogy a kérdés a megvalósítás szakaszába lépett és egy öt miniszterből álló bizottság fog panaszaikkal foglalkozni.¹⁴³ Tătărescu miniszterelnök pedig a megye román értelmiségi csoportjai által 1934 februárjában benyújtott memorandumot vette pártfogásába.¹⁴⁴

Az egyház és az állam közötti szoros együttműködés, átfedés cáfolhatatlan bizonyítéka az állami hatóságok által a görög katolikus esperesekhez intézett leirat, amelyben informátori segítséget kérnek társadalmi, politikai, vallási, nemzeti, nemzetbiztonsági kérdésekben.¹⁴⁵

141 Uo. 1936. VI. évf. 188. sz. 1. p.

142 ANDJ Mureș. Fond: Protopopiatul greco-catolic Târgu Mureș. nr. inv. 125. dos. 1753. 18. p. „În legătură cu problema acțiunii din regiunea secuizată, Îți aducem la cunoștință că onoratul Minister al Educației Naționale a dat în însărcinare specială Domnului Silviu Țeposu, inspector general din Sibiu, în interesul organizării și al armonizării acestei acțiuni între diferitele autorități. În această calitate Domnia sa se va ocupa și va cuprinde toate chestiunile de interes bisericesc și național din regiunea secuizată. În consecință dispunem, ca în rezolvarea acestor chestiuni să-i dai tot concursul, ca acțiunea însăși să aibă cele mai bune șanse de reușită. Te invităm totodată ca această dispoziție a Noastră să o aduci la cunoștința tuturor preoților, din districtul Frăției Tale, care activează în regiunea secuizată.”

143 *Glas Românesc din Regiunea Secuizată*. 1935. V. évf. 159. sz. 5. p.

144 Uo. 159. sz. 7. p.

145 ANDJ Mureș. Fond: Protopopiatul greco-catolic Târgu Mureș. nr. inv. 125. dos. 1477. 7. f. (Az iraton nincs feltüntetve a kibocsátó hatóság neve, sem iktatószáma.), Informații: Să se peretindă preoților și învățătorilor de la sate ca odată pe lună să întocmească o dare de

Néhány sorban szükséges külön is tárgyalnunk az egyházak szerepét, ugyanis a nemzetinek nyilvánított görög katolikus és ortodox egyház a kezdetek-

seamă referitoare la stările de lucruri din satele ce le păstoresc, din care să se deducă următoarele:

- a. – Care este starea de spirit a locuitorilor cu indicarea factorilor care o determină în general.
- b. – Starea de spirit a minorităților din satele ce le păstoresc cu indicarea factorilor care o determină, dacă se semnalizează nemulțumiri.
- c. – În ce fel se manifestă sentimentul național român și minorității, precum și care este atitudinea populației în general față de statul român.
- d. – Care este procentul credincioșilor creștin câștigați de către diversele religii sectare și anume cum împarte rătăciți pe secte și la care religie creștinească au abzis.
- e. – În ce grad este animată populația minoritară de iredentism și anume cum acționează în această direcție.
- f. – Cum se prezintă masele de lucrători – acolo unde sunt sub raportul ideii de stat național și al religiei creștine.

În concluzie să se arate prin acea dare de seamă orice eveniment care ar interesa siguranța și apărarea națională sub raportul, spionajul întreprins de inamicii noștri, de agenți de propagandă sovietică, propagandele iredentiste și subversive.

Contra-informații:

Preoții și învățătorii prin o colaborare românească să stabilească un program de activitate pentru satele respective, unde să întreprindă o activitate de îmborsărire și consolidare a sentimentelor naționale, a credințelor religioase strămoșești și al ideii de ordine, baza tuturor progreselor.

Această activitate credem că se poate inaugura prin conferințe ținute pe sate, convorbiri morale, naționale și patriotice, în orice ocaziune, serbări școlare sau bisericești, teatru sătesc, iarna șezătorii culturale la școală etc.

În concluzie o activitate din care să resară în fiecare sat blocul unitar al forței naționale de același sânge, aceeași credință și mai ales aceeași voință.

Stadiul acestei activități de contrainformații și rezultatele obținute să fi deasemenea consemnate în darea de seamă ce se va înainta lunar la Protopopii și Revizorat.

D-nii Protopopi și D-nul Revizor sunt rugați ca aceste dări de seamă în original să le înainteze Comandamentului la fiecare 20 ale lunii în curs.

N. B. Preoții și învățătorii de la sate să pună o deosebită grijă în a observa discret activitatea colegilor lor minoritari sub raportul tentativelor iredentiste, semnalizând aceasta în darea de seamă.”

(„Információk: Követeljenek a falusi tanítóktól és lelkészeiktől havonta jelentéseket az általuk gondozott falvakban uralkodó állapotokról, amelyekből a következők tudhatók meg:

- a. – Milyen a lakosság lelki állapota, rámutatva azokra a tényezőkre, amelyek azt befolyásolják.
- b. – Az általuk irányított falvak kisebbségeiknek lelkiállapota, rámutatva az azt befolyásoló tényezőkre, valamint ha észlelhetőek elégedetlenségek . c. – Miként nyilvánul meg a román és kisebbségi érzés és milyen a lakosság magatartása a román álammal szemben. d. – Mekkora a különböző szekták által elragadott keresztény hívők száma, milyen arányban oszlik meg ezek száma a különböző szekták között és melyik keresztény vallásról tértek át. e. – Milyen mértékben lelkesíti a kisebbségi lakosságot az iredentizmus és hogyan cselekednek ebbe az irányba. f. – Hogyan viselkednek a munkás tömegek ott ahol a nemzetállam és keresztény vallás eszméjének befolyása alatt állanak.

től fogva határozottan támogatta az állam homogenizációs politikáját. Az egyházi hierarchia különböző fokain álló tisztség- és tisztviselők következetesen állást foglaltak székelyföld vissza- és elrománosítása mellett. Álláspontjuk – elsősorban az egyházi hierarchia legalsó fokán álló papoknál – sokszor az idegengyűlölet határát is átlépte. A szélsőséges támogatását azonban a felsőbb egyházi vezetőknél is megtaláljuk. Nicolae Bălan nagyszabedbeni görögkeleti érsek a *Glashoz* intézett levelében örömmel üdvözölte a magyargyűlölő Dobrotă eredményeit, áldását adta munkájára és támogatásáról biztosította további tevékenységében.¹⁴⁶ Sebastian Rusan udvarhelyi görögkeleti esperes meghívottjai között ugyancsak ott találjuk Dobrotă-t az udvarhelyi görögkeleti esperesség megalakulásának ülésén (1937. július 1.).¹⁴⁷ Az ortodox egyház stratégiáját egyébként világosan tükrözi az udvarhelyi esperesség megalkulását kimondó Érseki Tanácsi gyűlés 1937. június 18-i határozata: „Az új Udvarhelyi Ortodox Esperesség hivatása új életre támasztani a nemzet összes fiait, akiket az idegen uralom elszakított az ősi oltártól és a nemzet testétől, és ezen keresztül reintegrálni az egyházfiak és nemzetünk minden jogaiba és kötelezettségeibe. Adtuk az egyháznak ezen intézményét, adtuk a tisztelt papságnak és igazhitű népnek a lehetőséget, hogy egységesítsék erőiket egy szolidáris kulturális, nemzeti és szociális akcióban, az egyház égisze alatt, hogy a román elem kedvező feltételek közt nyilvánulhasson meg.”¹⁴⁸ Mint

Végeredményben számoljanak be jelentéseikben minden olyan eseményről, amely érdekes lehet az állambiztonág és védelem szempontjából, a szovjet propaganda ügynökök által folytatott kémkedés és az irredenta, felforgató propaganda vonatkozásában.

Kémelhárítás. A tanítók és lelkészek nemzeti közreműködés által dolgozzanak ki az érintett falvak számára egy olyan programot, amely megerősíti és felfrissíti a nemzeti érzéseket, az ősi vallásos hitet és a rend eszméjét, minden fejlődés alapját. Ezeket a tevékenységeket úgy gondoljuk, falvakon tartott konferenciákkal, erkölcsi, nemzeti, hazafias beszélgetésekkel, iskolai vagy templomi ünnepségekkel, falusi színházakkal, télen iskolákban tartott kulturális ülésekkel stb. lehet megkezdeni. Végsősoron olyan tevékenységet folytatni, amelynek következtében minden faluban kisarjad az egyazon vérűek nemzeti erejének egységes tömbje, az egységes hit és mindenekelőtt az egységes akarat. Ennek a kémelhárító tevékenységnek stádiuma és az elért eredmények szintén szerepeljenek az Esperességhez és Felügyelőséghez küldött havi jelentésekben. Az esperes urak és a felügyelő úr arra kéretnek, hogy a jelentések eredetijét minden hónap 20-ig küldjék el a parancsnokságnak. A falusi lelkészek és tanítók fordítsanak rendkívüli figyelmet kisebbségi kollégáik diszkrét megfigyelésére az irredenta kísérletek vonatkozásában, jelezvén azt jelentésükben.”)

146 *Glas Românesc din Regiunea Secuizată*. 1936. VI. évf. 201. sz. 3. p.

147 *Glas Românesc din Regiunea Secuizată*. 1937. VII. évf. 222. sz. 3. p.

148 *Glas Românesc din Regiunea Secuizată*. 1937. VII. évf. 223. sz. 3. p. „Noul protopopiat ortodox al Odorheiului este menit a aduce la viață nouă pe toți fiii neamului nostru, pe cari stăpânirea străină i-a smuls de la altarul strămoșesc și de la grupul neamului, și prin această a-i reintegra în toate drepturile și responsabilitățile fiilor bisericii și ai neamului nostru. Am dat această instituție a bisericii, am dat on[oratu]lui]. cler și poporul drept credincios puțința de a

azt már a fenti fejezetben ismertettük, Miron Cristea pátriárka úgyszintén támogatta és szorgalmazta a székelyföldi kezdeményezéseket.

Görög katolikus részről hasonló megnyilvánulásokkal találkozhatunk. A dolgozatunkban vizsgált, túlnyomóan unitárius felekezetű települések döntő hányadában görög katolikus egyházközségek is működtek, amelyeknek lelkészei szorosan együttműködtek a radikális szélsőséget képviselő Dobrotával, az erőszakot, terrort „rendszerbe állító” Macedon Cioncával¹⁴⁹ és az azt készségesen alkalmazó tanítókkal, közigazgatási és rendfenntartó hatóságokkal. Így például az abászfalvi és homoródszentmártoni templomszentelés alkalmával a prefektus (M. Constantinescu), a járásbíró (M. Cionca), az udvarhelyi görög katolikus esperes (Gheorghe Ivan), a homoródalmási görög katolikus lelkész (Gheorghe Todoran) társaságában ott találjuk, akárcsak a görögkeletieknél, Dobrotát is, aki fel is szólalt ezen alkalmakkal.¹⁵⁰ Gheorghe Ivan udvarhelyi esperes *Glas*-ban közölt írásában rámutatott Dobrotā ez ügyben végzett érdemeire, dicsérettel illette Cioncát, hangsúlyozva, hogy lelkészeik a legtisztább gondolatoktól lelkesítve dolgoznak a cél érdekében.¹⁵¹

Kiemelt szerephez jutott az Astra kulturális egyesület, amely az államon kívül maga mellett érezhette az egyházak erőteljes támogatását is. 1936. május 22-én a balázsfalvi érsekség leiratban utasította lelkészeit, hogy vegyenek részt az egyesület hetvenöt éves évfordulójának ünnepségein és támogassák erkölcsileg és anyagilag is azt.¹⁵² Az egyesület leghatékonyabb, leglelkesebb szervezői és támogatói között a lelkészeket is ott találhatjuk. Ők vállalták fel nagyon sok településen a tagtoborzást és a különféle rendezvények megszervezésének lebonyolítását, azaz rajtuk múltott – elsősorban a falvakban – az egyesület működése.¹⁵³ Kiválóak voltak az egyesület kapcsolatai az állami intézményekkel is, és közvetlenül vonták be tagjait a románosító akcióba. A Maros megyei prefektúrán belül működő visszarmosító bizottság („Comitetul de Culturalizare”) például az egyesület nyáradszeredai szervezetét kérte fel, hogy „rámutasson a Nyárad menti egyházi jellegű szükségletekre is, egy erőteljes visszarmosító akcióra

concentra toate energiile într-o solidară acțiune culturală, națională și socială sub egida sfintei noastre biserică, ca elementul românesc să se poată manifesta în condițiuni prielnice.”

149 Cionca személyesen is részt vett a térítésekben és maga is alkalmazta a verést. Lásd a magyarhermányi Bogdán Sándor esetét, akit először kézzel, majd bikacsökkel vert. Máthé János: *A magyarhermányi református egyházközség története*. Gaál Mózes Közművelődési Egyesület. Barót, 2004. 67. p.

150 Uo. 1935. V. évf. 169. sz. 5-6. p.

151 Uo. 1939. VIII. évf. 265. sz. 4-6. p.

152 ANDJ Mureș. Fond: Parohia greco-catolică Troița. nr. inv. 811/a. dos. 5. 162. f.

153 ANDJ Mureș. Fond: Parohia gerco-caatolică Troița. nr. inv. 448. dos. 51. 85. f.

való tekintettel.¹⁵⁴ Nyárádgálfalván maga az Astra volt a vissza- és elrománosítás kezdeményezője, 10 000 lejt utalva ki a nyárádszeredai görög katolikus lelkeseknek e célra.¹⁵⁵

Oklánd járásban (Udvarhely megye) az 1934. november 29-én alakult Astra elnöke, a vissza- és elrománosító akció fő koordinátora és legharciasabb képviselője Macedon Cionca járásbíró volt¹⁵⁶, aki a járás szinte minden településén fiókszervezeteket hozott létre. Ezeknek elnökei a helyi román értelmiség köréből kerültek ki¹⁵⁷ és erőteljes propagandát kifejtve, aktívan támogatták a vissza- és elrománosító kezdeményezéseket. 1936-ban a járás Astra-titkára, Iuliu Mureșan így összegezte addigi tevékenységüket és távlati céljaikat: „Visszatértítettünk románosságára minél több elveszett juhot és folytatni fogjuk mindaddig, amíg még lesznek ilyenek.”¹⁵⁸ 1935-től kezdődően Cionca kezdeményezésére az egyesület keretén belül először Oklándon, majd 1938-tól Vargyason (női részleg) Nép-főiskolákat (Școala Țărănească Superioară) hoztak létre, ahol a mezőgazdasági, állattenyésztési, háztartási, egészségügyi ismerteken kívül román nyelvet, történelmet, földrajzot, vallásos ismereteket és énekeket is oktattak.¹⁵⁹ Az egyesület tevékenysége mögé felsorakozott a teljes román szellemi és tisztviselői réteg. Cionca szerint „a romanizmus ezen úttörői nélkül, papok, tanítók, jegyzők, orvosok és más tisztviselők, mindnyájan fanatizálódva a visszáromanosítás nagy kérdésétől, nem lehetett volna semmit tenni.”¹⁶⁰ Az Astra egyesület székelyföldi jelenlétét egyértelműsíti, hogy elnöke, Iuliu Moldovan is folytatott olyan jellegű

154 ANDJ Mureș. Fond: Protopopiatul greco-catolic Târgu Mureș. nr. inv. 125. dos. 3051. 22. f. „[...] să arate necesitățile și de ordin bisericesc din Valea Nirajului, în vederea unei acțiuni intense de reromanizare.”

155 NyUELvt. lelt. sz. 187. 16. f. Az oklándi járáshoz tartozó Bibarcfalva és Kisbacon községekben az ASTRA 50.000-50.000 lejjel támogatta az ott épülő templom és papilakok építési költségeit. *Glas Românesc din Regiunea Secuizată*. 1938. VIII. évf. 245. sz. 6. p.

156 „Readucerea acestor frați înstrăinați la matcă formează punctul de onoare al programului nostru.” – Cionca beszédéből az ASTRA székelyföldi szerepéről. „Ezeknek az elidegenített testvéreknek a visszahozása a tömbbe képezi programunk becsületbeli pontját.” *Glas Românesc din Regiunea Secuizată*. 1936. VI. évf. 181. sz. 4. p.; UEGYLvt. Vü. L. 2/205/1934 Balázs András, az udvarhelyi egyházkör esperese Cioncat nevezte meg a térítések fő irányítójának.

157 Uo. 1936. VI. évf. 184. sz. 26. p.

158 Uo. 1936. VI. évf. 181. sz. 6. p. „Am readus la românism cât mai multe oi rătăcite și vom continua aceasta atât timp cât mai există de aceasta.”

159 Uo. 1938. VIII. évf. 244. sz. 13-14. p. Az iskola létrehozásában Iuliu Moldovan ASTRA elnök segédkezett. Homoródszentmártonban és Homoródalmáson is működött ilyen jellegű iskola, de indulásuk időpontja ismeretlen. Az iskolák költségeit az ASTRA központi költségeiből fedezték.

160 Uo. „Fără acești pionieri ai românismului preoți, învățători, notari, medici și ceilalți funcționari, toți fanatizați de marea problemă a reromânizării, nu s-ar fi putut face nimica.”

biológiai kutatásokat, amelyeknek eredményei szerint az ott élő lakosság jelentős részének etnikai alaprétege román.¹⁶¹

Nem utolsósorban pedig néhány szóban említést kell tennünk a csendőrség szerepéről is. Közel járunk az igazsághoz, amikor azt állítjuk, hogy ez volt az elrománosító politika leghatékonyabb eszköze, amellyel rövid időn belül látványos sikereket lehetett elérni.¹⁶² Zotán Sándor homoródszentmártoni lelkész szerint „hiábavaló a szószéki szónoklás, a magánbeszélgetésben való biztatás”, mert „a csendőrszurony mindennél döntőbb.”¹⁶³

Az akció anyagi forrásai több csatornán keresztül érkeztek. A helyi állami szervek támogatásán kívül részt vállalt ebben a román szellemi elit is, akik hírnevük segítségével igyekeztek gyűjtéseket szervezni a Székelyföldön építendő templomok költségeinek fedezésére.¹⁶⁴ Szintén jelentős méretű és rendszeres anyagi támogatás érkezett a központi kormányzattól is. A marosvásárhelyi görög katolikus esperesség iratai között három, tanügyminisztériumtól érkező leirat is található, amelyekben egyenként 800 000 lejnyi pénz kiutalásáról értesít Csík, Háromszék, Maros, Udvarhely megyében templomépítésekre.¹⁶⁵ 1937 áprilisában a *Magyar Szó* tudósítása szerint Marosvásárhely Ideiglenes Bizottsága 50 000 lejt azzal a rendeltetéssel utalt ki a nyárádszeredai Astra egyesületnek, hogy „a székelység között kellő propagandát fejtsen ki a visszarománosítás érdekében.”¹⁶⁶ Májusi számában újabb, hasonló rendeltetésű pénzküitalásról számolt be. Ekkor a megye vezetősége az Ósmarosszéki vagyonalapból 2 480 000 lejt osztott szét állami iskolák (1 680 000 lej) és templomok (425 000 lejt görög katolikus, 375 000 görögkeleti) építésére, miközben kisebbségi iskolák és egyházak semmit nem kaptak.¹⁶⁷ Valer Oțetea, Csík megye prefektusa 1936-ban így nyilatkozott: „Minden anyagi és erkölcsi támogatást megadtunk a templomoknak, iskoláknak és művelődési intézményeknek, arra törekedvén, hogy jelentős segélyek legyenek előírva a községek, városok és megye költségvetésében ezeknek az intézményeknek. Anyagi segítséget adtunk a görög katolikus templomoknak és a megyei

161 Uo. 1936. VI. évf. 186. sz. 13. p.

162 ANDJ Mureș. Fond: Protopopiatul greco catolic Târgu Mureș. nr. inv. 125. dos. 1753. 10. f. A Marosszentannai csendőrparancsnok jelentése. „În comuna Curteni care este curată ungurească în cursul de 3 luni [...] am reușit după mai multe șfortări a obține terenul pentru construirea unei biserici greco-catolice [...]”; „Udvarfalva községben, amely teljesen magyar, három hónap alatt, többszöri kényszerítés után, sikerült területet szerezni egy görög katolikus templom építésére.”

163 UEGYLvt. Vü. L. 24/1506/1935

164 ANDJ Mureș. Fond: Parohia greco-catolică Troița. nr. inv. 448. dos. 51. 86. f.

165 ANDJ Mureș. Fond: Protopopiatul greco-catolic Târgu Mureș. nr. inv. 125. dos. 1776. 3., 8. f.

166 *Magyar Szó* 1937. XI. évf. 96. sz.

167 Uo. 1937. XI. évf. 110. sz.

Astra Egyesületnek.”¹⁶⁸ 1935-ben Udvarhely megyében Constantinescu javaslatára (ekkor még parlamenti képviselő) a megyei bizottság 500 000 lejt osztott szét templomépítésre,¹⁶⁹ 1938-ban pedig mint prefektus 3 360 000 lejt irányzott elő a megye és községeinek költségvetésében e célra.¹⁷⁰

168 *Glas Românesc din Regiunea Secuizată*. 1936. VI. évf. 186. sz. 3. p. „Am dat tot sprijinul moral și material bisericilor, școalelor și instituțiilor culturale, stăruind să fie înscrise ajutoare importante în bugetele comunelor, orașelor și județului pentru aceste așezăminte. [...] Am acordat ajutoare materiale bisericilor gr. catolice și despărțământului județean al Asociației Astra.”

169 *Glas Românesc din Regiunea Secuizată*. 1935. V. évf. 159. sz. 2. p.

170 Uo. 1937. VII. évf. 212. sz. 5. p. A megye költségvetésében 900 000 lejt, a községekében pedig 2 460 000 lejt irányzott elő.

B. KISS ATTILA

ADAM FRANCK (1639–1717) PÁLYAKÉPE¹ (2.)**Az erdélyi ágens**

A források hiánya miatt az 1670-es évek számunkra „sötét évtized” Adam Franck életében. Az 1680-as években azonban már teljesen más karakterként tűnik elénk. Helyzetének és értékrendjének megváltozásában bizonyára jelentős szerepet játszott az, hogy egy befolyásos remonstráns családból választott magának feleséget. 1667-es levelében még méltatlankodva utasítja vissza a Kolozsvárt elhintett pletykát, hogy „egy gazdag özvegy egyedüli lányával” összeházasodott volna, és hogy az anyósa gazdagsága nem engedi, hogy feleségével hazaköltözzön. A híresztelésnek lehetett annyi tényalapja, hogy Franck ekkor már ismerhette későbbi feleségét, a történet azonban az anyakönyvi források szerint elferdítve jutott el Kolozsvárra. A Ruud Lambour által elvégzett családfakutatás azt bizonyította, hogy a Verwout-családnak valóban lehettek rokoni kötődései a holland régensekhez: Dieuwertje egyik szülőjének a nagybátyja, Jan Jansz van Helmont például a Kelet-indiai Társaság (VOC) igazgatója, „bewindhebber” volt.² Még tanulságosabb, amit Franck későbbi titkára, Lodewijck van Saan állít naplójában előljárója feleségéről:

[94] Franck feleségének a neve Bikker volt, az ő barátai (családtagjai) közé tartoztak a Kennemerek is, így a leideni Carel Crusius úr is.

Kijelentéseivel Van Saan is túloz, de éppen ellenkező szándékkal, mint a kolozsvári intrikusok: a Hollandiában tekintéllyel övezett nevekkal ugyanis felettese presztízsét szeretné növelni. Az 1705-ben már közel 15 éve özvegy Franck

1 Jelen tanulmány nem születhetett volna meg *Ruud Lambour* holland művelődéstörténész önzetlen közreműködése nélkül.

2 Adam Franck családrája Ruud Lambour kutatásának köszönhetően áll előttünk. Házasságkötése Dieuwertje (Debora) Verwout-val 1669. április 19-én volt az amszterdami városházán. Adam Franckot 1662. március 5-én regisztrálják az amszterdami remonstráns broederschaap tagjaként, Dieuwertje 1656. november 30-a óta volt ugyanennek a közösségnek a tagja, tehát innen régóta ismerhették egymást. Dieuwertje apját 1663. október 27-én temették el, tehát az anyja valóban özvegy volt. A levélbeli „anyós”, Janneke Boshuijsen temetése 1667. november 8-án volt a Westerkerkben, a házasságkötésre tehát csak majd másfél évvel az özvegy halála és több mint két évvel az 1667-es levél megszületése után került sor. R. Lambour *De Familie*, 116.

csak annyit közölhetett Van Saannal, hogy a felesége rokona volt az amszterdami és leideni régens családoknak, a Bikkereknek és a Kennemereknek, így a leideni polgármester Carel Crusiusnak is.³ A legismertebb Bikkert a holland történelemben Andries Bikkernek hívták (1586–1652), aki 1627-ben lett Amszterdam polgármestere, és az ő megválasztásához köthető az a jelentős fordulat, amely elindította a Dordrecht utáni, arminianus városvezetéssel jellemezhető enyhülési folyamatot.⁴ Ez a „Németalföld aranykoraként” is emlegetett nyugodt és szabadabb légkörű periódus az 1672-es „katasztrófaévig” tartott, amikor újra megerősödött a keményvonalat képviselő helytartó és a kálvinista államegyház. Az ezután következő rendpárti időkben Adam Franck is minden bizonnyal felhagyott az illegális könyvszerkesztéssel, ugyanakkor beilleszkedett a rendszer ellenzékének számító liberális városvezető régensék holdudvarába.⁵

Az 1680-as években Franck már életmódjában és értékrendjében egy holland városi patricius életét éli (valószínűleg már ekkor a Kelet-indiai Társaság szolgálatában, annak képviselőjeként), élénk külpolitikai érdeklődéssel és széles körű kapcsolatrendszerrel. Mindez az ezekben az években Erdélybe küldött leveleiből is világosan kiderül. 1667-ben még a kritikus pózában próbál szabadulni a szülőföld vonzásától, az 1680-as években viszont feleleveníti erdélyi kapcsolatait, és élénken keresi annak lehetőségét, hogy erdélyi, később magyarországi felsőbb politikai körökkel kapcsolatot találjon.⁶ Mindezt a Teleki-család levéltárában

3 Carel Crucius (1643–1728) leideni városi tanácsos és polgármester. Ruud Lambour kutatásai szerint 1690-ben vette feleségül Maria Verwout-t, Franck feleségének unokahúgát.

4 WITTMANN Tibor, *Németalföld aranykora*, 1980. 179.; J. ISRAEL, *The Dutch Republic, Its Rise, Greatness, and Fall 1477-1806*. 1995. 494, 500, 545, 601-602, 604, 607, 702.

5 1672-ben a németalföldi köztársaság területeinek nagy részét a francia hadsereg szállta meg, a tengeri zsilipek felnyitása árán megőrzött kicsiny maradéktérületen pedig a De Witt-fivérek meglincselésével járó népi lázongások (Spinoza híres kifejezésével „ultimi barbarorum”) törtek ki. Ezt követően (1673-ban) az egyetlen kiadó, aki számára Adam Franck dokumentálhatóan dolgozott, Frans Kuyper abbahagyta kényszerült tevékenységét, és nem tudunk arról, hogy a továbbiakban Franck bármilyen könyv megjelenítésében közreműködött volna. VISSER, i.m. 318.

6 Adam Franckot már Misztótfalusi Kis Miklós is Teleki figyelmébe ajánlja 1684-ben. „Sőt ha a politikusoknál én a consiliis volnék, más egyéb mesterembereknek innét hazánkba való szállíttatását is javallanám. Merő félistenek ezek a mesterségekben a miéinkhez képest. Vagyon itt egy Frank Ádám nevű Kolozsvárról származott itt való lakos, ki így beszél, hogy ha ő egynehány derék mesteremberekkel Erdélybe menne, és ott szabadságot engednének nekik, azt cselekednék, hogy ha most az erdélyi fejedelemnek egy tonna arany jövedelme vagyon esztendeig, két tonna lenne hat vagy hét esztendő múlva, azaz két annyi, mint esztendőnként.” *Misztótfalusi Kis Miklós levele Teleki Mihálynak és Tófeus Mihály püspöknek Amszterdamból 1684. augusztus 15-én.* = HERPEI János, *Külső országokbeli akadémiák magyarországi hallgatói, Adattár a XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, 1971. 313.

őrzött három latin nyelvű Adam Franck-levél bizonyítja.⁷ 1685-re már egészen biztosan rendezte kapcsolatát az unitárius egyházzal, és levelezést folytatott egykori diáktársával, az ekkor már püspök Szentiványi Márkos Dániellel.⁸ Mindezen túl talán éppen a püspök közvetítésével Franck utat talál Erdély legbefolyásosabb döntéshozójához, Teleki Mihályhoz is, akinek – mint leveleiből kiderül – ágense, tudósítója, tanácsadója, és bizonyos értelemben Erdély németalföldi diplomáciai képviselője lesz.

A levelek alapján Franck naprakész információkkal rendelkezett az angol belpolitika fejleményeiről, és befolyásos kapcsolatai voltak a brandenburgi udvarban, melyen keresztül bizalmas információkat is meg tudott szerezni az önállóságát fokozatosan elvesztő Erdéllyel kapcsolatos bécsi tervekről is. Az új európai hatalmi egyensúlyban a francia–lengyel–török szövetségtől való távolodásra, és a protestáns hatalmak felé való mind intenzívebb nyitásra ösztönzi Telekit.⁹ Amikor II. Jakab intézkedései nyomán belpolitikai válság vette kezdetét Angliában, Franck aktívan segédkezett a Hollandiába menekült ellenzéki angol arisztokraták ellátásában és konspiratív védelmében. 1689-ben elragadtatott hangú levélben szá-

7 Országos Levéltár, Missilis osztály P. szekció, Teleki-család iratai, 686, 2145, 253 és 1091. Az 1689-es levelet Franck két példányban is elküldte Telekinek. Szemelvényeket közölt belőle latinul KONCZ József in *Franck Ádám levele Londonból 1689-ből*=Keresztény Magvető, 1891. 230-34. A továbbiakban a levélrészleteket csak az általam készített magyar fordításban közlöm.

8 A jórészt az aktuális angol politikai eseményeket részletező 1685-ös levél az egyetlen Franck-írás, amely nem eredeti kézirással maradt fenn, és nem is teljes. A levél a Teleki-család levéltárában található, amely minderre magyarázatot kínál: a püspöknek címzett kéziratnak csak a Teleki Mihályra tartozó részét másolta le valaki (talán maga a püspök) Teleki részére.

9 Az 1685-ös levelében Franck a Monmouth-felkelés leírása mellett aziránt érdeklődik, hogy miként mennek a „Batávia” lakossága által nagyon pártolt Thököly dolgai, akivel Monmouth is kapcsolatot akart létesíteni. Ebben az időben Franck már komoly pozíciót foglalt el Amszterdamban, mivel nemcsak az újsághírekről, hanem II. Jakab titkos terveiről is értesült, regensburgi és brandenburgi diplomaták személyesen a részére átadott leveleiből. Az 1687-es levelében azt tanácsolja Telekinek, hogy „a jeles és kiváló erdélyi fejedelem keresse haladék nélkül a jeles brandenburgi választófejedelem [Frigyes Vilmos] kegyét és jóindulatát, és az ő udvarában keressen az előkelő – nem teológus, hanem jeles politikus – férfiak közül egy rátermettet, aki mindazt, ami a haza javára és szabadságára szolgál, kellő pontossággal és buzgalommal ismét előadja és védelmébe veszi.” Továbbá, hogy a berlini udvarban vegye igénybe a holland követ (Johan Han 1654–1725) közbenjárását, a bécsi udvarból pedig Theodor Althet Heinrich Strattmannt (1637–1693) ajánlja az erdélyiek figyelmébe, akinek a feleségét Franck is jól ismeri, és számos kapcsolattal rendelkezik Berlinben. (Egy amszterdami közjegyzői forrás szerint egyébként 1688-ban Franck Berlinbe utazott, ahol Johann Oltze birodalmi közjegyző előtt április 10-én Jost Mauritz Freiherr von Ottentől, a Braunschweig-Lüneburg fejedelemség vezérőrnagyától és feleségétől, Hedwig Sophia von Ottentől meghatalmazást kapott, hogy a zsidó Jacob Cohen számára Amszterdamban adósságleveleket értékesítsen. LAMBOUR, *De Familie*, 116.)

mol be Teleki Mihálynak a holland helytartó, III. Vilmos angliai partraszállásáról és a „miraculous year” főbb eseményeiről, amelynek nyomán visszaállítják a parlamenti rendszert és alkotmányos monarchiát vezetnek be Angliában.¹⁰ Franckot a holland elit körök a koronázásra is meginvitálják, s mint leveléből kiderül, 1689 nyarát emiatt Londonban töltötte. A levélben őszinte csodálattal átitatott sorokban szól a holland helytartóról és újdonsült angol királyról, akit – nemzedékének számos mérvadó liberális holland véleményformálójához hasonlóan – immár arminianus uralkodóként tisztel.¹¹ Az eszményi államformáról alkotott elképzeléseit illetően azonban Franck (csodálva Vilmost, de nem feledve el az utólag aranykornak számító 1660-as éveket) megmarad „javíthatatlan” republikánusnak, amire nem nehéz árulkodó jelzőiből következtetnünk:

Sokan, az értelmesebbek és gazdagabbak, köztársaságra aspirálnak. Jóllehet szeretik Vilmost, aminthogy tiszteletben is tartják a szelíd és jó szándékú királyt, mégis készek megmozgatni minden követ, hogy – ha Vilmos és Mária egyszer majd történetesen utódok nélkül halna meg – az angol monarchiából köztársaságot csináljanak.

A hosszúra nyúlt 1689-es levél utolsó soraiban az addig csak az eseményeket leíró Franck közvetlenül az erdélyi kancellárhoz fordul. Előbb közli, hogy William Paget (1637–1713) – a közép-európai és balkáni térség majdani kulcsfigurája, a karlócai osztrák–török béke tetőaláhozója, akit Franck szokatlan közvetlenséggel „intimus meus Amicus Frater”-nek nevez (és Telekinek szóló jelentései kézbesítésére is igénybe vesz) – éppen aznap készül elindulni leendő állomáshelyére:

Ma indul útnak a kiváló Milord Paget, hogy Bécsbe érkezvén a császár öméltóságát Anglia királya nevében üdvözlje, akire tegnap egy levelet bíztam, hogy adja át Méltóságodnak a titkárán keresztül. Bárcsak csatlakozhattam volna ehhez a nagyszerű férfiúhoz – vagy inkább: meghitt baráti testvéremhez –, hogy Méltóságodat és hazámat üdvözölhessem, és hogy közölhessem Önnel mindazt, ami a haza és az állam javára szolgálhat, ha erőm és magánügyeim engedték volna.

10 Bizonyára ez az a levél, amelyre Teleki alumnusa, Lészfalvi Bálint utal patrónusának küldött levelében 1689-ben, hivatkozva arra, hogy bővebb tájékoztatást az aktuális politikai eseményekről *Adam Franctól és Misztótfalusi Kis Miklóstól* kaphat. HERNER J.–KESERŰ B., *Some Additional Remarks on the History of the Amsterdam Bible*, Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae Tomus 28 (3-4), 1986. 271.

11 Ld. 22. jegyzet.

Majd beszámol arról, hogy Alexander Spaen londoni szálláshelyén sikerült összehoznia egy spontán „konferenciát” Erdélyről, ahol képviseltette magát az angliai siker révén megerősödött és összekovácsolódott protestáns tábor valamennyi főbb hatalma: név szerint megemlítve jelen volt a brandenburgi követ, Alexander Spaen¹² és a Vilmos legbensőbb köréhez tartozó befolyásos holland döntéshozó, az amszterdami régens Nicolaas Witsen.¹³

Nem tudom mindemellett eléggé kifejezni, hogy mennyire szenvedek attól, hogy drága hazámnak nem tudok hasznára lenni, hogy nincs velem egy hazuról jövő megbízott, aki tenni szeretne valamit hazájáért és annak szabadságáért most, amikor ennyire élvezem főképp az angol, a holland és a brandenburgi udvar főnemeseinek bizalmát, akikkel gyakran lehet hazánk állapotáról eszmét cserélni, és amikor tudom, hogy igen kedvelt vagyok egy olyan honatya [pater] előtt, aki bejáratos magához a királyhoz, a rendekhez és a brandenburgi fejedelemhez.¹⁴ Nemrég vendégségbe hívtott a kitűnő generális, Spaen úr, a jeles brandenburgi fejedelem rendkívüli követe, ahol vele és más egyéb követekkel, akik közül kiemelkedtek a szövetséges rendek követei, az én legjobb barátaim, lehetőségem volt Erdély helyzetéről megbeszéléseket

12 Alexander Spaennek (1619–1692) személyes szerepe volt abban, hogy az 1672-es „katasztrófaévben” Németalföld megmenekült a francia megszállástól: 1672-ben ő hozta létre a franciaellenes kleve-i szövetséget, amelynek eredményeképpen a császár és a brandenburgi fejedelem holland oldalon belépett a háborúba. 1689-ben pedig a rajnai porosz csapatokat irányította, ami szintén kulcsfontosságú volt Németalföld számára, hiszen a holland haderők java Angliában állomásozott magukra hagyva a holland városokat a francia fenyegetéssel szemben. Nem csoda tehát, hogy Spaent szeretettel fogadták III. Vilmos koronázásán, de az erdélyi ügyek szempontjából jelentősebb tény, hogy Franckot ő hívja meg a koronázási ünnepségekre, marasztalja Angliában, és hogy az Erdélyről folyó spontán eszmecsere is az ő szállásán kerül sor. *Biographisches Wörterbuch zur deutschen Geschichte*, szerk.: BOSL-FRANZ-HOFMANN, 1995. 2688–89.

13 Nicolaas Witsen (1641–1717) és Johannes Hudde (1628–1704) amszterdami polgármesteri „tandem”, akik 1680-tól a németalföldi politikai élet meghatározó személyiségei voltak. Vezetésükkel – évtizedekig tartó szembenállás után – a liberális arminianus párt kiegyezett a voetianus helytartóval és pártjával, s ez lehetővé tette, hogy III. Vilmos sikeres diplomáciai és katonai akciókkal (mindenekelőtt az 1688-as angliai partraszállással) ellensúlyozni tudja a francia hegemoniatiórekvéseket. A perszónalunió létrejötte után Witsen Angliában is jelentős befolyásra tett szert. Franck mindkettejükkel kapcsolatban állt (ld. még 25. jegyzet), de karrierje Witsennek köszönheti a legtöbbit. J. ISRAEL, *The Dutch Republic, Its Rise, Greatness, and Fall 1477-1806*, 1995. 829. 836. 846–47.

14 A királyhoz bejáratos „pater” a szövegösszefüggésből és Franck más leveleiből szinte biztosan azonosíthatóan Nicolaas Witsen. Israel tanulmánya is megerősíti, hogy 1689 első felét Witsen Londonban töltötte. J. ISRAEL, *William III and Toleration= From Persecution to Toleration: The Glorious Revolution and Religion in England*, szerk: O. Grell. 1991. 149.

folytatnom, amelyen nem kevés fájdalommal kellett hallanom, hogy az erdélyiek vagy barbárok, vagy nem becsülik a humánusot, mivel nem törődnek jobban hazájukkal és a reformált egyházzal, és nem ápolják a kapcsolataikat külföldi testvéreikkel. Isten a tanúm, hogy mindig a hazám javát kerestem és keresem, és hogy hazám állapotát mindig olyanok figyelmébe ajánlottam, akik a hazának javára tudnának és akarnának lenni, ha valaki megfelelő felhatalmazással hozzánk fordulna. A kitűnő követ, Witsen úr, amszterdami régens, aki Istentől arra rendeltetett, hogy Anglia segítségére legyen, hogy Britannia oly gyorsan és szerencsésen megszabadulhasson a zsarnokságtól, az én legjobb barátom és pártfogóm, nem egyszer ajánlotta magát nekem, be akarván tudniillik mutatni engem a királynak és engem hűséges barátként akarván segíteni – amennyire rajta áll – céljaim megvalósításában. De mivel nincs felhatalmazásom és megbízatásom, nem merek próbálkozni. Minő pillanatban tehettem volna tiszteletemet a királynál!, akkor tudniillik, amikor a Császár Őfelsége levélben üdvözölte a királyt és a királynőt, fölkínálván neki szent barátságát és szövetségét. Milyen hathatósan ajánlhatta volna a Király Őfelsége a Császár Őfelsége figyelmébe hazánkat, ha lett volna valaki, aki ezt megelőzően a Király Őfelsége figyelmét keltette volna föl erre. Bárcsak – akár még most is – a hiány betöltésére hozzánk jönne valaki a nemesek közül a jeles fejedelem és az ország főnemesei teljes körű felhatalmazásával, aki velünk együtt hathatós tevékenységet akarna kifejteni a haza és az egyházak érdekében!

Franck már a Telekinek küldött 1687-es levelében is azt írta:

A mi híres városunk [Amszterdam] előkelő régensei is megteszik kötelességüket, és naponként érdeklődnek tőlem, hogy mi történik a hazámmal, mit lehet remélni és mitől lehet tartani. Nem hanyagolom el a kötelességemet, és amennyire tőlem telik, ösztönzőm barátaimat-barátaikat, akik – hála Istennek – mind itt, mind Berlinben nem kevesen vannak.

A Londonban időző *varii legati* megnyilvánulásaiból kitetszik, hogy az európai hatalmi helyzet változásai közepette a protestáns országok politikaformálói új érdeklődéssel fordulnak az erdélyi helyzet felé. Az informális beszélgetésre bizonyosan 1689 júliusa után került sor: ismert ugyanis, hogy – noha a koronázás áprilisban volt – a bécsi udvar és a spanyol király Vilmos elismerését késleltette, és a császár csak 1689 júliusában küldte el az új angol királynak a Franck által is említett hivatalos gratuláló levelet. A „non ita pridem” tehát valóban a levél kelte-

zését (1689. augusztus 28. – szeptember 7.) csak néhány héttel vagy nappal megelőző dátumra utal. A szóban forgó császári irat nemcsak elismerést és üdvözlőgesztusokat tartalmazott, hanem feltételeket is támasztott. A jövőbeni politikai és katonai együttműködést Franciaország ellen összekötötte azzal az ígérennyel, hogy III. Vilmos váltsa be az angliai katolikusok státusára vonatkozó többszöri ígéretét. Az angliai hadjárat idején (1691-ig: uralma konszolidációjáig biztosan) III. Vilmos tartott attól, hogy Lipót elsimítja az ellentéteit XIV. Lajossal, és Franciaország – miközben a holland csapatok le vannak kötve Angliában – teljes erejével Németalföld ellen fordul, így tőle telhetően mindent megtett azért, hogy az Ausztriai Ház feltételeit teljesítse. A császár gratuláló levele azonban nemhogy előmozdította volna a Toleration Act további reformjának a király által is felkarolt ügyét: Vilmos titkos ígéreteinek nyilvánosságra hozatalával éppen hogy a tolerancia ellenfelei jutottak új propagandaérvekhez. 1689 júliusától kezdtek hangoztatni Vilmos ellenlábasai, hogy a király biztosítékot adott a császárnak, hogy a római katolikusoknak olyan szabadságjogokat ad Angliában, amilyeneket a nyíltan katolikus II. Jakabnak sem sikerült azok számára uralkodása alatt biztosítani. Az események irányítói közé tartozó Witsen jól láthatta, hogy a konzervatívok által képmutató „holland lelki tulajdonságnak” tartott tolerancia határai nem tágíthatók az adott politikai helyzetben Angliában.¹⁵ Még a whigek szószólója, a legátfogóbb és legkövetkezetesebb toleranciaigénnyel fellépő John Locke is (szintén Adam Franck egyik „különleges barátja”)¹⁶ – aki jogokat biztosított volna zsidóknak, mohamedánoknak, indiánoknak, antitrinitáriusoknak – elképzelhetetlennek tartotta a katolikus emancipációt.¹⁷ Ennek alapján hipotézisként

15 ISRAEL, *William III and Toleration* =From Persecution to Toleration: The Glorious Revolution and Religion in England, szerk: O. Grell. 1991. 129-170.

16 Locke az amszterdami Remonstráns Szeminárium híres teológiai professzorával, Philip van Limborchhal folytatott levelezésében négyszer említi meg Adam Franckot (1689. dec. 3.; 1689. dec. 27.; 1690. jan. 10.; 1690. febr. 2.) Az iratokból kiderül, hogy Franck az 1689. decemberében meghalt angol–holland orvos, Mattheus Sladus (1628–1689) barátja és hagyatékának a kurátora volt. A levelek utalnak arra, hogy Franck kapcsolatban állt a másik híres amszterdami polgármesterrel és matematikussal, az 1660-as években Spinozával is kapcsolatban álló Johannes Huddéval (1628–1704). Locke soraiból az is kiderül, hogy Franck levelezett Philip van Limborchhal (1633–1712) is. (*The Correspondence of John Locke*, szerk.: E.S. de BEER, 3. kötet, 735-7 és 772-8.; valamint 4. kötet 1–3.) Locke 1683-tól 1688-ig öt emigráns évet töltött Hollandiában, itt írva meg 1685. télén – a németalföldi arminianus barátokkal történt érintkezések által is ihletett – *Epistola de Tolercancia*-t. Ez idő alatt Locke kollegiáns gyűléseket is látogatott, és Franck már ezekben az években ismeretséget köthetett vele. Franck 1689-es levelében külön kitér a Royal Society autonómiájának eltörlésére, ami ismét utalhat informátorainak érdeklődésére és helyzetére (Locke például 1668 óta tagja volt a Társaságnak). J. ISRAEL, *The Dutch Republic*, 395.

17 J. DUNN, *The Claim to Freedom of Conscience: Freedom of Speech, Freedom of Thought, Freedom of Worship?* =From Persecution to Toleration: The Glorious Revolution and Religion

felállíthatjuk (más forrásutalást erre nem ismerek), hogy a belpolitikai üllő és a diplomáciai kalapács közé került angol–holland felső vezetésnek az egyensúly helyrebillentése szempontjából kifejezetten érdekében állt, hogy védelmébe vehesse a bécsi udvar által elnyomott protestáns magyarokat. Feltételezésem szerint Witsen ezért ajánlkozik többször az erdélyi ágens Francknál, hogy az általa képviselt ügyet a király elé terjeszti, és a levélben vázolt szcena is az ő sugallatára vall: „Minő pillanatban tehettem volna tiszteletemet a királynál!, akkor tudniillik, amikor a Császár Őfelsége levélben üdvözölte a királyt és a királynőt, fölkínálván neki szent barátságát és szövetségét. Milyen hathatósan ajánlhatta volna a Király Őméltósága a Császár Őfelsége figyelmébe hazánkat, ha lett volna valaki, aki ezt megelőzően a Király Őméltósága figyelmét keltette volna föl erre”. Értelmezésem szerint Franckból itt a király tanácsadója, Witsen beszél, mintegy visszapörgetve a császári követ III. Vilmos számára diplomáciai fiaszkóval felérő júliusi fogadását (hiszen a bécsi levél szőszegéssel vádolja, és szövetségbontással fenyegeti az angol királyt)¹⁸, arra világítva rá, hogy a kudarc elkerülhető lett volna, ha Vilmos elő tudta volna húzni – és a bécsi érvekkel szembe tudta volna szegezni – Erdély ügyét. A szövetségesek egyensúlyát helyrebillentő protektor-sághoz persze az kellett, hogy az angol udvarnak legyen hivatalos kapcsolata az állami önállóságát legalábbis névleg még őrző fejedelemséggel, amire a ravasz angol–holland politikusok (saját érdekeltységüket elrejtve) paternalista dorgálással biztatják az erdélyieket. A fejedelemség ügyének politikai jelentősége tehát már túllépte azt a hatáskört, amit Franck erdélyi ágensként felvállalhatott, és ezért sürgeti, hogy a „hiány betöltésére” a fejedelem és a rendek felhatalmazásával jöj-jön valaki Angliába, aki az ő segítségével „hathatós tevékenységet tudna kifejteni a haza és az egyházak érdekében”.

Franck már 1689-es levelének végén azt írja, hogy hezitál, hogy visszatérjen-e Hollandiába, vagy Angliában maradjon-e. Felesége 1691-ben bekövetkezett halála után végleg úgy döntött, hogy még kiskorú gyermekeivel együtt Angliában telepszik le.¹⁹ Ez azonban egyáltalán nem jelentette azt, hogy hátat fordított volna Hollandiának, amire számos forrásadat szolgál bizonyoságként. Nagykorúvá válásuk után például mindhárom gyermeke Amszterdamban kezdett önál-

in England, szerk: O. GRELL 1991. 180. A kor másik emblemikus alakja, a libertariánus John Milton korábban hasonló véleményen volt, mint Locke.

18 ISRAEL, *William III and Toleration*, 155-156.

19 Franck felesége nem érte meg gyermekei felnőtté válását. Az árvaházi bejegyzések szerint Adam Franck a temetés után a három kiskorú gyermekkel Angliába hajózott 1691-ben (Gemeentearchief Amsterdam (GAA), Archief 5004, árvaházi halálozási bejegyzések (begraafboeken weeskamer), 26 sz., széljegyzet 1691. augusztus 21-i dátummal: „Niet te vinden, alsoo Adam Francken in Engelant woont.”). LAMBOUR, *De Familie*, 116.

ló életet: itt alapítottak családot, itt vállaltak hivatalt, itt élték le egész életüket.²⁰ Teleki Pál peregrinációs albumából is tudjuk, hogy Francknak két munkaadója volt londoni évei alatt: az angol General Post Office postamestereként, egyben a holland Kelet- és Nyugat-indiai Társaság londoni képviselőjeként és tudósítójaként is dolgozott.²¹ Utóbbi kezdettől fogva a nagyobb holland városokat irányító régensek kezében volt, akiknek befolyása ennek révén nemcsak a belpolitikára, hanem a gyarmati és kereskedelmi politikára is kiterjedt.²² Mindez azt jelentette, hogy Francknak megmaradtak a szoros kapcsolatai a holland politikai elitel, és gyakorlatilag ingázott a két kereskedelmi és politikai központ között. Az 1690-es évek folyamán Adam Franck egyaránt kedvencévé válik a holland arminianus régenseknek és a liberális angol whig párti főuraknak. Levelei és a róla fennmaradt források alapján biztosan híresebb ismerősei között tudhatjuk az amszterdami polgármesterek közül Nicolaas Witsent és Johannes Huddét, az amszterdami pensionárust, Willem Buyst (1661–1749),²³ a Kelet-indiai Társaság más igazgatói közül Willem van Damot (1652–1713) vagy a rendkívüli londoni holland követként is ismert Salomon van de Blocqueryt (1641–1701),²⁴ a remonstráns szeminárium nemzetközi hírű professzorát, Philip van Limborchot (1633–1712), és barátját, a kor emblematikus angol liberális filozófusát, John Locke-ot (1632–1704),²⁵ a híres angol deista filozófust, Anthony-Ashley Coopert, Shaftesbury III. gróf-

20 Adam Franck három életben maradt gyermekéről onnan tudhatunk, hogy ők az 1690-es években – fiatal felnőttként – szintén az amszterdami remonstráns gyülekezet tagjai lettek (Catharijntje-t 1694. március 3-án regisztrálták, a legifjabb Adam Franckot és Dieuwertje-t (Deborát) 1699. december 2-án). A legifjabb Adam Franck 1722. március 17-én hunyt el viszonylag fiatalon. Róla annyit lehet tudni, hogy 1703. május 18-án amszterdami polgárjogot vásárolt, és városi hivatali állást vállalt: az Amszterdamtól keletre található Deventerbe teljesített futárszolgálatot. Adam Franck idősebb lánya 1744. június 25-én hunyt el, húga 1759. február 15-én. LAMBOUR, *De Familie*, 116.

21 Ld. Franck bejegyzését Teleki Pál peregrinációs albumába 1697. augusztus 15-én, amelyet így szignál: „Adamus Francus Transilvanus, Serenissimi Magnae Britanniae Regis in Tabellarium Officio Primus Officiarius, Societatumque Indiae Orientalis et Occidentalis Belgicae Commissarius et agens”. *Teleki Pál külföldi tanulmányútja*, szerk: FONT Zsuzsa, 1989. 376.

22 A Kelet-indiai Társaságot az igazgatók tanácsa, az úgynevezett *Heren XVII* irányította, és főleg amszterdami régensekből állott. Befolyásos igazgatók voltak például Nicolaas Witsen polgármester és társa, Joannes Hudde is. J. ISRAEL, *The Dutch Republic, Its Rise, Greatness, and Fall 1477-1806*, 1995., 946–947.

23 1706. március 19-én Buys azt írja Londonból Heinsiusnak: „Éppen most kaptam a mellékelt levelet Adam Francktól, amelyet érdemesnek találtam, hogy elküldjek Önnek”. *De briefwisseling van Antonie Heinsius*, szerk: A.J. VEENENDAAL, 5. kötet. 144. old.

24 Lodewijck van Saan Franck befolyásának jellemzésére elősorolja mindkét városbeli magas szintű kapcsolatait: „Előkelő amszterdami barátai voltak: Witsen polgármester úr, Van Dam úr és Van de Blockerije úr, a Kelet-indiai Társaság igazgatói. Londonban pedig Robert Harley, Wildman úr és Bebbler úr, abban az időben mindhárman a parlament tagjai.” [95v]

25 Limborch, Locke és Adam Franck kapcsolatáról ld. 25. jegyzet.

ját (1671–1713)²⁶, vagy a republikánus érzelmű John Wildmant (1621–1693), illetve annak fiát.²⁷ A hágai levéltár anyagából az is kiderül, hogy Franck 1692 szeptemberétől 1693 márciusáig nem kevesebb, mint 45 levelet küldött a grand pensionernek, Anthonie Heinsiusnak (1641–1720), aki 1689 és 1719 között Hollandia legfőbb döntéshozója volt, beszámolva neki a legfrissebb angliai hírekről, parlamenti eseményekről.²⁸

Források tanúsítják, hogy ezekben az években Adam Franck felekezeti hovatartozásra és társadalmi rangra való tekintet nélkül tartotta a kapcsolatot az erdélyi diákokkal. Amszterdami és londoni háza sok éven keresztül a Nyugatra tartó fiatalok egyik állandó zarándokhelye volt²⁹, Franck „barátai” pedig rend-

26 A Shaftesburyról szóló biográfiájában Robert Voitle számba veszi a híres filozófus londoni asztaltársaságát. A befolyásos politikusok között megemlíti Sunderlandet, Pembroke-ot, Robert Harley-t, ugyanakkor a fennmaradt asztali jegyzék szerint a vacsoráknak *csak négy állandó szereplője volt*: egy orvos, egy lelkész, egy arisztokrata és *Adam Franck*, aki a szerző szerint a hollandiai ügyekben való eligazodásban segítette Shaftesburyt. Robert VOITLÉ, *The Third Earl of Shaftesbury 1671-1713*, 1984. 170.

27 Franck 1705. június 11-i, egy J.W. aláírású latin nyelvű melléklettel ellátott levele Gijsbert Cuperhez a következőkről tudósít: „Wildman egy előkelő lord, a parlament tagja, aki – lévén bölcs és művelt ember – latinul szokott nekem írni, hogy ne felejtsem el ezt a nyelvet, és akinek az atyja fogalmazta és írta meg azt a manifesztumot, amellyel Vilmos király Anglia földjére lépett, és aki a parlamentben is az első és legfőbb volt azok között, akik a Királyt és a Koronát segítették.” (Algemeen Rijsarchief, 1.10.24, inv. 9, 51. és 56. old. A Wildman-levele kelte 1705. május 18.) Franck barátjának apja tehát Sir John Wildman volt, aki egyike lehetett azon arisztokratáknak, akivel Francknak módjában állt németalföldi emigrációja alatt „*a legközelebbi módon*” kapcsolatot tartani, s akinek köztársasági nézetei igen közel álltak Franck személyes meggyőződéséhez. Franck levele elárulja, hogy Wildman volt a szövegezője III. Vilmos az angol néphez intézett deklarációjának, és elkötelezetten támogatta a helytartót a hatalomátvétel konszolidációjában. Életrajzából tudható, hogy Wildmant 1689-ben kinevezték a Posta élére, így talán őt sejtethetjük annak háttérében, hogy Franck Londonban a stratégiai jelentőségű General Post Office postamesterévé válhatott. M. ASHLEY, *John Wildman, plotter and postmaster. A study of the English republican movement in the seventeenth century*, 1947.

28 Hágai Királyi Levéltár, 3.01.19. A 229-es leltári szám 25 levelet tartalmaz Francktól, amelyeket 1692 szeptembere és decembere között írt, a 280-as leltári szám 20 levelet 1693 januárja és márciusa között. A levelezésnek nincs magyar vonatkozása. A levelek közül kettőre utal B. van't HOFF a *Het archief van Anthonie Heinsius*, Den Haag, 1950. című kiadványában, az 58. és 60. oldalon, a 203. oldalon életrajzi utalással. t'Hoff szerint Franck 1692-től volt a Kelet-indiai Társaság londoni tudósítója, valamint később Robert Harley németalföldi megbízottja volt, és 1718-ban halt meg. Franck három Heinsiusnak írt levelét publikálta A.J. VEENENDAAL a *De briefwisseling van Antonie Heinsius*, 3. kötet. 1980. című forráskiadványában a 293., 324. és 357-58. oldalon. E kötetben Heinsius kétszer utal Franckra (305 és 345. oldalak) és háromszor utalnak rá Heinsius levelezőpartnerei (314., 333. és az 5. kötet 144. oldalán).

29 Leveleiben név szerint megemlíti polgári származású református Nánási Mihályt (1662-1709) Kaposi Sámuel (1660-1713), Pataki Istvánt (1640-1693), az unitárius Kolozsvári Dimjén Pált (1655-1720). Teleki Pálnak (1677-1731) személyesen küld levelet (ld. 30. és 40. jegyzet), Bethlen Mihály (1673-1706) pedig az útinaplójában emlékezik meg a Francknál tett látogatásról,

szeres anyagi támogatásban részesítették a Hollandiában tanuló erdélyi peregrinusokat.³⁰ 1697-ben Teleki Pálon keresztül próbálja felvenni a kapcsolatot Bánffy György gubernátorral, két befolyásos whig politikus, Rowland Gwynne (kb. 1658–1726) és Thomas Grey, Stamford grófja (1654–1720) szolgálatait ajánlva fel az erdélyieknek.³¹ A térség iránt közismerten megnő az érdeklődés a tengeri hatalmak közvéleményében. Ez köszönhető volt részben a protestáns szolidaritásnak, részben a tengeri hatalmak egyes befolyásos csoportjainak új kereskedelmi útvonalakkal kapcsolatos terveinek, részben – mint fent is láthattuk a tengeri hatalmak franciaellenes koalíciójának, amely bizarr szövetséget hozott létre köztük és a Habsburg Birodalom között. Franck hollandiai körei, a „békepártinak” vagy „franciapártinak” is nevezett arminianus régensek számára bármilyen háború folytatása hosszabb távon kereskedelmi tevékenységük veszélyeztetését jelentette. Érdekükben állt tehát, hogy a franciaellenes propagandát Habsburg-ellenes kiadványokkal kompenzálva igyekezzenek a minél előbbi békére hangolni közvéleményüket. Ebben pedig az 1690-es évektől mind inkább kapóra jött nekik az akkor már naprakészen nyomon követett „magyar ügy”, amelynek fényében a Habsburg „univerzális monarchia” semmiben nem különbözött XIV. Lajos vagy II. Jakab „zsarnoki” rendszerétől.³²

Bár radikális „anarchistaként” indult, és liberális republikánusként kapcsolódott be a nagypolitikába, karrierje zenitjére mégis a konzervatív toryk kedveneként jutott el Adam Franck.³³ A későbbi brit kormányfő, Robert Harley (1661–

amelyből kiderül, hogy Franckot apja, Bethlen Miklós is számon tartotta. „Januarij látogattuk Francus Uramat, ki is kolozsvári fii és Apám Uramnak condiscipulussa volt az akadémiákban” *Bethlen Mihály naplója 1691-95*, szerk. JANKOVICS József, 1981. 86.

30 Ld. 16. jegyzet. Franck amszterdami szellemi barátai, a kollegiánsok 1750-ig támogatták az erdélyi unitárius diákokat, amire Franck halála után Samuel Crell (1660-1747) ösztönözte őket. A későbbi nyelvész, Fejérváry Sámuel (1721-1781) 1750. október 28-án Leidenből kelt levele világossá teszi, hogy őtána megszűnt a kollegiáns mecénatúra, ahogy ezekben az években maguk a kollegiáns körök is. (A jelzés nélküli levelet 1997-ben a kolozsvári unitárius püspöki levéltárban a Fasc. A/60-hoz csatoltam.)

31 *Teleki Pál külföldi tanulmányútja 1695-1700*, szerk. FONT Zsuzsa, 1989. 188-190.

32 Pl. a Thököly-mozgalom legtájékozottabb nyugat-európai propagandistái az 1690-es években a Franck körébe tartozó arminianus holland publicisták voltak: a Remonstráns Szeminárium professzora, Jean LeClerc (1657-1736) vagy apósa, Gregorio Leti (1631-1701). KÖPECZI B., „Magyarország a kereszténység ellensége”. *A Thököly-felkelés és az európai közvélemény*, 1976. 263-269.

33 Családi indíttatását és előéletét ismerve ez meglepőnek tűnik, a korabeli viszonyok alapján azonban néhány magyarázat adható. Franck az 1689-es Telekinek küldött levelében így elemzi az angliai helyzetet: „Fel is ütötte a fejét a féltékenység az anglikánok és a presbiterianusok között, mivel amazok ahhoz voltak szokva, hogy az egyházban ők uralkodnak, ezek pedig – miután az anglikánok és a püspökök háttérbe szorultak – szívesen léptek volna az egyház trónjára. Ugyanakkor nem kevesen voltak mindkét pártban, akik szívesen éltek volna a szinkretizmus lehetőségével és baráti-testvéri módon rendezték volna el a dolgot. És ha némelyek,

1724) szerepe szigetországi karrierjének alakulásában (a király halála után) legalább olyan jelentős volt, mint amilyenek Nicolaas Witsenét tekinthetjük Németalföldön Vilmos idején. Több forrás is arra utal, hogy Franck és Harley között valóban őszinte bizalom alakult ki. Kapcsolatuk kezdete még azokra az időkre nyúlt vissza, mielőtt Godolphin bevonta volna Harley-t a kormányzásba: az első Harley-nak szóló Franck-levél keltezése 1697. július 29. Ekkoriban Harley népszerű parlamenti szónok volt, Vilmos mérsékelt ellenzéke, és élvezte a whigek jelentős részének támogatottságát is. Az ellenzéki fellépés nem feltétlen idegenítette el a köztársaságpárti Franckot, sőt a Franck-levelek katalógusából kiderül, hogy 1703. július 8-án Franck barátjára és patrónusára, Robert Harley-ra hagyta örökül három portréfestményét: a képek Johan de Wittet és testvérét, Cornelis de Wittet, valamint az ifjabb Johan de Wittet ábrázolják, azaz a holland köztársaság aranykorának emblemikus figuráit és mártírjait.³⁴ A gesztus sokat elárul Franck republikánus eszményeiről, ahogy arról is, mennyire őszinte volt a kapcsolata Harley-val.³⁵ Franck és Harley kapcsolata kölcsönösen előnyös lehetett mindkét

akik inkább skolasztikusok semmint evangélikusok nem állnának szemben a keresztény szeretet követőivel – légyből tevét, kavicsból hegyeket csinálva –, úgy a dolog már tökéletesen el volna rendezve.” A levélrészlet is mutatja, hogy Vilmos és támogatóinak a célja 1688. után – szemben II. Jakab polgárháborúba torkolló politikájával – nem az anglikán egyház megtörése, hanem annak inkább hosszabb távon érvényesülő „fellazítása, megpuhítása” volt. Így Vilmos uralkodásának a végére a vallási toleranciához és az alkotmányos monarchiához való viszonyukat illetően a whigek és a toryk *centruma* között már nem volt lényeges különbség. Franck már 1689-ben sem feltétlen a whigekkel azonosította magát, rámutatva, hogy a szélsőségeket leszámítva (akiket „skolasztikusoknak” nevez) *mindkét pártban* sokan vannak, akik szívesen élnek a „szinkretizmus lehetőségével”, „baráti-testvéri módon” rendezve el a dolgokat. Rosalie L. Colie úgy fogalmaz, hogy „1688-ban Angliában teljessé vált az arminianizmus technikai győzelme”, hiszen – Hollandiával ellentétben – Angliában az arminianizmus az államegyházon belül jelent meg. Franck életútjának megértése szempontjából érdekes és jellemző az a korabeli tendencia, hogy a Toleration Act tiltása ellenére a szociniánus könyvek nagy példányszámban terjedtek a szigetországban az 1690-es években. Mint Trevor-Ropert írja egyik tanulmányában, az antitrinitáriusok Angliában művelt emberek voltak, akik tudatában voltak számbeli gyengeségüknek, és tudták, hogyan kell megkerülni a törvényt. Locke és Newton azáltal nyilvánították ki nézeteiket, hogy nyilvánosan hallgattak a trinitás doktrínájáról. Így az antitrinitarianizmus a 18. század elejére az anglikán államegyház egyik rejtett irányzata lett. Ez a fajta pragmatikusság pedig bizonyos szintig Adam Franckot is kellett jellemezze, hiszen bizalmas állami tisztséget töltött be a General Post Office-nál, s mivel a Toleration Act nem törölte el a Test Act-et, ennek a posztnak az elnyeréséhez Franck legalább egyszer formálisan úrvacsorát kellett vegyen az anglikán egyházban. R. L. COLIE, *Light and Enlightenment, A Study of the Cambridge Platonists and the Dutch Arminians*, 1957. 21.; H. TREVORT-ROPERT, *Toleration and Religion after 1688*—From Persecution to Toleration: The Glorious Revolution and Religion in England, szerk: O. Grell. 1991. 400-402.

34 British Library, Mss. Add 70193, f. 170.

35 A korabeli tory értékek (az anglikán egyház feltétlen támogatása a disszenterekkel szemben és a Stuart-ház iránti lojalitás, elzárkózás a kontinenstől, a háború folytatásának ellenzése) alig

fél számára. Franck így első kézből kapta meg azokat a parlamenti információkat, amelyeket közvetíthetett holland megbízói, a Kelet- és Nyugat-indiai Társaság igazgatói felé, Harley pedig talált egy közvetítőt, akinek révén kapcsolatokhoz tudott jutni a holland politikai elitben. Előfordulhat, hogy viszonyukat egy közös privát érdeklődés is elmélyítette. Van Saan azt írja Harley-ról, hogy „nagy bibliofil volt, aki 1722-ben egy hatalmas könyvtár létrehozásán fáradozott” [94v]. Harley valóban óriási könyvtárat hagyott hátra, Franck pedig a De Witt-időkben a könyvnyomtatásra tette fel az életét, s Van Saan naplójából kiderül, hogy magán-érdeklődését a könyvek világa iránt idősebb korában sem veszítette el.³⁶

Henry L. Snyder tanulmánya szerint a „lord treasurer” (gyakorlatilag miniszterelnök) Godolphin 1701-től vonta be rendszeresen Harley-t a kormányzás ügyeibe. Harley azonban 1704 áprilisáig – Lord Nottingham bukásáig – hivatalosan nem került be a kormányba (1701 és 1705 között a parlament *speakerje* volt), és akkor is csak hosszas unszolás után adta fel a számára kényelmesebb – felelősséggel és a nyilvánosság terhével nem járó – bizalmas tanácsadói szerepét. A háttérben azonban Godolphin a XIV. Lajos elleni új Nagy Szövetség létrehozásának előkészítése során is igénybe vette szolgálatait, és ennek kapcsán került először kapcsolatba Marlborough-val. Mint Snyder írja, „a külügyek területén Harley legnagyobb hozzájárulása a kormányzáshoz egy hírszerző hálózat felállítására volt Britanniában és a kontinensen. Ágensei Hágában és Franciaországban értékes információkkal látták el a kormányt. Ezenkívül kiterjedt levelezést

jellemezték Harley-t. Bár a rijswijki béke (1697) után egy darabig látott esélyt a tartós békére, az újabb konfliktus megindulásával a háború legelkötelezettebb híve, hat éven keresztül (1702-08) Marlborough és Godolphin legközvetlenebb munkatársa volt. Sokáig ők hárman alkották az Angliát és a franciaellenes koalíciót irányító híres „triumvirátust”. 1711-ben ugyan Harley kezdte meg a titkos béketárgyalásokat a franciákkal, és ő vitte keresztül az utrechti békét, de ezt nem tudta volna végigvinni, ha nem állt volna mögötte a választói akaratban is megnyilvánuló általános támogatás és békevágy. A disszidentek elleni törvényeket illetően a presbiteriánus családi kötelekeit megtartó Harley inkább saját pártját mérsékelte, és egyszer sem állt nyíltan a jakobita trónkövetelő mellé. Valójában, amikor ő került a kabinet élére, akkor is whig-tory közös kormányzást, pártokon felül álló vezetést szeretett volna megvalósítani, ahogy erre törekedett korábban Godolphin és Marlborough is. Henry L. Snyder így jellemzi Godolphin és Harley közös kormányzási stratégiáját: „Godolphinnak és Harley-nak hasonló elképzelései voltak a pártokról és a kormányzásban betöltött szerepükről. Mindketten lenézték a pártokat. Úgy tartották, hogy egy miniszternek elsősorban a királynő felé kell lojálisnak lennie, és nem egy párt vagy pártkrédó felé.” (H.L. SNYDER, *Godolphin and Harley: A Study of Their Partnership in Politics* = The Huntington Library Quaterly, A Journal for the History and Interpretation of English and American Civilization, XXX, 1966. 245.)

36 „Az amszterdami Vincent úr megörökölte Antonij van Breda, akinek a nővérével házasságban élt, könyvritkaság-gyűjteményét. [...] Sógora, a francia Mons. Vincent felesége mindenféle úton-módon próbálta eladni a könyvgyűjteményt 1701-ben, de nem sikerült neki, mert nem ajánlottak elég pénzt. Így mesélte utunk során Adam Francke nekem.” SAAN, 95. Mind Van Saan, mind Franck élénk figyelemmel kísérték tehát a könyvpiaci alakulását.

folytatott vezető holland államférfiakkal. Ezt a tevékenységét még Vilmos idején kezdte el királyi engedéllyel”. Anna királynő trónra lépése után (1702 március) Marlborough foglalta el az elhunyt III. Vilmos helyét mint a tengeri hatalmak közös első diplomatája és főparancsnoka. Kezdetben azonban még nem élvezte a hollandok teljes bizalmát. Ezért Godolphinon keresztül Harley-hoz fordult, hogy levelezőpartnerei révén segítse érdekeinek érvényre juttatását (ez volt kettejük első kapcsolata). Marlborough kérésére Harley „saját költségén átküldte ágensét – egy Angliában élő hollandot – [Németalföldre], hogy a tartományok pensionáriusaival és más vezetőkkel tárgyaljon”. Bár Snyder hivatkozását (az úgynevezett „Harley biography”-t B.M. Loan 29/165, misc. 97) még nem volt módomban megtekinteni, biztosak lehetünk benne, hogy itt Adam Franckra céloz.³⁷ Ez kiderül az általa kiadott Marlborough–Godolphin-levelezés egyik lábjegyzetéből, ahol a következőt írja Franckról: „Adam Francke a holland Kelet- és Nyugat-indiai Társaság londoni rezidense volt. Tisztviselői állással rendelkezett az angol postahivatalnál is. [Anna] uralkodása kezdetén Harley bizalmas ágensként alkalmazta, és átküldte [a kontinensre], hogy vezető holland államférfiakkal létesítsen kapcsolatot: az amszterdami pensionárius, Willem Buys egyike volt azoknak, akiket rávett arra, hogy levelezést folytasson Harley-val. Egy másik kapcsolata az amszterdami William Hysterman volt, aki a maga részéről megmutatta Harley leveleit Witsen polgármesternek, és kollégái részére hollandra fordította azokat. A duumvirek [Marlborough és Godolphin] nagy jelentőséget tulajdonítottak Harley az irányú törekvésének, hogy jó kapcsolatot ápoljon az Egyesült Tartományokkal, és Marlborough arra bízta, hogy levelezését minél szélesebb körben folytassa. William Patersont (1658–1719), a skót közgazdászt³⁸, Franckéhoz hasonló feladatokkal bízták meg az Egyesült Tartományokban, és a két férfi összehangolta tevékenységét. Francke 1703 őszén visszatért Angliába, de továbbra is visszajárt a kontinensre, és hírekkel látta el Harley-t, amiért évi 50 £ ellátásban részesült. Harley-val folytatott latin nyelvű levelezése 1702-től 1710-ig tartott.³⁹ 1706-tól mint Adam Francke senior írja alá leveleit, de semmi bizonyíték rá, hogy a fiát is bevonták volna az ügyekbe”.⁴⁰

E dolgozat nem vállalkozhat arra, hogy részletesen feltárja, milyen szerepet játszott Franck az angol–holland koalíció összetartásában a spanyol örökösödési háború idején, néhány levélrészlettel azonban igyekszem érzékeltetni Franck növekvő befolyását. Az első egy angol nyelvű forrás, amelyet Robert Harley küldött

37 SNYDER, *Godolphin and Harley*, 242-43 és 258.

38 1694-ben William Paterson alapítja meg az angol kormány bankjaként működő híres Bank of England-et.

39 Snyder itt téved, hiszen az első levelek már 1697-ből ismertek. A levelek a British Library-ben találhatóak, Mss. Add 70193, ff. 103-235. szám alatt. Ld. Függelék. .

40 *The Marlborough-Godolphin Correspondence*, szerk: Henry L. SNYDER, 1975. 160.

Adam Francknak. A levél keltezése London, 1701. szeptember 1. A levél arra enged következtetni, hogy az angol miniszterek már a háború kitörésekor is tartottak attól, hogy Hollandiában megerősödik a békét előnyben részesítő franciapárt, amely blokkolhatja a koalíció erőfeszítéseit.

Uram, nem szavakkal, hanem valódi tettekkel fogom kifejezni nagy örömet és meglepettséget afölött, amit szíveskedett Amszterdamból megírni nekem. Azok az úriemberek kitértek hazájuk és a közszabadság iránti szeretetükkel, mivel éltek a közjó érdekében rájuk bízott hatalommal, és én mindig is mint hazájuk igaz atyjaira tekintettem rájuk. [...] Én magam is kifejezetten azon vagyok, hogy az Ön által felajánlott módon levélben tartsuk a kapcsolatot, és nem kételkedem, hogy – egyéb előnyei mellett – mindez a most egy és ugyanazon érdekű két nép között fellépő félreértések megelőzésére szolgálhat majd.⁴¹

Németalföldön 1689-t követően mind inkább megerősödtek a köztársaságpárti régensék, és Vilmos halála után ismét eltörölték a helytartóságot, helyreállítva a De Witt-időkből (1651–1672) ismert republikánus berendezkedést (1702). Ennek megfelelően a spanyol örökösödési háború során Holland tartomány nagyobb városainak kereskedelmi érdekei szabták meg Németalföld szerepvállalását a katonai koalícióban. A konfliktusban való részvétel mellett jóval több érv szólt: a Bourbon-öröklés a spanyol trónon azzal fenyegetett, hogy a holland kereskedelmi érdekeltségek francia kézbe kerülnek, Dél-Németalföldet újra francia csapatok foglalják el, továbbá hogy ismét kiújul a francia–holland vámtarifa-háború. Számos befolyásos holland kereskedőnek ugyanakkor komoly érdeke fűződött a franciaországi kereskedelemhez, és tisztában voltak vele, hogy a háború a teljes tengeri kereskedelmi hajózás összeomlásához vezet. Ráadásul nem lehettek biztosak abban, hogy a konfliktus lezárultával szövetségesük, a jóval gyorsabban fejlődő és katonailag Németalföld fölé kerekedő Anglia nem fogja-e saját részére kisajátítani a kedvezőbb helyzet kínálta lehetőségeket. A vezetőknek számos akadályt kellett tehát elhárítaniuk, és Francknak komoly szerepe volt abban, hogy amíg a döntések a megfelelő fórumokon is keresztül mennek, fenntartsa a két ország közötti bizalmat. Erről tanúskodik Godolphin levele Harley-hoz (1702. szeptember 11.), aki Franck szolgálatait láthatóan pótolhatatlannak ítélte:

Egy órát sem mulasztottam el, hogy elmondhassam Önnek, hogy éppen most kaptam meg az Ön 7. levelét, ami megszüntette amiatt érzett aggodalmamat, hogy sokáig semmi jelzést nem kaptam Öntől arról,

41 Adam Franck levelei Gijsbert Cupernek. Algemeen Rijsarchief [ARA] 1.10.24/9. 47–48. old. Ld. Függelék.

hogy Mr. Patersonon keresztül megkapta-e a levelemet. Remélem, utasítja Francót, hogy maradjon a másik oldalon, hogy méltassa és előmozdítsa azokat a döntéseket, amelyeket amazoknak meg kell hozni, és megakadályozza, hogy azokról rosszindulatú benyomásokat keltsenek mások, legalább addig, amíg a parlament összeül két hét múlva, mivel úgy vélem, hogy ez egy kritikus időszak lesz, és külföldön minden az első határozatok megalkotásán múlik.⁴²

Marlborough Godolphinnak küldött levele szerint (Hága, 1703. április 6.) Franck nemcsak utasításokat teljesített: a legfelsőbb triumvirátus akár személyi ügyekben is számított a véleményére.⁴³

Monsieur d'Alone szeretné tudni, átjöh-e Angliába egy rövid időre, ahol semmi mást nem csinálna, csak amit Ön mondana neki. Szerintem ezt az ügyet az alapján kellene elintézni, hogy Ön mire jut Francóval, amikor ő visszatér Angliába, mert ahogy én értem, ő azt fogja Ön elé terjeszteni, hogy Monsieur d'Allone-t alkalmazni lehetne, hogy folytassa a most maga kedvére fenntartott levelezését. Megkérdezte, mi a véleményem d'Allone képességeiről. Azt mondtam neki, hogy talán megfelelő ember, de nem tehet semmit, amíg nem beszélt Önnel és 29 [Harley-val].⁴⁴

A háború hatalmas költségei, a létfontosságú piacok összeomlása, a földközi-tengeri hajózás akadozása súlyos gazdasági problémákhoz vezettek Németalföldön. Komoly érdekcsoportok kezdtek szabotálni a franciák elleni gazdasági embargót. Az angol miniszterek például az amszterdami pensionáriusra, Willem Buysra is növekvő gyanakvással tekintettek, a hollandiai franciabarát vagy békepárt képviselőjét látva benne. Snyder szerint „Franckét valószínűleg azzal bízták meg, hogy biztosítsa a Marlborough által elvárt csapatlétszám-növelést, és bírja rá a hollandokat az Alsóház által szabott feltételek elfogadására a Franciaországgal folytatott levelezési kereskedelem betiltását illetően”.⁴⁵ Az amszterdami régensek számára egyre terheesebb lehetett Franck elkötelezett agitációja az

42 *The Manuscripts of His Grace the Duke of Portland*, szerk: WELBECK ABBEY, 1897. 46.

43 Erről tanúskodik egy másik levélrészlet, ahol Franck véleménye latba esik Paterson megítélését illetően: Godolphin Harley-nak (1703. június 30.): „Elolvastam levelét és a Mr. Paterson-tól származó mellékletet, akit mindig hasznos embernek tekintettem, és úgy látom, Francko is hasonlóképpen vélekedik róla a leveleiben...” [I persued your letter and the inclosed from Mr. Paterson, whom I always looked upon as a useful man, and find him so by the account Francko gives him in his papers...”] *The Manuscripts of His Grace The Duke of Portland*, 1897. 64.

44 *The Marlborough–Godolphin Correspondence*, szerk: H. L. SNYDER, 1975. 421.

45 *The Marlborough–Godolphin Correspondence*, 160.

angol miniszterek és a „közös ügy” mellett, és talán ez állhatott amögött, hogy 1703 tavaszán Franckot a Kelet-indiai Társaság vezetői nyomatékosan felkérlik, hogy térjen vissza londoni állomáshelyére. Az esetet egy Harley-nak küldött Godolphin-levél őrizte meg, amelyhez csatolva van egy Paterson-üzenet, benne pedig egy Adam Franck-jelentés angol fordításban:

1703. április 27. Godolphin Harley-nak:

Miután tegnap este találkoztam Önnel, azt a csatolt levelet kaptam Mr. Patersontól, amivel most zavarom, hogy eldönthesse, mit tart helyesnek Francónak mondani, és annak megfelelően írjon neki. [...]

Csatolt levél: William Paterson Godolphinnak:

1703. április 27.

Csatolva megtalálja Franko utolsó levelének fordítását, amelyben azt állítja, hogy lehet, hogy átutazik [Angliába], mivel a hollandiai Kelet- és a Nyugat-indiai Társaság ügynökeként ügyei elkerülhetetlenül szükségessé teszik gyors visszatérését, lévén ez egy bizalmi kérdés, amit másként nem tud megoldani.

Franko William Patersonnak, Amszterdam, 1703. május 1.:

Jelenleg elég zaklatott vagyok, és aggódom, hogy Ön és a jó munka, amit eddig örömmel végeztünk, és annyi őszinteséggel és hűséggel látunk el, most nehogy kívánságaink ellenére alakuljon. Hogy megoszszam gondolataimat, nem tudom elképzelni, mi lehet az oka hosszú hallgatásának, és őszintén szólva úgy döntöttem, hogyha rövid időn belül nem kapok értesítést a York Buildings-i barátunktól vagy Öntől, útra kelek Angliába, mivel úgy látom, hogy a főnökeim, a Kelet- és Nyugat-indiai Társaság igazgatói, egyre nyugtalanabbak ittlétem és az ügyeik rendetlensége miatt, amit az Angliából való távolmaradásom okoz. Ezért nem tudok megnyugodni, amíg nem kapok felmentést, hogy nyugodtan elmehessek innen.⁴⁶

Snyder szerint 1703 őszén Franck egy időre visszatért Angliába. Talán hogy a holland régensek Franck iránti neheztelését tompítsa, 1703. augusztus 24-én Harley azt írja Nicolaas Witsennek, hogy Mr. Franco jelentése „végtelen örömet” okozott Angliában, és nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a királynő jóindulattal legyen a Staten Generaal és a közös ügy iránt.⁴⁷ Franck szolgálatait az angol mi-

46 *The Manuscripts of His Grace The Duke of Portland*, 60-61.

47 Nottinghami Egyetemi Könyvtár, Manuscripts and Special Collections, Catalogue of the letters and papers of Robert Harley, 1st Earl of Oxford, Section 2. 1703-1709 Pw2 Hy 1215 24.8.

niszterek részére azonban nem értek véget. Az 1704-es esztendő kritikus volt a szövetségesek viszonyában: a gazdasági válság hatására a Holland Államtanács megtagadta a Franciaország ellen irányuló kereskedelmi embargó folytatását, és főleg a mezőgazdasági és borexportot illetően könnyítéseket vezetett be.⁴⁸ Bizonyosan ez a konfliktus állt annak háttérében, hogy Franckot ismét átküldik a kontinensre. 1704. szeptember 5-én Harley az alábbiakról tájékoztatja Marlborough-t egyik levelében:

Mivel tartok tőle, hogy a francia titkos ügynökök megosztottságot támasztanak Hollandiában, amíg Kegyelmességed nincs ott, a legjobb képességem szerint írtam minden ismerősömnök, és közélük küldtem a becsületes Francót, remélve, hogy Kegyelmességed sikere arra bírja őket, hogy kitartsanak.⁴⁹

1704. december 12-én már elégedetten jelenti Harley a főparancsnoknak:

Mr. Franco nagyon hasznosnak bizonyult Hollandiában. Még mindig ott van, és meg fogja látogatni Kegyelmességedet az Ön rendelkezéseiért és útmutatásaiért.⁵⁰

A holland állami levéltár Cuper-gyűjteményében (Algemeen Rijsarchief [ARA] 1.10.24/9) tíz levél maradt fenn, amelyeket Adam Franck 1705. február 14. és 1706. január 8-a között írt holland nyelven a befolyásos tisztet betöltő deventeri képviselőnek, Gijsbert Cupernek (1644–1716).⁵¹ E levelekből tájékozódhatunk arról, hogy hogyan nézett ki Francknak a két állam között közvetítő tevékenysége a hollandok oldaláról. 1705. március 31-én küldött levelében Franck kitér a szövetségesek közé éket verő embargó kérdésére, igyekezve Cupert biztosítani arról, hogy ezúttal a holland érdekekért jár közben az Angliát irányító triumvirátusnál:

48 ISRAEL, *The Dutch Republic*, 972.

49 British Library, MSS, Add. 61123, f. 64.

50 British Library, MSS Add. 61123, f. 112. A levél utóirata.

51 A levelek katalógusát ld. Függelék. Gijsbert Cuper 1681-ig görög-, latin- és történelemtanárként tanított Deventerben (Atheneum Illustré). 1681-től 1706-ig a Staten Generaalba delegált deventeri képviselő volt. 1706-tól 1716-ig pedig ún. „gecommitteerde te velde” (angolul: „deputy-in-the-field”) volt a hadseregénél, amit kb. hadműveleti megbízottként fordíthatnánk (P. BOSSCHA, „*De gecommitteerde te velde en Gijsbert Cuper in die betrekking*” = *Overijsselsche Almanak voor Oudheid en Letteren*, XX. 1855. 119-150.) Bosscha lábjegyzetben közli, hogy Adam Francknak kora legfontosabb angol és holland államférfiaival volt szoros kapcsolata, és hogy időként Londonban vagy Lisszabonban (!), időnként pedig Amszterdamban vagy Hágában lakott. BOSSCHA, 124-127.

[13] ...Így először is elküldöm Önnek az Alsóház elnöke és vezető miniszter, a nemes Lord Robert Harley levelének másolatát és fordítását, és Vrijbergen követ úr levelének másolatát,⁵² amely Westminsterből érkezett a nevemre, amelyből Méltóságod és valamennyi hű holland hazafi értesülhet Ófelségének és tanácsadóinak üdvözlendő elhatározásáról, hogy készek Anglia és az Rendek között a szent és megbont-hatatlan barátságot és bizalmas viszonyt fenntartani. Néhány nappal a fent említett levelek keletkezése előtt egy komoly és bizalmas levelet írtam Lord Harley-nak és egy másikat a triumvirátus egyikének, amelyekben nyomatékosan arra kértem ezt a két nagyszerű férfit, hogy tegyenek tanúbizonyságot nagyvonalúságukról és baráti hűségükről azzal, hogy távol tartják magukat a Franciaországgal meginduló kereskedelem miatt a két nemzet között esetlegesen kiújuló vitáktól. [...] Tettem ezt teljesen meggyőződve e két kitűnő ember jóakarataról, és számítva pártfogásukra és bizalmukra, amelyet részükről korábban szüntelen megtapasztalhattam; ez okból szintén csatoltam Vrijbergen követ úrnak írt – az ő levelében megemlített és most megválaszolt – leveletem.

Néhány nap múlva (Amszterdam 1705. április 5.) a konfliktus elsimulásáról számol be Franck Cupernek:

[22] Annak eredményeképp, hogy Van Vrijbergen követ úr határozot-tan fellépett az Államok érdekében, Ófelsége Királyi Államtanácsá-ban az a döntés született, hogy elengedik az Anglia kikötőiben vissza-tartott, az Államok polgárainak tulajdonában lévő hajókat, így azok folytathatják útjukat úti céljuk felé, és ezentúl nem tartják vissza a fent említett állampolgárok hajóit [...] A tárgyalások ez ügyben éjjel tizenegyig tartottak, és Ófelsége – a Triumvirátussal együtt – rendkí-vül megfontolt módon példáját adta bölcsességének, az Államok iránti szívből jövő barátságának és a többi, szoros szövetséget kötött nemzet iránti szeretetének. Ha engedélyezve lenne számomra, hogy elmond-jam, amit a kabinetülés két előkelő résztvevője bizalmával kitüntetve és sub fide silentii közölt velem erről a témáról, Méltóságod bizonyára meglepődne a kegyes Anna határozott és elkötelezett feltételein.

A következő levelében (Hága 1705. május 1.) Franck újabb angol sorozá-sokról ad hírt, biztosítva Cupert arról, hogy Marlborough vezetésével a köztár-

52 Martinus Vrijbergen (1657-1711) 1701 és 1711 között holland követ Londonban, aki 1704-ben Adam Franckot Anthonie Heinsius bizalmába ajánlotta. Ld. 64. jegyzet.

saság magabiztosan számíthat a győzelemre (burkoltan aligha arra nem célozva, hogy a hollandok ne kacérkodjanak titkos béke- és kompromisszumtervekkel). Franck levelének valódi iránya akkor lepleződik le, ha figyelembe vesszük, hogy Gijsbert Cuper csillaga éppen emelkedőben van, és Franck levelei után néhány hónappal, egy komoly diplomáciai és belpolitikai válság után, azon holland hadműveleti megbízottak egyikévé nevezik ki, akiknek módjukban állt a nagytekintélyű főparancsnoknak, Marlborough-nak ellentmondani, illetve korlátozni őt.⁵³ Franck „célirányos” levelei minden bizonnyal azt jelzik, hogy az angol döntéshozók érdeklődnek Cuper iránt a „jövő emberének” tartva őt a holland belpolitikában, s fontos számukra, hogy ágensük meggyőzze Cupert a háború folytatásának szükségességéről és haditerveinek elfogadásáról.

[43] A jó Anna királynő, aki számtalan helyzetben tanújelét adta annak, hogy józan ítélőképességű Királynő, és [44] képes arra, hogy megszabadítsa Európát a legádázabb bitorló [XIV. Lajos] zsarnokságától a szabadnak született emberek legnagyobb örömére, s minden alkalmat megragad, hogy az igaz hazafiak hön vágyott célja megvalósuljon: valamennyi ehhez szükséges dolgot előteremtve, és éles eszű, szilárd és hűséges férfiakra bízva az ügyek irányítását. Ennek érdekében Őfelsége egy 12–13 ezer lovas katonából álló hadsereget készített fel a hadjáratra egy hadvezér [Marlborough] irányítása mellett, akinek elszántsága, intelligenciája és hűsége nagyon jól ismert, és aki egyben az én igen bizalmas barátom: amely hadsereg pár nap múlva képes lesz – anélkül, hogy az úti cél kitudódna – berakodni, és tengerre szállni. Hogy ne legyen utánpótlásban hiány, folyamatosan toborozzák a férfiakat, és úgy tűnik, szinte mindenki kész szolgálni a világ és a közjó ügyét. A nemes Herceg [Marlborough], akivel ismételten volt szerencsém magánbeszélgetést folytatni, és aki Hollandia ügyét éppen úgy szíven viseli, mint a saját hazáját, abban a szilárd hitben és meggyőződésben fog hadjáratot indítani, hogy kitarító munkáját és a reábízott feladatot Isten a hön vágyott sikerrel fogja koronázni, és engedi őt győzelemmel hazatérni, úgy látván, hogy az égi gondviselés mellénk szegődött, hogy Franciaország erőszakos uralmának véget vessünk.

53 Egy 1702-es titkos megállapodás értelmében a közös hadsereg főparancsnoka nem mozgósíthatta vagy utasíthatta a holland haderőket a holland generálisok és az Államtanács hadműveleti megbízottai hozzájárulása nélkül, akiknek joguk volt megtagadni a részvételt, ha a főparancsnok rendelkezései sértették az Egyesült Tartományok érdekeit vagy méltóságát. ISRAEL, *The Dutch Republic*, 971.

Franck következő levelében is siet Cuper tudomására hozni, milyen közvetlen viszonyban áll Marlborough-val, újfent a háború mellett agitálva (Amszterdam 1705. május 12.):

[28] E hó harmadikán abban a megtiszteltetésben volt részem, hogy Marlborough hercegének jó szerencsét kívánhattam az útjához, és sok sikert a [hadi] vállalkozásaihoz. A szokásoknak megfelelően ő ezt szívből megköszönte, és e szavakkal viszonzta: „Mr. Franco, kedves barátom, hivatásomnak eleget téve útra kelek, bízva abban, hogy a minket megáldó és hozzánk kegyes Isten továbbra is tántoríthatatlanul mellettünk áll, és támogat bennünket. Ügyünk jogos ügy, és az igazságos Isten gondot visel róla: csak hűségesek maradjunk.” Őexcellenciája elbocsátott, emlékeztetve arra, hogy hasonló bátorsággal és hűséggel legyenek a reám bízott feladatok sáfára, és kész legyenek hűségesen öröködni a közérdek felett.

A höchstädti csata után (1704. augusztus 13.) Marlborough tekintélye és népszerűsége egész Európában óriási méreteket öltött, ami döntő személyes befolyást biztosított Franck igen előkelő „különleges barátja” számára a kontinens legkülönbélebb katonai és diplomáciai ügyeiben. Ez a befolyás nemcsak Németalföldön, hanem a közép-európai térségben is érvényesült, a magyarok és a bécsi udvar 1703-ban ismét háborúvá fajuló konfliktusában is.

A brit kormány 1704 szeptemberében küldte át új megbízással a kontinensre Franckot (hogy ettől kezdve másfél évig vissza se térjen Angliába)⁵⁴, 1704 őszén azonban a holland állami vezetők is kezdtek aktív érdeklődést mutatni Franck szolgálatai iránt. 1704. augusztus 29-i levelében Heinsius londoni követétől, Martinus Vrijbergentől érdeklődik, hogy alkalmasnak találja-e Adam Franckot arra, hogy egy bizonyos kérdésben Hollandia álláspontjának mélyebb okait ismertesse Robert Harley-val. Van Vrijbergen válasza 1704. szeptember 12-én minden tekintetben megerősítő: „Egy becsületes embernek tartom őt, aki őszintén szereti az Államot. Méltóságod nyilvánvalóan meg fog róla bizonyosodni, hogy ő Harley úr belső baráti köréhez tartozik, és egészen szabadon beszélhet vele”.⁵⁵ Hogy mi lehetett az egyik ügy, amelyben Heinsius igénybe vette Franck közvetítőszolgá-

54 Ld. Franck elszámolását: British Library, Mss. Add- 70193, fol. 222. 1706. április 25-én, immár Londonban.

55 „Ick houde hem voor een seer eerlijck man die den Staet oprecht lieff heeft. U Ho.Ed.G. sal aparent weeten dat hij een intime kennis is van den Heer Harley en seer vrij met hem derft sprecken.” Az idézet az A.J. Veenendaal által kiadott Heinsius-levelezésben (*De briefwisseling van Antonie Heinsius*, 3. kötet 1980.) van a 333. oldalon. Heinsius érdeklődő levele Vrijberghez a 305. oldalon található.

latát Harley felé, az kiderül Adam Franck 1704. szeptember 26-i, Amszterdamból Harley-nak küldött leveléből:

[196] Most legyen szabad folytatnom, amit nemrég a magyarokról és erdélyiekről, azok elvesztett és helyreállítandó szabadságáról nemrég előadni kezdtem, állhatatosan kérve Önt, hogy – ebben az alkalmas időben – az elnyomott magyarokat és erdélyieket igyekezzen döntéseivel és segítségével támogatni a könyörületes Királynő Őfelsége befolyása által. *Itt most tárgyalások folynak Heinsius úr és néhány más szabadságszerető férfiu között, [196v] akik tegnap és ma felkerestek engem, intve és kérve, hogy mozgassak meg minden követ Önöknél, hogy a szerencsétlen magyarok és erdélyiek határozottan elkötelezzék, serény patrónusai legyenek, és őket döntéseikkel és segítségükkel támogassák.* Egyik közülük gyakran kap levelet Magyarországról és Erdélyből. A hozzáérkezett utolsó levél közli, hogy a Tibiscuson és Manisuson túl mindenki fegyvert fogott, és Istenben bízva nem akarják letenni a fegyvert, amíg vissza nem nyerik szabadságukat, és az általuk előterjesztett pontokat, mindenekelőtt az alábbi két pontot el nem fogadják, és végrehajtásukat el nem rendelik. Az első, hogy minden hivatalból távolítsák el az arra méltatlan külföldieket, és helyi lakosokkal helyettesítsék őket, hogy a katonai és politikai igazgatás ügyeit a méltók és becsületesek vehessék kezükbe. A második, hogy a lelkiismereti – akárcsak az egyházi – szabadság teljesen helyre legyen állítva, a korábbi birtokok, és ami csak a protestáns egyházakat megillette, kerüljön vissza a protestánsokhoz. Ami ha nem történik meg, inkább akarnak Bocskait követve karddal a kézben, semmint nyomorúságban meghalni.

Ebben a tanulmányban terjedelmi okokból nincs mód arra, hogy Adam Francknak az angol és holland döntéshozók köreiből a magyar elégedetlenek ügyében tett erőfeszítéseit, illetve szerepét a bécsi udvar és Rákóczi között közvetítő angol–holland diplomácia tevékenységében részletezzem. Csak utalnék arra, hogy 1704 őszétől 1705 teléig Franck rendkívül aktív szerepet játszott abban, hogy a nagyszombati béketárgyalásokhoz vezető mediáció létrejöhessen, megfelelő felhatalmazással bírjon, illetve hogy a lehetőségek határáig ne csak a bécsi udvar érdekeit tartsa szem előtt. E tevékenységében szövetségesre talált a holland „békepártot” alkotó városvezető régencekben, illetve az angol kormányon belül a legkitartóbb módon Robert Harley-ban. 1705 őszéig a közös hadsereg parancsnoka és első diplomatája, Marlborough is a mediáció mellé állt, és beleegyezett abba, hogy „a magyarokkal titkos levelezést folytató” Adam Franck is a Lord Sunderland vezette angol delegáció tagja lehessen. A végső pillanatban azonban bécsi látogatása során Marlborough maga vette kézbe az irányítást (1705 novem-

bere), és a tengeri hatalmak közvetítési manővere súlytalanná vált. Adam Franck – valószínűleg egy magánjellegű erdélyi kitérő után, amely során meglátogathatta kolozsvári rokonait, barátait – 1706 januárjában érkezett vissza Amszterdamba. E diplomáciai fiaskó után, úgy tűnik, az idős Franck „kikopik” az angol és holland nagypolitikából. 1706-ban és 1707-ben csak két levelet írt Harley-nak, majd két év szünet után 1710-ben újabb kettőt (Harley ebben évben lett a brit kormány feje). További tevékenysége nem ismert.

Adam Franck 1639 áprilisa és szeptembere között született Kolozsvárt, és 1717 tavaszán halt meg Londonban.⁵⁶ Apja sziléziai német, anyja erdélyi szász családból származott. Franck húsz évet élt Kolozsvárt, majd harmincegyet Amszterdamban, végül huszonhatot Angliában. Élete során végig szoros kapcsolatban maradt Erdéllyel, később jó kapcsolatokat ápolt Magyarországon is, de szívesen vegyült el apja egykori környezetében, a száműzött lengyel szociniánusok között, és befolyásos kapcsolatokat tartott fenn a berlini porosz udvarban.⁵⁷ Misztótfalusi Kis Miklós Frank Ádámnak hívja, a holland források Adam Franckének, az angolok Mr. Francónak nevezik, családnevének németes alakja a Franck. Kultúrákat összekötő identitásából hiányzott minden veleszületett nemzeti vonás, életrajzában ugyanakkor felvonul a korabeli Európa nagypolitikai tablója. Neve egy-egy soros lábjegyzetként makacsul feltűnik a jelentős angol vagy holland gondolkodókról és döntéshozókról szóló nyugati monográfiákban, alakját azonban mind a mai napig rejtélyes homály övezi. Legsikeresebb tevékenységének azt tarthatjuk, hogy 1701 és 1706 között kulcsszerepe volt az angol és a holland külpolitika összehangolásában, amely elengedhetetlennek bizonyult a tengeri hatalmak háborújának sikeres megvívásához. Bár számos kérdés a pályájával kapcsolatban tisztázatlan, valószínűleg a lengyel szocinánus és holland remonstráns vezetőkkel való jó viszonya, holland feleségének családi kapcsolatai, és az 1688-as „dicsőséges forradalmat” követő földcsuszamlásszerű társadalmi változások tették számára lehetővé, hogy két „szervesen fejlődő”, világhatalmi rangra aspiráló társadalomban messze kitüntetettebb helyzetbe kerüljön, mint bennszületett kortársai. Pályája eszmetörténeti szempontból is fordulatokkal teli, hiszen radikális pacifistából lett előbb republikánus whig, majd a toryk bizalmasa. A regényes karrier azonban nem biztos hogy egyúttal izgalmas „lélektani regény” is: Franck belső integritásának radikális változása helyett inkább a korabeli politikátörténet

56 Születése: amikor Franck a leideni egyetemre iratkozott be 1660. augusztus 28-án, 21 évesnek vallotta magát, az 1669. április 4-én megkötött házassági bejegyzése szerint akkor 29 éves volt. Így 1639 áprilisa és szeptembere között születhetett. Halála: a Kelet-indiai Társaság amszterdami kamarájának 1717. október 25-i határozata arról, hogy kinevezzék a Társaság tudósítójának, Adam Franckének az utódját, „aki ez év tavaszán meghalt Angliában” Hágai Nemzeti Levéltár, VOC-archívum (1602-1811) 1.04.02, leltári szám: 249. *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521-1700*, szerk: SZABÓ Miklós, TONK Sándor, 1992. 3. (14.)

57 S talán – mint P. Bosscha feltételezi – Lisszabonban. Ld 60. jegyzet

kanyarait, sajátos összefonódásait kell látnunk a szokatlanul fordultatos életrajz háttérében.

Végül Adam Franck a 17–18. század fordulóján zajló magyar vonatkozású történelmi események egyik kulcsalakja. A művelődéstörténet felől tekintve fontos szerepe volt európai hírvű irodalmi művek publikálásában, és ő volt az erdélyi könyvkiadás egyik legelkötelezettebb követe a korabeli könyvpiar fővárosában, Amszterdamban. Bár nem tért haza, élete során végig megmaradt a kapcsolata szülőföldjével, és az Erdélyből elindult unitárius peregrinusok közül ő futotta be a legnagyobb ívű – európai horizontú – karriert. A vele kapcsolatos forrásokon keresztül képet alkothattunk arról, hogy az 1680-as évektől a holland és porosz, majd a dicsőséges forradalom után az angol döntéshozók – saját érdekükből is – mind nagyobb érdeklődést mutattak az erdélyi és magyar törekvések iránt. Adamus Francus Transylvanus levelei a 17. század végi erdélyi történelem és a Rákóczi-szabadságharc ma még kevésbé ismert fejezeteinek adatgazdag forrásai.

Függelék

Adam Franck Robert Harley-hoz írt leveleinek eredeti katalógusa a British Libraryben

British Library, Mss. Add 70193, ff. 103-235

- 01) 29-07-1697 [f. 128] s.l., [the place of a possible signature cut out] Annex [f. 127] a note of. Capt. Gipson
- 02) 28-09-1697 [f. 131] Londini, [signed as: ‘servitorum tuorum fidelissimo & devinctissimo quem ex caractere nosti’], with his wax seal [f. 132v]
- 03) ??-10-1697 [ff. 129-130] s.l., [signed as: ‘servitorum tuorum fidelissimo & devinctissimo quem ex caractere nosti’], with his wax seal [f. 130v] Herein two copied [unsigned] letters: [f. 129v] copy of a letter dd. 11-10-1697 ‘Amstelodami’, and [f. 130] copy of a letter dd. 11-10-1697 ‘Hagae Comitum’
- 04) 12-09-1699 [f. 133] Londini, [possible signature cut out]; with his wax seal
- 05) 02-10-1700 [ff. 135-135v] s.l., [unsigned].
- 06) 01-10-1701 [f. 137] Londini, [signed:] *Ad. Fr. quem nosti*
- 07) 16-10-1701 [S.V.] [ff. 150-150v] Londini, [signed:] *Adam Francke* (with annex as follows: [ff. 144-145v] Latin translation of an unsigned letter, dd. 21-10-1701 S.N. written from Amsterdam to A.F.)
- 08) 31-01-1702 [S.V.] [f. 146] Londini, [signed:] *Adam Francke* (with annexes as follows: [ff. 148-149] extracts from letters [f. 148-148v] of P.B.)

- [= Pensionary Buys] dd. 31-1 S.N. and 4-2 S.N., and one [f. 148v] of N. Witsen dd. 7-2 S.N.; one of Jean Vroesen [f. 149], the secretary of Coenraad van Heemskerck, Dutch envoy at Paris, dd. Paris, 8-2 S.N.).
- 09) 02-03-1702 [S.V.] [f. 139] [Londini] e musaeo, [signed:] *Adamus Franckus*
Annex [f. 141] of nr. 09: copy of a letter [of Nic. Witsen] dd. 3-3-1702 [S.N.]
- 10) 28-03-1702 [f. 152] e musaeo, [signed:] *A. Franckus*
- 11) 20-04-1702 [f. 154] Londini, e musaeo, [signed:] *Adam Francke*
- 12) 27-04-1702 [f. 142] e musaeo, [signed:] *Adam Francke*
- 13) 29-04-1702 [f. 166] e musaeo, [signed:] *Ad. Franckus* (with verso [f. 167v]: his familiar wax seal and two unknown seals, the first with inscription 'emersi', the second with the face of a woman in profile to the right).
- 14) 17-05-1702 [f. 156] s.l. [London], [signed:] *Adam Francke*
- 15) 06-06-1702 S.N. [ff. 158-158v] Brilae (= Brielle), [signed:] *Adam Francke*
- 16) Copied (or translation of Latin) correspondence [ff. 162-165] between William Paterson and Adam Francke, the first letter [ff. 162-164]: 'Amstelodami' dd. 26-09-1702, the second [f. 164v]: The Hague dd. 22-09-1702, the third [f. 165]: The Hague dd. 23-09-1702.
- 17) 08-07-[1703] [f. 170] Londini, [signed:] *Adamo Francko* (dativus, caused by the preceding frase 'favere perge') with annex [f. 168] dd. 08-07-1703 Londini Anglorum, [signed :] *Adam Francke* (a notification that in his will of 21-06-1702 he bequeathed to Harley, his friend and patron, the portraits of the Dutch grand pensionary Johan de Witt, his brother Cornelis de Witt and Johan de Witt junior).
- 18) Latin extracts [ff. 172-175v] of letters to A.F.: dd. 24-8-1703 from N. Witsen and dd. 29-8-1703 from Van der Poel [= Jacob van der Poel (1657-1714), Alderman of Brielle, and postmaster of the English Office in that city].
- 19) 21-02-1703/'04 [f. 176] s.l., [signed:] *Ad. Francke* (with annex as follows:
[ff. 178-179] Latin translations of two letters by J. Nolthing, Amsterdam dd. 27-02-1704, given to Francke by Franckland [= Sir Thomas Frankland (1665-1726), joint postmaster-general].
- 20) 15-04-1704 [f. 180] Londini, [signed:] *Adam Francke*
- 21) 02-05-1704 [ff. 182-182v] Londini, [signed:] *Adam Francke*
- 22) 27-06-1704 [f. 184] Londini, [signed:] *Adam Francke*
Annex [ff. 186-186v] to nr. 22: Latin translation of a letter by J.B., Amsterdam, dd. 08-07-1704.

- 23) 18-08-1704 S.N. [ff. 188-188v] Amstelodami, [signed:] *F*.
- 24) 29-08-1704 [ff. 190-191] Amstelodami, [signed:] *AF*
- 25) 02-09-1704 S.N. [ff. 194-194v] Amstelodami, [signed:] *AF*
- 26) 29-08 / 09-09-1704 [ff. 192-192v] Amstelodami, [signed:] *A.F.*
- 27) 26-09-1704 [ff. 196-197] Hagae Comitum, [signed:] *Adam Francke*
Annexes [ff. 198-199] to nr. 27?: ‘copia & translatio nonnulorum paragra-
phorum in 4 literis ad N.N. datis 1, 8, 11, 15 september’
- 28) 03-10-1704 S.N. [ff. 200-201] Amstelodami, [signed:] *Adam Francke*
- 29) 17-10-1704 S.N. [ff. 202-203] Hagae Comitum, [signed:] *Adam Francke*
- 30) 28-10-1704 S.N. [ff. 204-205] Amstelodami, [signed:] *Adam Francke*
- 31) 07-11-1704 S.N. [ff. 206-207] Amstelodami, [signed:] *Ad. Fr.*
- 32) 17-11-1704 S.N. [f. 208] Amstelodami, [signed:] *Adam Francke* (damaged)
- 33) 19-12-1704 [f. 210] Hagae Comitum, [signed:] *Adam Francke*
- 34) 23-12-1704 [ff. 212-213] Amstelodami, [signed:] *Adam Francke*
- 35) 26-12 / 06-01-1704/’05 [ff. 214-215] Amstelodami, [signed:] *Adam Francke*
- 36) 13-01-1704/’05 S.N. [f. 103] Amstelodami, [signed:] *Adam Francke*
- 37) 13-02-1704/’05 S.N. [ff. 105-106v] Amstelodami, [signed:] *Adam Francke senior*
- 38) 10-03-1704/’05 S.N. [ff. 107-108] Amstelodami, [signed:] *Adam Francke*
- 39) 24-03-1704/’05 S.N. [ff. 109-110] Amstelodami, [signed:] *Adam Francke*
- 40) 31-03-1705 S.N. [ff. 111-112] Amstelodami, [signed:] *Adam Francke senior*
- 41) 23-06-1705 [ff. 113-113v] Amstelodami, [signed:] *Adam Francke senior*
- 42) 13-07-1705 S.N. [ff. 115-115v] Hagae Comitum, [signed:] *Adam Francke senior*
- 43) 21-07-1705 S.N. [f. 117] Rotterodami, [signed:] *Adam Francke senior*
- 44) 28-08-1705 S.N. [ff. 119-120] Amstelodami, [signed:] *Adam Francke senior*
- 45) 07-10-1705 S.N. [ff. 121-121v] Viennae, [signed:] *Adam Francke senior*
- 46) 26-01-1705/’06 S.N. [ff. 123-123v] Amstelodami, [signed:] *Adam Francke senior*
- 47) 12-02-1705/’06 S.N. [f. 125] Amstelodami, [signed:] *Adam Francke senior*
- 48) 25-04-1706 [f. 216] Londini, [signed:] *Adam Francke senior*
Annex [f. 222] ‘Debentur Adamo Francko Seniori ex pro salario’
- 49) 13-05-1706 [f. 221] s.l., [signed:] *Adam Francke senior* (with annexes
as follows: [f. 219] translation in Latin of two letters to A.F., one by C.P.
[= Consul Pancras], Amsterdam 18-05-1706, and one by Gisbert Cu-
per, Deventer 19-05-1706, who was elected as field-deputy and thanks
Francke for his congratulations.

Annex [f. 218]: extracts from letters dd. 27-04-1706 by two Aldermen [Corvers & Pancras] of Amsterdam and by [Adriaan Pieter] Baron de Hinojosa (1669-1741), ‘senator et conciliarius in Curia Hollandiae & Zelandiae Judiciaria’.

- 50) 28-05-1706 [f. 223] Londini, [signed:] *Adam Francke senior*
- 51) 19-12-1707 [f. 227] Londini, [signed:] *Adam Francke senior*
- 52) 22-12-1707 [f. 225] Londini, [signed:] *Adam Francke senior*
- 53) 07-09-1710 [ff. 231-231v] Londini, [signed:] *Adam Francke senior*
(with annexes as follows: [ff. 229-230] translations of two letters: Amsterdam, 07-09-1710, and Hague Comitum, 07-09-1710)
- 54) 23-11-1710 [f. 233] s.l., [signed:] *Adam Francke senior* (with an annex: [f. 234] ‘copia literarum Domini Consulis N. Witsen’)
- 55) s.d. [f. 235] s.l., [unsigned].

A Cuper-levelek katalógusa

Algemeen Rijsarchief [ARA] 1.10.24/9.

- 1. 1-3 old: Amszterdam 1705. febr. 14., stylo novo, Franck Cupernek, 3 függeléssel (5-8 old)
- 2. 9-11 old: Amszterdam 1705. márc. 10., Franck Cupernek
- 3. 13-15 old: Amszterdam 1705. márc. 31., Franck Cupernek, 2 függeléssel (17-18. old): Robert Harley egy Francknak küldött levelének átirata és fordítása (Whitehall, 1704/5. márc. 6/17) és Martinus van Vrijbergen (Londoni holland követ 1701-11) egy Francknak küldött levelének átirata (London 1704/5. márc. 6/16).
- 4. 21-25 old: Amszterdam 1705. ápr. 5., Franck Cupernek, 2 függeléssel (35-38 old., mindkettő dátuma: 1705. márc. 16., N.N. [Abraham Heysterman?] kezdőbetűkkel Lisszabonból Francknak)
- 5. 27-29 old: Amszterdam 1705. máj. 12., Franck Cupernek
- 6. 39-41 old: Amszterdam 1705. máj. 26., Franck Cupernek, egy függeléssel (47-48. old): Robert Harley egy Francknak küldött levelének átirata és fordítása, London, 1701.szeptember 30.
- 7. 43-45 old: Hága 1705. máj. 1., Franck Cupernek
- 8. 55-57 old: Amszterdam 1705. jún. 11., Franck Cupernek
- 9. 59-63 old: Amszterdam 1705. aug. 31., Franck Cupernek
- 10. 65-68 old: Amszterdam 1706. jan. 8., Franck Cupernek

Műhely

Mihály Balázs: *Ferenc Dávid*. Ungarländische Antitrinitarier IV. André Séguenny (szerk.), *Bibliotheca Dissidentium. Répertoire des non-conformistes religieux des seizième et dix-septième siècles*. XXVI. kötet. Baden-Baden & Bouxwiller. Éditions Valentin Koerner, 2008

A *Bibliotheca Dissidentium* sorozat 1990-től rendszeresen közli a 16. századi magyar antitrinitáriusok életművét bemutató dolgozatokat. Az 1990-ben megjelent Arany Tamás, Basilius István és Csázmai István monográfiáját 1993-ban Enyedi György, 2004-ben Hunyadi Demeter, Karádi Pál, Toroczkai Máté, Válaszúti György, Várfalvi Kósa János életművének feldolgozása követte, 2008-ban pedig a sorozat a Dávid Ferencnek szentelt kötettel kiegészülve mutatja be a magyar unitarizmus 16. századi képviselőinek körét. A szerző, Balázs Mihály, már több mint másfél évtizede rendszeres munkatársa a „nagy akribiával és példás szigorral” szerkesztett *Bibliotheca Dissidentium* sorozatnak, és a most elkészült Dávid Ferenc életmű közzétételével, túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a nemzetközi szakirodalomban a 16. századi magyar heterodoxia legjobb ismerőjeként tartják számon. A szakszerű angol fordítás Gellérd Judit munkája. A sorozat eddig megjelent 26 kötete rendhagyó módon mutatja be a Kelet-Közép-Európában tevékenykedő „vallási útkeresőket”, minden kötet ugyanazt a szigorú logika alapján felépített szerkezetet követi. Címlap, rövidítések jegyzéke, tárgyalta személy életművének ismertetése, bibliográfia, névmutató. A nyomtatásban megjelent legtöbb esetben ritkaságszámba menő művek impresszumáról és kéziratokról készített fotók illusztrálják a köteteket. A Dávid Ferenc monográfia is ezt a felépítést követi. Az előszó és a rövidítések jegyzéke után a szerző nagy ívű tanulmányban mutatja be Dávid Ferenc európai méreteiben is jelentős művelődés- és eszmetörténeti jelentőségét. A Balázs Mihálytól megszokott igényességgel és rendkívüli tárgyismerettel összeállított életrajz új perspektívában mutatja be a 16. század kiemelkedő reformátorát. Balázs Mihály szakértő kézzel távolította az unitárius egyháztörténetírás apologetikus és hagiografikus rétegeit a sokunk által hitelesnek tartott Dávid Ferenc-portréről, így a régi alapon új arcél bontakozhat ki az olvasó előtt.

A rendelkezésre álló források alapján a szerző meggyőző érvekkel bizonyítja, hogy a magyar unitárius reformátor szász szülők gyermeke volt, és élete vé-

géig a kolozsvári szász náció tagjaként munkálkodott a reformáció egységének megteremtésén. A nemzetiségi hovatarozás kérdésének megválaszolása a bizonytalan hazai és külföldi tanulmányok kérdését is perdöntően rendezi. Egészen bizonyos, hogy 1545-ben Franciscus Coloswarinus néven Dávid Ferenc iratkozott be a brassói iskolába, és 1548 januárjában Franciscus Literatus Transylvanus néven ő matrikulált a wittenbergi egyetemen. A reformációval való igen korai kapcsolatát is árnyaltabban kell látnunk Balázs érvelése nyomán. Az újabb szakirodalom Honter brassói munkálkodását és 1543-ban megjelent *Reformatio ecclesiae Coronensis...* iratát összhangba hozza azokkal a reformtörekvésekkel, melyeket ekkor még III. Pál pápa környezetében is többen nyíltan támogattak. A mű tehát a mérsékelt reformerek koncepcióját tükrözi, Dávid Ferenc, a brassói iskola diákjaként nem protestánsként, hanem a reform-elképzelések híveként érkezett Wittenbergbe. A peregrinus diák élénk figyelemmel követte az európai egyházpolitikai történéseket és patrónusait tájékoztatta a legfontosabb európai fejleményekről. A Pesti Gáspár patrónusához intézett *Elégia* protestáns értelmezésének nehézségeire már korábban felhívta a szakirodalom a figyelmet.

Az 1551. esztendő második felében hazatérő Dávid Ferenc rövid, valószínűleg Beszterce környéki tevékenység után 1552 vége tájától Kolozsvárott tevékenykedett. Politikai irányultsága ebben az időben a Martinuzzi Fráter György által képviselt irányvonalat követte, ekkor még nem tudta elképzelni a török támogatást elfogadó politikát. Balázs Mihály jó érzéssel Dávid 1557. március 1-jén Kassa város tanácsának írt levelét hozza bizonyosággal fentebbi tétele igazolására. A város plébánosának hívta Dávidot, s az az említett levélben nem csak azt nyilatkoztatta ki, hogy elfogadja a meghívást, hanem azt is, hogy nem ért egyet a Habsburg-háznak tett hűségeskü megszegésével. Szent György-napig kért haladékot a kiköltözésre, de erre már nem került sor, mert az ekkor szerveződő magyar protestáns superintendencia püspökének választották. Ez természetesen politikai nézetei megváltoztatását is eredményezte. Petrovics Péter halálával Dávid úgy érezte, hogy megszűnt a radikális protestantizmus és a Habsburg-ellenesség összefonódása, és ezért az Erdélyben maradást választotta. Balázs Mihállyal egyetérthetünk abban is, hogy a politikai nézetek módosulásával Dávid teológiai állásfoglalása is változott. A lutheránus püspöki székről 1559-ben lemondott Dávid élete 1564-ben gyökeres fordulatot vett János Zsigmond olasz udvari orvosa és tanácsosa, Giorgio Biandrata hatására. Dávid a jelentős lengyelországi tapasztalatokat maga mögött tudó Biandrata társaságában 1566-tól kezdett a szentháromságtani dogma szisztematikus bírálatához. Legjelentősebb eredményük a Heidelbergi Káténak a szentháromsági terminusokat mellőző kiadása volt. Balázs Mihály korábbi munkáiban is részletesen foglalkozott az 1560-as években kibontakozó erdélyi unitarizmussal, illetve a nyugat-európai heterodox gondolkodók Dávidra gyakorolt hatásával. A nemzetközi szakirodalom semmi eredetit nem észlel Dávid és környezete teljesítményében, a reformátort Servet,

a két Sozzini, Jacobus Palaeologus és Grilius gondolatai propagátorának tartották csupán. A hazai egyháztörténetírás ezzel szemben az unitarizmus fejlődését autochton erdélyi Dávid Ferenc kivételes zsenialitásából született produktumnak tartotta. Találón állapítja meg Balázs Mihály, hogy: „Dávid nem csupán recipálta a felsorolt vallásújítók tanításait, hanem jelentősen módosított is rajtuk, s teljesítményének lényege egészen kivételes szintetizáló, különféle felfogásokat összhangba hozni tudó képességében ragadható meg. Ehhez társult még az az adottsága, ahogyan a megtalált „igazságot” szélesebb körben is el tudta terjeszteni, s így az erdélyi magyarok közösségének tekintélyes részét magával tudta vinni az Isten ígéje és a ráció közötti összhang keresésének gyötrelmes útján.” Az unitarizmus kolozsvári meghonosodása hosszú, vitákkal terhes folyamat volt. A romantikus unitárius egyháztörténetírás az 1560 években felerősödő kolozsvári magyar–szász ellentétek felekezeti jellegét hangsúlyozta, azt állítván, hogy a város magyar lakói egy csapásra unitáriusok lettek, és ebből (is) eredt a fejedelmi táblán eligazított magyar–szász ellentét. A szerző a városi jegyzőkönyvek feljegyzései alapján sokkal árnyaltabb képet rajzol a történekről, és azt is tisztázza, hogy Dávid Ferenc Heltai Gáspárral együtt a városon belül mindvégig a *natio saxonica* tagjaként a szászok oldalán vett részt a küzdelemben. Ez természetesen nem jelentette azt, hogy a szászok prédikátoraként csak németül prédikált volna, a város vezető papjaként németül is és magyarul is rendszeresen szónokolt, felekezetiileg tehát mindkét közösség megosztott volt! Városon kívül, az erdélyi magyar egyházak püspökeként Dávid Ferenc fő feladata az egységes dogmatika mentén szerveződő egyházi élet kimunkálása volt. Balázs Mihály találón állapítja meg, hogy Dávid „nem csupán arra volt képes, hogy szintézist teremtsen a különféle antitrinitárius felfogások között, hanem arra is, hogy sohasem szűnjön meg töprengeni mindenkori álláspontja koherens voltán.” A megoldáskeresés kényszerével magyarázza a szerző azt is, hogy a kolozsvári kollégiumban kaptak helyet azok a szabadgondolkodók, akiket Európa más országaiból elüldöztek, ezzel együtt Kolozsvár az 1570-es években a vallási másként gondolkodás európai centruma lett. Az itt tevékenykedő menekültek bizonyosan befolyásolták Dávid teológiai fejlődését. Jacobus Palaeologus hatására Dávid krisztológiája nonadortantista irányba módosult, ez pedig az új politikai helyzetben az unitárius püspök elítéltetéséhez és mártíriumához vezetett.

A Dávid-portré megtisztítása itt nem fejeződik be. Az igényesen szerkesztett sorozat szellemében Dávid életrajzát a műveinek felsorolása követi. A nyomtatásban megjelent és a kéziratban maradt munkák pontos jegyzékének felsorolása után újabb terjedelmes fejezet a forrásokat számlálja elő.

Először a 16. századi primer források részletes leírását kapjuk, ezek között külön ki kell emelnünk a városi jegyzőkönyvek és számadáskönyvek szolgáltatotta becses adatokat, és azt az akribiát, mellyel a szerző ezeket feldolgozta. A terjedelmében is lenyűgöző fejezetről bátran elmondhatjuk, hogy a teljesség igényével

készült. A dávidferenci életművel foglalkozó 18–20. tanulmányok előszámlálására is itt került sor. Ezt követően a szekundér források és a koraujkortól napjainkig született tanulmányok bibliografikus felsorolását találjuk. Ugyanitt kell megemlítenünk azt is, hogy a szerző Dávid Ferenc alakját megidézõ legfontosabb szép-irodalmi alkotások jegyzékét is közzéteszi. Ismeretes volt ugyan korábról Török Tamás író és rendezõ *Kis gyűjtemény Dávid Ferenc-ábrázolásokból* című írása, de ezt Balázs Mihály jó néhány új névvel bővítette, hogy csak a legnagyobbakat említsük: Szilágyi Sándor, Ady Endre, Balázs Ferenc, Páskándi Géza, Török Tamás stb.

A kötet legterjedelmesebb és minden tudományos igényt kiegészítő része az Annotált Bibliográfia címet viseli. Ebben Dávid Ferenc nyomtatott és kéziratos műveit ismerteti a szerző részletekbe menő pontossággal. Ugyanez a fejezet tisztázza a tévesen Dávid Ferencnek tulajdonított művek kérdését is. A szakirodalomban már évek óta ismeretes, hogy az *Adjunk hálát mindnyájan* kezdetű Dávid Ferencnek tulajdonított ének szerzője az evangélikus Huszár Gál (mi, unitáriusok azért ezután is úgy énekeljük, mintha Dávid Ferenc írta volna!). A tévesen Dávidnak tulajdonított művek sorában szerepel a fogságban írt elégia és jövendölés is. A Dávid Ferencet szerzőnek tartó hosszabb *Elégia* kérdésében egyetértünk Balázs Mihállyal, és elfogadjuk azt az érvelését, hogy a szóhasználat a 18. században született disztichonokra utal. Az ún. *Dávid Ferenc epitáfium* vagy jövendölés kérdésében már eltér véleményünk. Balázs Mihály szerint ez is 18. századi szerzemény, először Szentábrahám Lombárd Mihály egyháztörténetében bukkan fel. A *Fulmina, crux, gladius Paparum mortis imago ect., Mennyköve pápáknak, tüze, kardja, máglyarakása, // Semmi erő soha nem tartja föl azt, mi igaz. // Azt irtam s hittel hirdetem, a miket érzék: // Holtom után a hamis hit Babilonja ledül* négy soros alighanem a 16. században közvetlenül Dávid Ferenc mártírúma után íródhatott. Kelemen Lajos kutatásai alapján tudjuk, hogy a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött (eredetileg az ádámosi unitárius templomban használt) szentélyszék hátának egyik mezejében Ladislaus Papay neve volt bekarcolva, s ugyanazzal a kézzel a felírás: *Epitaphium Francisci Davidis: Fulmina, crux, gladius Paparum imago mortis* azaz a Dávid Ferencnek tulajdonított költemény eleje. Papai László nevét egyéb falfirka is megőrizte, a marosszentkirályi református templom egyik falfestményén volt olvasható ez a sor: *Hic fuit Ladislaus Papai 1587*. Így feltehető, hogy Pápai Dávid Ferenc halálához közeli időpontban „alkott”. Kelemen Lajos szerint a költemény „tartalmánál fogva is képletes értelemben vett epitáfium, amilyeneket a humanista irodalmi hagyományokhoz s Dávid Ferenc századának szokásaihoz tartozott. Valószínűleg Dávid Ferenc valamelyik buzgó híve – talán Karádi Pál vagy a költő Bogáti Fazakas Miklós – tollából került ki, s csak az utókor tulajdonította Dávid Ferenc művének.” E megjegyzése alapján Lőrinczi Mihály Jakab Elek monográfiájához fűzött megjegyzéseiben Karádi Pált tartotta szerzőnek. A dávidferenci szerzőség nem bizonyítható, de az

nyilvánvaló, hogy már a 16. században ismert és használt epigrammával állunk szemben. Balázs Mihállyal ellentétben úgy gondoljuk, hogy epitáfium ismeretlen szerzője a Socinus sírversét nem ismerhette, mi több, a Socinus sírversének szerzője meríthetett ihletet Dávid epitáfiumából és nem fordítva.

A művek leírása és névmutató zárja a kötetet. A nyomtatványokat és kéziratokat megjelenítő képanyag jól illusztrálja Dávid Ferenc korát. Külön kiemelő, hogy a szerzőnek sikerült autográf kéziratokat is felkutatni és közzétenni becses kötetében. Végül, de nem utolsósorban a kötetet angol nyelvre fordító Gellérd Judit nevét kell megemlítenünk, és megköszönnünk szerzőnek és fordítónak az igényes munkát.

KOVÁCS SÁNDOR

DR. GELLÉRD JUDIT

BALÁZS MIHÁLY DÁVID FERENCRŐL SZÓLÓ KÖNYVÉNEK MARGÓJÁRA. A FORDÍTÓ ÉSZREVÉTELEI

Balázs Mihály professzorral és a „szegedi akadémiai gyülekezettel” húsz éve működünk együtt a férjem, George Williams által alapított Center for Free Religion színeiben. A legkülönbözőbb programokat álmodtuk és valósítottuk meg együtt: a Kolozsvári Unitárius Nagykönyvtár Katalógusának kiadásától kezdve annak digitalizálásáig; vagy a szegedi egyetemen Mihály nagylelkű vezetésével s a mi szerény anyagi támogatásunkkal kezdődött el az a tudományos továbbképzés is, amely végeredményben az első erdélyi unitárius PhD fokozatokat szülte.

Én Balázs Mihály professzort unitárius történetírásunk és teológiai képzésünk királyaként tiszteltem. És a most megjelent Dávid Ferenc-könyve valóban a koronázás.

A fordítás nem a kenyerem, de szenvedélyem, akárcsak a zene. Balázs Mihály felkérése nagy horderejű és nagyon nehéz nyelvezetű munkájának angol fordítására életem egyik legnagyobb kiváltsága, amely alázatra hajtja fejem. A szerző megelőlegezett bizalmának jelentőségét növeli, hogy könyve csak angol nyelven jelent meg a Strasbourg-i Egyetem gondozásában, a *Bibliotheca Dissidentium* sorozat 26. és egyben utolsó köteteként. E könyvsorozat mindenike magas presztízsű akadémiai vállalkozás, amely minden jelentős könyvtárba és egyetemre eljut. Édesapám munkáinak fordításán kívül semmi ekkora gyönyörűséget nem jelentett, mint midőn a szerző naponta lepett meg éppen a mi unitárius történelmünk új és radikális igazságaival.

Szeretek a medicinából példálózni, annál is inkább, mert a szerző és a fordító közötti szellemi közelség kicsit hasonlít az orvos–páciens viszonyhoz. A beteg, aki életét bízta az orvosra, ugyanolyan kiszolgáltatott helyzetben van, mint a szerző a fordítójával „szemben” – hisz ő szellemi gyermekét bízta a fordítóra. S hátha még nem is ismeri a nyelvet, amelyre a művet transzponálják! Mihály azonban nagyon is ismeri az angolt, legfennebb szerénykedik, amikor azt mondja, hogy nem beszél. Munkánk során a sok lehetséges megoldásból ő mindig képes volt kiválasztani az egyetlen jót, és ebben soha nem tévedett. És persze a végző bíránk az angol anyanyelvű George volt, akinek nem volt ugyan sok munkája az angol szöveg gondozásával, de az a kevés elengedhetetlenül, „vítálsan” fontos

volt, hiszen a végső felelősség volt az övé. Illesse tehát őt is köszönet, hiszen fél esztendeig ő is rendelkezésünkre állt.

Talán egyetlen „túlfűtött” vitánk volt Mihállyal, mégpedig Dávid Ferenc plébánosi címének angol megfelelője körül. Ugyanis a kolozsvári városi tanács korabeli jegyzőkönyveiben ő egyszerűen plébánosként szerepel. A szótárak, egyháztörténelmi könyvek, sőt a bostoni King’s Chapel lelkészeinek konzultálása sokféle kifejezést javasolt, amelyek akármelyike nyelvileg elfogadhatónak tűnt. Lehetett volna ő *senior* vagy *chief parish minister* – csak hogy a katolikus plébános nem „minister” – azok a ministránsai. A *minister* protestáns elnevezés. A *parish rector*, *dean* vagy *vicar* összetéveszthető lett volna az akadémiai méltósággal. A *pastor* kifejezte volna eklézsiájában elfoglalt vezető papi hivatalát, de ez újból tipikusan protestáns cím. A *head preacher*nél pedig ő sokkal több volt. Így aztán hosszas vajúdás után e sajátos papi méltóság eredeti latin kifejezését, a *plebanus* használatát Mihály is elfogadta.

Ezekben a pezsgő eszmecserékben az volt a leggyönyörűbb, hogy míg húsz évvel ezelőtti együttműködéseink során sokszor kódolt virágnyelven voltunk kénytelenek kommunikálni, az új politikai környezet az akadémiai szabadságot egyenesen jelképesen tükrözte: hiszen egy magyarországi történész végre az erdélyi anyagot Erdélyben, a helyszínen szabadon kutathatta és ott írhatta meg könyvét, miközben fordítójával – a technika vívmányainak köszönhetően – naponta többször válthatott levelet, akár Arizonában, akár Hawaiiiban voltam. Mihály csak szülte a zseniális szövegeket, és mire másnap reggel felkelt, e-mailen frissen, ropogósan kapta a fordítást.

Nagy vágyat érzek, hogy húsz évnyi tapasztalatom alapján a fordítás gyakorlatára, különösen pedig az erdélyi prédikáció-fordítás legjellemzőbb problémáira röviden reflektáljak.

Egy gyönyörűen bonyolult *balázsmihályi* szöveg igazi labirintus, egy komplex, polifón építmény a fordító számára. Annak tökéletes, de *szó szerinti* angol fordítása azonban szinte garantáltan megöli az eredeti magyar értelmét. Vannak nyomtatásban megjelent profi fordítások, amelyek elegánsnak és szöveghűnek tűnnek, de az értelmét az angol ajkú olvasó egyszerűen meg nem fejtheti. Legfennebb egy, már a „hunglishon” átesett magyar képes ugyanazzal a magyar logikával visszakövetkeztetni az eredeti mondanivalóra. S akkor képzeljük el a prédikáció sokszor cifra virágnyelvét!

Nos az ok egyszerű. Míg a magyar nyelv eleve poétikus, metaforákban gazdag és szereti a többszörös összetettséget, addig az angol nyelvre szinte általános szabályként érvényes, hogy nemigen tűr meg tíz szónál hosszabb mondatot. No meg az igének a mondatban elfoglalt helyével nem lehet művészkedni, azt nem az értelmi, a költői hangsúly szabja meg, mint a magyarban, hanem nyelvtanilag mereven meghatározott szabály. A magyar nyelvi erényeknek egyszerűen nincs

angol megfelelője. Ami nem jelenti persze azt, hogy nem lehet angolul is pont olyan kifejezően és szépen írni – de másképp kell a nyelvhez nyúlni.

Miközben már jókora kötetnyi prédikációt fordítottam vagy írtam meg angolul főleg Amerikába induló erdélyi lelkésztársaimnak, egy érdekes jelenséget figyeltem meg, hogy ti. ha egy magyar valamilyen fokon beszél angolul, azzal aránytalanul lelkes önbizalom keríti hatalmába. Ezt magamon is tapasztaltam, midőn apám disszertációját négyszer fordítottam újra – évente egyszer –, amíg végre a hunglishből english lett. És itt jön be a képbe a hivatásos magyar fordítók nagy része is. Valahol elmarad az alázat egy másik nyelv zsenialitása, árnyaltsága és művészi kvalitásai iránt, s elmarad annak a beismerése is, hogy idiómák használata nélkül a fordítás lapos, szegényes, tehát nem hiteles. Anyanyelvű szerkesztő igénybevételével például elkerülhettük volna a *Vallomás önmagunkról* angol változatának kínos hibáit, de akár a tordai templomban elhelyezett márványtábláét is.

Tudatában kell lennünk annak, hogy még az anyanyelvű angol írók munkái is majdnem mindig alapos szerkesztésre szorulnak, pedig tökéletes angol nyelven íródtak. A nyomdafestékhez mégsem elég szép, elég poétikus az „átlagszöveg”. Ha egy egyetemet végzett amerikai tökéletesen tud is angolul írni, nem veheti fel a versenyt a szerkesztők által gondozott szöveg színvonalával.

Az angol nyelvtanulás buktatója az, hogy kezdetben igen könnyűnek tűnik, szemben a magyar nyelvvel. Így magyar elsajátítóinak önbizalma korán kivirágzik, és rögtön anyanyelvükhöz hasonló „díszítésekben”, bonyolultságban akarnak gondolkodni – hiszen minden magyar ezen nő fel. Talán csak a franciák és mi, magyarok vagyunk képesek poétává válni mind, mert oly nagyon szeretjük nyelvünket és oly magas szintű az elvárás is. Az angol nyelvterület gyéren terem poétákat, akiknek nyelve könnyet csalna a szemünkbe.

Nos, amikor a szép szószéki nyelvezethez szokott amerikai gyülekezet egy rosszul fordított beszédet hall, ez közvetlenül erdélyi műveltségünk és teológiánk masszív félreérthetőségét vonja maga után – jobb esetben. A rosszabb az, amikor egyenesen megmosolyogtató vagy kínosan zagyva értelművé torzul a fordításban a beszéd. Nos, egy példát a Mihály könyvből hozok, amelyben néhány bibliográfiai részt már lefordítva kaptam. Egy könyvcím angolítója a magyarok, szászok, románok együttélését a *cohabitation* szóval fordította. Míg ez a *cohabitation* a 20. század elején nagyon is „intelligens” kifejezés volt a népek együttélésére, és a szótárban még szerepel ez az értelme – amit a fordító nyilván ki is halászott –, mára kizárólagos szexuális tartalmat nyert az angol nyelvterületen. De ilyenszerű bajos mozzanatok fordítva is tapasztalunk olyan magyarul tanuló amerikaiak esetében, akik például szótár segítségével leveleznek. Egyik ilyen, Farkas Dénesnek írott amerikai húsvéti üdvözlésben a jókívánság a következő poétikus nyelvújításban íródott: „Remélem, hogy csinálkoztatok nagy élvezeteket!”

Az amerikaiak igen tisztelik az angolul beszélni igyekvőket, tehát ha egy szót se értenének a vendégprédikátor beszédéből, akkor is tapssal jutalmaznák a szónokot igyekezetéért. De hát az erdélyi lelkész azt az egyetlen fellépési alkalmat nem fecsérelheti el nyelvgyakorlatra. Ezért amikor én akár szelíd erőszakkal is önkénteskedem, hogy lefordíthassak vagy kijavíthassak egy-egy Amerikába szánt beszédet, az Erdély iránti nagy szeretetem indít erre. Mert ahhoz, hogy sikeres beszédet írjon egy erdélyi az amerikai unitárius szószék számára, ahhoz nemcsak az angol nyelv felsőfokú ismerete szükséges, de azt a kultúrát és a gyülekezet vallási profilját is ismernie kell az ott fellépőnek. Azt akarom, hogy az a prédikáció csaljon könnyeket az amerikai szemekbe gyönyörű tartalmával, releváns mondanivalójával, költői nyelvezetével – mert így vet a legkedvezőbb fényt Erdélyre. No meg azok a gyülekezetek is megszokták, hogy a szószékről poétikusan szép beszédeket hallgatnak, akárcsak mi itthon.

Összegezve tehát, fordításkor az ember nem tisztelheti szolgáló módon az eredeti szöveget, hanem kíméletlenül dekonstruálja, alkotó elemeire szedi szét azt, hogy a szöveg értelmét, lényegét elvont módon is a magáévá tegye, interiorizálja, mintegy ráhangolódva a szerző gondolataira. Aztán következik a szavakba öntés, amikor a fordító a szöveget azon a másik nyelven újraalkotja, interpretálja, ugyanolyan precízen és lehetőleg ugyanolyan ékesen, mint az eredeti – csak hogy teljesen más mondatszerkesztéssel. A szövegek sokszor alig hasonlítanak egymáshoz. Ugyanazt a gondolatot azonban ugyanabban a stílusban hozzák. Így módon a húsz soros, bonyolult ékesszó magyar mondatból sok értelmes, csinos angol mondat keletkezik. A tartalom pedig hálás nekik.

BOROS JÁNOS

KÖSZÖNTŐ A BERDE-SERLEGGEL

Főtisztelendő Püspök úr, Főgondnok Urak, Főtisztelendő Főtanács!

Nagy megtiszteltetés számomra, hogy ez évben – egyházunk számára történelmi pillanatban – én mondhatom a köszöntő beszédet a Berde-serleggel.

A Berde-serleges köszöntő nemcsak egy unitárius jótevőre való emlékezés, hanem annak a szellemiségnek a felelevenítése is, amelyet Berde Mózsia jelképez vallásos közösségünk számára.

Ő maga így vall erről:

„Kora fiatalságotól szívem egy érzést, agyam egy gondolatot táplált: felsegíteni szegény vallásközönységemet, könnyíteni az utat tanuló fiatalságának a tudományok megszerzésére és segíyezni elaggott szolgáit és tanárait. E célra törtem feszített munkássággal s miután, ha kismértékben is, sikerült valamenynyire, örömmel és Istennek hálát adva halok meg a segélyért, mellyel munkámat elősegítette és megáldotta.”

Egyházunk nagy mecénása látta a vagyonától, iskoláitól, alapítványaitól megfosztott közösség szomorú jelenét és bizonytalan jövődjét, de tudta azt is, hogy a kiút, a megmaradás, a továbblépés lehetősége mibennünk kell hogy megszülessen. Ez újjászületéshez kívánt ő is hozzájárulni azáltal, hogy az erdélyi unitárius vallásközöniséget örökösének nevezte meg. Végrendeletében figyelme kiterjedt az egyházi élet minden területére, diákok, tanárok, egyházközségek és az egyház általános szükségleteire, bízva abba, hogy a hagyatékot az utódok „hagyományos buzgósággal és szokásos takarékoszággal” fogják kezelni.

Berde Mózsia meglátásai a 19. század végén egyházunk állapotáról és szükségleteiről ma is – legnagyobb szomorúságunkra – az igazság megkérdőjelezhetetlen erejével bírnak. Az az osztó igazság, amelynek nevében vagyonát egyházunkra hagyta, a mai napig sokban hibázik, és az a szellemiség, amelyet megelőlegezett híveink áldozatos buzgóságáról, csak részben hozta meg a gyümölcseit.

Egyházunk két fő testületének mai és holnapi döntése arra hivatott, hogy mérlegelje az elmúlt esztendő, válassza meg főtisztviselőinket és kormányzó testületeinket, annak a jövődönnek a reménységével, amely képes megtartani és gyarapítani őseink szellemi és fizikai örökségét.

Vallásos közösségünk életében lezárul egy szakasz, és kezdődik egy új, amelynek vajúdásainál mi kell hogy bábáskodjunk. A születés azonban csak a kezdet, az igazi felelősség a folytatásban rejlik. Ehhez a folytatáshoz nem elég az új vezetőség. Új lelkiültre is szükség van, új lendületre, amely előre mozdíthatja

egyházunk életét. A változás, a megújulás nemcsak „fenn” kell hogy megtörténjen, hanem hatnia kell egyházköreink, egyházközseink és minden egyházta-gunk életében és jövőképeink kialakításában is.

Nehéz feladatok előtt állunk, egyháziak és világiak egyaránt. A fokozódó szekularizmus, az egymástól és közösségeinktől való elidegenedés, a fenyegető gazdasági válság még inkább próbára fogja tenni hitünket, hozzáállásunkat és emberi tartásunkat.

Vajon az előttünk álló próbatétel közelebb segít-e egymáshoz, vagy a ma-gunk személyes gondjával, bajával elfoglalva még inkább elzárkózunk a közös-ségi terhek vállalásától?

Egyházközösségünket eddig sem a sokaság, hanem a kevesek áldozatos hite és munkája tartotta meg, akik Berde Mózsza szellemiségével hitüket, tudásukat, idejüket és nem egyszer anyagi javaikat is egyházunk szolgálatába állították. A jelen azonban azt mutatja, hogy e kevesek ereje és kitartása nem lesz elég a jö-vendő építésére, legfennebb a megmaradásra. Ez azonban unitáriusokként, ma-gyarokként, Isten gyermekeiként nem elégíthet ki bennünket. Szükségünk van a múltunkból táplálkozni, jelenünket alakítani, jövőnkben bizakodni, de ez csak együtt, közösen lehetséges.

Újra kell tanulnunk a közösségeinkhez való tartozás, a közösségeinkért való felelősségvállalás leckéjét.

Újra kell tanulnunk egymás vállalását és elfogadását a magunk hibáival és erényeivel, meg kell látnunk az összefüggéseket gyülekezeteink és egyháztagja-ink életében és döntéseiben, annak a hitnek és szeretetnek a jegyében, amely em-beri és hittársi szolidaritásunkban kell hogy gyökerezzen.

Fel kell elevenítenünk azt a hagyományos buzgóságot, amellyel őseink a történelem viharában is helyt tudtak állni, vallásukhoz való töretlen ragaszkodá-sukban, közösségükhöz és egymáshoz való feltétlen odaadásukban. Az a példa, amelyet szüleink és nagyszüleink életében megtapasztaltunk, általunk kell élővé váljék, hogy gyermekeink és unokáink életében is megteremje a maga gyümöl-cseit.

Tudomásul kell vennünk, hogy hitéletünk milyenségét és közösségeink megmaradását a ránk bízott fizikai és szellemi vagyonnal való gazdálkodás mi-nősége nagyban befolyásolja.

Berde Mózsza intése a szokásos takarékoságról az elkövetkezendő idő-szakban nagyon is megszívlelendő, ha egyházközseink, egyetemes egyházunk megmaradását kívánjuk.

Bölcs előrelátással, megfontolt gazdálkodással kell irányítanunk közössége-ink életének anyagi alapját, tudva azt, hogy a ma végzett munkánk jelenünket és gyermekeink megelőlegezett jövődjét biztosítja.

Hatalommal és szabadsággal felruházott gyermekei vagyunk Istennek, akár a nemsokára megválasztandó vezetőségről, akár egyszerű egyháztagokról van

szó. E hatalmat, az azzal járó szabadságot és felelősséget mindannyiunknak a magunk helyén, a magunk feladatainak teljesítésével kell megélnünk és valóra váltanunk. Feladatunk és hivatásunk van, amelynek lelkiismeretes betöltéséről nemcsak egymásnak, közösségünknek, gyermekeinknek tartozunk, hanem Istennek is.

E hatalom azonban csak akkor érvényesülhet igazán, csak akkor nem szorító erő, hanem a megtartás áldott ereje, ha *hitelesség* áll mögötte. Az a hitelesség, amely egyházi vezetők és egyháztagok, lelkészek és világiak döntését a felelősséggel vállalt, legjobb tudásuk szerint és tiszta lelkiismerettel végzett munkának köszönheti. Az a hitelesség, amelynek meg kell jelenítődnie mind az egyén, mind közösségeink életében a jókedvvel végzett szolgálat által.

Ez az a hitelesség, amellyel bebizonyíthatjuk önmagunknak, közösségeinknek, társadalmunknak, hogy hitünknek és egyházi intézményeinknek van és lesz jogosultsága a ma kihívásai közepette is.

Ha életünket szolgálatnak fogjuk fel a többre-hivatottság állandó vonzásában, akkor nem lesz közöttünk első és utolsó, nem lesz kis és nagy gyülekezet, vezető és vezetett, hanem hívő és szabad emberek közössége, akik Istentől kapott tehetségüket a maguk helyén Isten és embertársaik szolgálatában kamatoztatják.

A hatalom igazi súlya a felelősség súlya, a cselekvés súlya, amelyet a jelenben nekünk kell elhordoznunk. E feladat sokszor megrémít, elijeszt bennünket, sokszor érezzük inkább tehernek, mint áldásnak, de életünk e kétségeskedő pillanataiból születhetik meg a felismerés emberi és istengyermeki mivoltunk kibontakozásának igazi lehetőségeire.

Nem a látszólagos nyugalom és a langyos semmittevés szülte a sorsfordulókat az egyén és közösség életében, hanem a megpróbáló idők és körülmények, amelyek cselekvésre és kiállásra készítették őket azon értékek védelmében, amelyeket fontosnak tartottak.

Egyházunk történetének több mint négyszáz éves múltja bizonyosság arra, hogy minden korszak kitermelte azokat az egyéniségeket és közösségeket, akik és amelyek vallásunk megmaradását biztosították a mostoha időkben is, és a gondviselő Isten megtartása mellett mindig ott volt az egyes unitárius ember hite, munkája, áldozata és egyházszeretete.

Az isteni gondviselés továbbra is kíséri életünket és közösségünk sorsát, de szükség van a *mi* hitünkre, munkánkra, összefogásunkra, a közügyek terhének hordozására is a megmaradáshoz, a fejlődéshez. Ennek vállalása és végrehajtása a mi igazi hatalmunk és felelősségünk, hitünk próbaköve.

Éljünk hittel, döntsünk és cselekedjünk felelősséggel, munkálkodjunk reménységgel – és Isten a mi reményeinkben meg nem szégyenít.

Bizzunk magunkban, egymásban, közösségeink vihart kiálló képességében, unitárius hitünk üzenetének értékében, amely nemcsak nekünk, hanem másoknak is erőforrás lehet!

Isten áldása legyen az előttünk járók emlékezetén, példájuk buzdítson bennünket vállalt feladataink elvégzésére, egyetemes egyházunk és közösségeink előrehaladásáért!

Ezekkel a gondolatokkal emelem a Berde-serleget, hálát adva Istennek a megtartásért, erőt, egészséget, kitartást kívánva a jelenlevőknek, anyaszentegyházunk minden egyes tagjának az előttünk álló úthoz!

Szószerk – Úrasztala – Szerartások

DR. REZI ELEK

SZÓLNI ÉS TENNI¹

„Úgy beszéljeteK, és úgy cselekedjeteK, mint akiket a szabadság törvénye fog megítélni” (Jak 2,12)

Mindenekelőtt Istennek adunk hálát, hogy 440 év távlatából ma az 1568. évi tordai országgyűlési végzés vallásszabadságot biztosító határozatára és egyházunk megalapítására emlékezünk és emlékeztetünk.

Amikor *egyházunk megalapítását* említettem, távol áll tőlem vitába szállni a történészekkel, hogy mikor is történt az egyházunk megalapítása? Számomra nem az a fontos, hogy mikor történik a felekezetek „taxatív felsorolása”, sem az hogy mikorra fejeződik be az unitárius egyház intézményrendszerének a kialakulása, hanem az, hogy 1568-ban egy olyan *folyamat indult* el visszafordíthatatlanul, amely az unitárius vallás létjogosultságának és az unitárius egyház megalakulásának, intézménnyé fejlődésének a feltételeit biztosította. És természetesen az is figyelemre méltó, hogy ennek a folyamatnak részesei az erdélyi protestáns egyházak, a római katolikus egyház is, mert az 1568. évi tordai országgyűlési végzés biztosította a három protestáns vallás (evangélikus, református, unitárius), és a római katolikus vallás szabad gyakorlatát is, megteremtve a *recepta religio* rendszert.

Ezért ki szeretném hangsúlyozni, hogy az 1568. évi országgyűlés vallási végzése *közös történelmi örökség*, amelyre nemcsak az unitáriusok, hanem a protestánsok és római katolikusok is elismeréssel és tisztelettel emlékezhetnek. Ugyanis amíg Európa országaiban vallásháborúk, üldözések, vallásegyenlőségi küzdelmek folytak, és csak korlátozott vallásbékék születtek a békés együttélés megteremtéséért (lásd 1555. évi augsburgi, az 1648-as vesztfáliai béke), addig Erdélyben a vallásszabadság – a hit szabad megvallása, a megvallott hit szabad követése – törvény által garantálva lett.

¹ Elhangzott 2008. november 15-én a kolozsvár-belvárosi unitárius templomban, az Erdélyi Unitárius Egyház megalakulása 440. évfordulójának ünnepi istentiszteletén

Nem alaptalanul lelkesedett Jakab Elek unitárius egyháztörténész: „Mint a természet, égre nyúló kőszikláit: oly magasan helyezi e törvény Erdélyt a nagy és művelt országok fölébe... A történetírónak joga van e tárgyról büszke önérzettel szólni, kötelessége az ősök szabadelvűségéről tisztelettel emlékezni.”

Pokoly József református egyháztörténész hangvétele is a büszkeségről árulkodik: „A felekezetek egyenjogúság kérdését még egyetlen állam sem oldotta meg olyan találékonyan és egészségesen, mint Erdély a XVI. században. Az egyetlen mód, amely mellett nem üres íge a tordai országgyűlés által kimondott elv, hogy ti. mindenki azt a hitet követheti, amelyet akar, régi vagy új szertartásokkal, csakhogy az új hit követői ne bántalmazzák a régi hit követőit.”

Kedves Testvéreim!

Az ünnepi érzések közepette találónak és időszerűnek vélem a Jakab levél írójának az üzenetét: „Úgy beszéljete és úgy cselekedjete, mint akiket a szabadság törvénye fog megítélni.”

A felolvasott bibliai vers olyan *szövegkörnyezetben* hangzott el, amely kétségtelenül figyelemre méltó, és amely teljesebbé teszi a mai ünnepelésünk *értéktudatát*. Ugyanis a múlttal való szembenézés a jelen valóságában arra buzdít, hogy a múlt kiismerhető, a jelen átélhető és a jövő remélhető.

A felolvasott verset megelőző szövegrészben arról van szó, hogy embertársainkkal való viszonyunkban *ne legyünk személyválogatók* (részhajlók, számíthatók, érdekhajhászok, önzők stb.), mert Isten sem személyválogató. Ha személyválogatók vagyunk, akkor büntetést követünk el, szembehelyezkedünk az evangélium parancsával: „Szeresd felebarátodat, mint magadat”! Isten felkínálta a szabadválasztás lehetőségét, hogy miként éljük meg kapcsolatainkat embertársainkkal, szóban és tettben, beszédben és cselekedetben. „Úgy beszéljete, és úgy cselekedjete” – hangzik a figyelmeztetés. De a felelősségről akár szóban, akár cselekedetben egy pillanatig sem szabad megfeledkeznünk, mert a szabadság törvénye fogja megítélni, minősíteni, értékelni életvitelünket.

Úgy gondolom, hogy amikor a *vallásszabadság megszületésének* társadalmi, politikai, gazdasági körülményeit, okait vagy éppen meghatározó személyeinek a kilétét szeretnénk tudni, nem feledkezhetünk meg arról, hogy a törvény megszületése és kihirdetése *a felelős szabadság iránti elkötelezettségből fakadt*.

Az erdélyi vallásszabadság nagy érdeme, hogy a korabeli felekezetek, bár még nem különültek el egymástól teljesen, *közösen ismerik fel a törvény szükségességét*, és nemcsak beszélnek, vélekednek róla, hanem cselekednek is. „Úgy beszéltek, de főleg cselekedtek” – a Jakab levél írójának gondolatával –, mint akik érezték, hogy a felkínált lehetőség elmulasztása, elutasítása, megtagadása maga után vonná a szabadság törvényével való szembehelyezkedést, és Isten ítéletét. A vallásszabadság lényege annak a vallási, vagy ha úgy tetszik teológiai

értéknek a felismerése és megvallása, hogy „Isten azt akarja, hogy minden ember üdvözüljön, és eljusson az igazság megismerésére.” (1 Tim 2,4).

Ez a meglátás vezet el annak a felismerésére, amit most különösen hangsúlyozni szeretnék, hogy a tordai vallásszabadság törvényének minden sajátos körülmény ellenére *teológiai töltete, alapindoka* volt és van.

Nézzünk először a „volt”, a múlt világába!

A vallásszabadság teológiai töltete, *alapindoka az unitárius reformáció sajátos üzenetével*, teológiai alapállásával összefüggésben állott, amelynek központi üzenete volt: az Istennel való kapcsolat korlátlan és feltétlen szabadságának a megélése. Senki ettől a kapcsolattól el nem szakíthat, ellenben senki erre a kapcsolatra nem kényszeríthet.

Dávid Ferenc már 1567-ben nyíltan hirdette: „Bizonyára keresztényeknek kell lennünk, Isten igéivel kell meggyőztetnünk, nem kiáltásokkal, nevezgetésekkel, és gyalázatokkal”. Vallotta, hogy „a Szentírásban sehol sem olvastuk, hogy Isten igéjét tüzzel-vassal kell terjeszteni. Krisztus országának népe és az ő áldozata önkéntes, fegyverrel és fenyegetéssel az evangélium elfogadására nem kényszeríthető, önként engedelmeskedik. Nincs nagyobb esztelenség, sőt lehetetlenség, mint külső erővel kényszeríteni a lelkiismeretet és a lelket, aki felett hatalommal csak teremtője bír.”

Ez csendül ki a törvényből is: „Az hit hallásból lészön, mely hallás Isten igéje által vagyon”.

Az „Isten igéjével való meggyőztetés” vagy „az Isten igéje általi hallás” arra irányította a kortársak figyelmét – szóban és cselekedetben –, hogy az evangélium szelleméről ne feledkezzenek meg, *a szeretet parancsát legalább a kölcsönös tisztelet határáig terjesszék ki* a mindennapi életben is. Ne az legyen a vallási irányzatok követői között a tét, hogy ki milyen prédikátort tart, ki milyen hitet követ, hanem az, hogy „az religióért senki se szidalmaztassék”, „az prédikátorok az evangéliumot prédikálják”, és a nép a lelkiismereti meggyőződése alapján („ha néki tetszik”) fogadja Isten ajándékát: a hitet, „mert ez hallásból lészön, mely hallás Istennek igéje által vagyon”.

Ezt a *kölcsönös tiszteletig terjedő szeretetparancsot* értették és élték meg Erdély különböző hitet valló egyházaink hívei, követői, amelyre ma mindnyájan büszkék lehetünk.

Az igaz, hogy Erdély viharos történelme során voltak olyan időszakok, amikor a kölcsönös tiszteletig terjedő szeretetparancsot – a vallásszabadságot – megsértették, háttérbe szorították, mellőzték a felekezetek is az egymás közti viszonyukban, vagy az állam és az egyházak közötti viszonyban is tapasztalták, de az eszmét már nem lehetett elhallgattatni sem szóval, sem erőszakkal, sem fegyverekkel.

A „volt”, a múlt világa után tekintünk a „van”, a jelen világára.

Tegyük fel a két kérdést: Hogyan viszonyulnak ma a keresztény egyházaink a vallásszabadságból következő kölcsönös tisztelethez?

Hogyan viszonyul az állam, a hatalom a vallásszabadság következetes érvényesítéséhez?

Az első kérdésre az a válaszuk, hogy *a magyar történelmi egyházak* egymás közti viszonya a kölcsönös tiszteleten alapul még akkor is, ha néha felelőtlen egyéni, személyes megnyilatkozások, különvélemények beárnyékolják azt. A közös gondok, a közös ügyek megoldása egymásra figyelést és egymástól tanulást feltételez. De jó volna, ha szavak bőségével hirdetett ökumenizmus helyett inkább a tettek mezejére lépnénk, s ezáltal bizonyítanánk azt, hogy mi mindnyájan az egy Atyának vagyunk a gyermekei és közös tanítómesterünk a názáreti Jézus.

A román ortodox testvéreinkkel éppen fordított a viszonyunk. A személyes kapcsolatok a kölcsönös tiszteleten alapulnak, de intézményi szinten bármennyire is törekszünk, nem akarnak tudni rólunk, s főleg megoldásra váró gondjainkról. De jó lenne, ha a kisebbségi egyházak gondjainak megoldásában, mint többségi egyház, segítséget nyújtana, s ezáltal tenne bizonyosságot arról, hogy az apostoli üzenetnek nemcsak megértője, hanem cselekvője is: „Senki se a maga hasznát nézze, hanem mindenki a másokét is. Az az indulat legyen bennetek, ami Krisztus Jézusban is megvolt” (Fil 2, 4).

A második kérdésre a választ nem lehet egyetlen mondatban megfogalmazni. Az ország Alkotmányának 29. szakasza intézkedik a vallásszabadság garantálásáról. Sőt az ország Parlamentje a közelmúltban (2006. december 13-án) elfogadta az új kultusztörvényt, mai nevén „A vallásszabadságról és az egyházak jogállásáról szóló törvény”. Az alkotmányos és törvényes garanciák ellenére sajnos tapasztalunk diszkriminatív intézkedéseket az állam részéről. A deklarált vallásszabadság még nem jelent gyakorlati vallásszabadságot. A beszédet tett is kellene kövesse, mint ahogy azt Jézus (Mt 7, 21), de a Jakab levél írója is elvárta.

Ugyanis, az állam által alkotmányosan garantált vallásszabadság azt is kellene jelentse, hogy a vallások követői, az egyházak hívei *azonos jogokat és azonos segítséget* kapnak tanaik terjesztésére. Munkájuk végzésében egyiket *sem gátolják, vagy nem favorizálják* törvényekkel, rendeletekkel. Ez azt is jelenti, hogy államnak *egyenlő esélyt kellene adnia* minden egyháznak az élet minden területén, beleértve a gazdasági, pénzügyi területet is. Sajnos ennek az ellenkezőjét tapasztaljuk. A román ortodox egyház előnyöket élvez a többi egyházzal szemben. Csak egyetlen példával szeretném érzékeltetni: amíg nekünk 7–8, vagy még több év alatt sikerül felépítenünk egy templomot, addig az ortodox egyház 1 év vagy még kevesebb idő alatt építhet fel egy templomot, mert komoly anyagi előnyöket élvez.

Kedves Testvéreim!

Ma, amikor 440 év távlatából emlékezünk, és emlékeztetünk, rádöbbenünk arra, hogy még milyen sok a tennivaló.

Segítsen az Isten, hogy a kölcsönös tiszteletig terjedő szeretetparancsot – a vallásszabadságot – megéljük a mában, és úgy adjuk át drága örökségként a jövő nemzedékének, ahogy mi is örökségként kaptuk áldott emlékü elődeinktől. Ámen!

JÓZSA ISTVÁN LAJOS

DÁVID FERENCRE EMLÉKEZÜNK

„Legyetek a követőim, mint én is követője vagyok a Krisztusnak.” (1Kor 11,1)

„Ne feledkezzetek meg vezetőitekről, akik az Isten igéjét hirdették nektek. Figyeljetek életük végére, és kövessétek hitüket. Jézus Krisztus tegnap, ma és mindörökké ugyanaz. Különbőle idegen tanításoktól ne hagyjátok magatokat félrevezettetni. Mert az a jó, ha kegyelemmel erősödik meg a szív, nem pedig ételektől, mert azoknak semmi hasznát nem veszik azok, akik velük élnek.” (Zsid 13,7–9)

Ünneplő Gyülekezet, keresztény Testvéreim!

Emlékezni és az emlékek fényénél ünnepelni, magunkra találni gyűltünk egybe egyházalapító mártír püspökünk halálának 429. évfordulóján.

Emlékezni annyit jelent, mint felidézni a múltat, átemelni a jelenbe, félrelebbenteni a feledés fátylát a múlt egy bizonyos eseményéről, történéseiről. Ráirányítani a figyelmet egy korszak meghatározó eseményeire és személyiségeire. Átélni, újraélni az eseményeket, igazságokat; engedni, hogy szívünket, egész lényünket átjárja, átítassa annak a kornak az eszmeisége, vallásos fogékonysága, igazságkeresési vágya. Lelki szemeinkkel látni ismét azokat, akik testi mivoltukban már nincsenek, mégis léteznek, és akiknek vallásunkat és anyaszentegyházunkat köszönhetjük.

„A múltat nem lehet tőlünk elvenni, de az csak akkor a miénk, ha ismerjük” – fogalmazta meg az irodalomtörténész Nemeskürty István, és én hozzátenném: ha értéke szerint megbecsüljük és méltó helyet adunk számára életünkben.

Éppen ezért az emlékezés nem a múlton való kesergés, siránkozás, sérelmeink felidézése, behegedt sebek feltépése; de nem is a múlttal való öncélú dicsekvés, a dicső múltunkban való sütkérezés vagy éppenséggel Dávid Ferenc kultusz-üzés, hanem hiteles felidézése, átélése mindannak, ami fontos, szép, jó és értékes, ami követendő eszmény és érték a jelenben s jövőben egyaránt.

Az emlékezés híd, amely összeköti a múltat a mával. Múlt nélkül gyökérte-
lenek vagyunk. „Aki nem tudja, honnan jön, az azt sem tudja, merre tart” – állapítja meg gróf Mikó Imre. S akik elfelejtik a múltat, azok kénytelenek azt megismételni minden hibájával együtt (Renan). Ezért is igaz, az a megállapítás, hogy „a történelem az élet tanítómestere”.

Az emlékezés: forrás, ahonnan erőt meríthetünk, ahonnan hittel, lelkeséggel, igazságérzettel, eszményekkel, Isten és embertárs iránti szeretettel töltekezhetünk. De az emlékezés vigaszt nyújt a bánatban, erőt ad a csüggedésben, elkeseredettségben, utat mutat a bizonytalanságban, tévelygésben, célt szab a céltalanságban, lelkesítő erő a lemondásban, lankadásban, elbizonytalanodásban, s nem utolsósorban fáklyafény, mécses a hitbeli, szellemi, lelki, nemzeti útvesztőkben. Olyan fénycsóva, amely utat jelez jelenünk és a jövőnk számára.

Az emlékezés vitathatatlanul jótékony hatással van szellemi, lelki és hitéletünkre egyaránt, ezért élnünk kell vele, valahányszor alkalom adódik rá.

A zsidóknak címzett levél írója egyszerű szavakkal, de annál eltökéltebb szándékkal adja tudomásunkra a jézusi tanítás örökérvényűségét: „Jézus Krisztus tegnap és ma és örökké ugyanaz. Különböző és idegen tudományok által ne hagyjátok magatokat félrevezettetni.” Vajon kikre gondol a „levélíró”, amikor azt írja: „Emlékezzetek meg a ti előjáróitokról...”? Tágabb értelemben a bibliai vers magában foglalja mindazokat, akik irányt mutattak nekünk, jóra intettek és üdvös befolyást gyakoroltak életünkre. De szűkebb értelemben azokra utal, akik az evangélium hirdetésében és terjesztésében oroszlánrészt vállaltak – tehát az apostolokra. De mivel szinte minden vasárnap róluk szólunk, őket méltatjuk, ma inkább a *mi* legnagyobb unitárius hitelődünkről, vallásalapítónkról, vértanú püspökünkről kívánok szólni.

Dávid Ferenc a hagyomány szerint 1520 körül született Kolozsváron, iparos családból. Iskoláit Kolozsváron, Gyulafehérváron, Brassóban és Wittenbergben végezte. Miután külföldről hazajött, Besztercén, Petresen és Kolozsváron iskolaigazgatóként és lelkészként tevékenykedett. Életcéljául a tiszta jézusi kereszténység helyreállítását tűzte ki. Ezt pedig úgy törekedett megvalósítani, hogy a tiszta jézusi kereszténységet szószékről, hitvitákon és könyvei által hirdette és terjesztette. Lelkes támogatókra talált kora lelki, szellemi vezetőiben: Heltai Gáspárban, Bogáti Fazakas Miklósban, Óvári Benedekben és másokban. Unitárius hitre térítette Erdély első fejedelmét, János Zsigmondot. Az ő reformatori tevékenységének köszönhetően hirdették ki a tordai országgyűlésen 1568-ban a lelkiismereti

és vallásszabadság törvényét. Ettől az időponttól számítjuk az unitárius vallás hivatalos létezését.

János Zsigmond fejedelem halála után (1571. március 14.) a vallásszabadság ellenségei a gyulafehérvári országgyűlésen (1579. június 1–2.) Dávid Ferenc tanítását hitújításnak nyilvánították. Ennek alapján az új fejedelem, Báthori Kristóf holtig tartó börtönnel sújtotta és Déva várába záratta, ahol november 15-én meghalt.

Mire indít és ösztönöz bennünket a hitelődeinkre való emlékezésünk? Követésükre! De ahhoz, hogy követhessük hitelődeinket, mindenekelőtt ismernünk kell hitüket! Vázoljuk fel röviden Dávid Ferenc hitfelfogásának lényegét:

– Isten mind lényegében, mind személyében oszthatatlanul egy. „Semmi nincsen az egész derék szentírásban világosabb és nyilvánvalóbb tudomány, mint az egy Istenről szóló tudomány. Istent az Írás mindenkor a mi Urunk Jézus Krisztus szent Atyjának mondja, ki mindeneknek teremtője.”

– Ebből logikusan következik, hogy Jézus nem isten, éppen ezért nem imálandó és nem hivandó segítségül (non adoramus et invocamus).

– A Szentlélek az Isten lelke. „Isten lelke tanító és jóra igazgató, minden Isten választottjának vigasztalója. A hiveket vidámmá, bátrakká és az igazság vallásában erőssé teszi. Ez az Isten lelke teszi az embereket Isten fiaivá, a bűnös embereket bűnbánattartóvá s vezeti Krisztus Jézussal való társaságra és egyezésre. A Szentlélek könyörgéshez való bizalmat ad nekünk, hogy félelem nélkül mondhassuk: »Mi Atyánk...«”

Ünneplő Testvéreim!

Az unitárius vallás a keresztyény vallás terebélyes fájának, úgy tűnik, a legfiatalabb hajtása, holott ha mélyebben tanulmányozzuk, rájövünk, hogy tulajdonképpen a törzse. Dávid Ferenc a tiszta jézusi keresztyénység, a hamisítatlan jézusi tanítás helyreállításáért áldozta életét. Meg volt győződve arról, hogy Jézus életét, halálát és tanítását egyes rajongók, elvakultan lelkesedők félremagyarázták valamint Jézus tanításától idegen tanokkal „oltották be” a tiszta monoteizmust, egyistenhitet. A zsidók szemében a legnagyobb bűn a bálványimádás volt. Isten szigorúan megtiltotta, hogy rajta kívül más istent imádjának. Ez napnál világosabban van megfogalmazva mind az Ószövetségben, mind az Újszövetségben. Hadd idézzem: „Így szól az Úr, Izraelnek királya és megváltója, a seregeknek Ura: Én vagyok az első, én az utolsó, és rajtam kívül nincsen Isten.” (Ézs 44,6, Károli-fordítás). „Egy az Isten és mindeneknek Atyja, a ki mindeneknek felette van és mindenek által és mindnyájatokban munkálkodik.” (Ef 4,6, Károli-fordítás). Jézus deifikálásával, isteni rangra emelésével a legtöbbet ártottak tanításának. Találón fogalmazta meg az egyik nagy gondolkodó, hogy „Jézust akkor feszítették másodszer keresztre, amikor isteni rangra emelték”. Dávid Ferenc meggyőződéssel tanította, hogy Jézust követni, nem pedig imádni kell. És ezzel

nem a könnyebbik részt választotta, hanem az ellenkezőjét, Jézust követni ugyan is sokkal nehezebb, mint imádni.

Dávid Ferenc tanítása szerint a hit Isten ajándéka, tehát nem emberek „kohlmánya”, zsinatok végzése; nem körmönfont teológiai okoskodás és spekulatív filozófia. *Isten az embert csak a hit igazságának csírájával ajándékozta meg. A hit igazságának csíráját az értelem adományával kell hogy kifejtse, megvilágosítsa, és a szeretet ajándékával, segítségével kell gyümölcsözővé tennie!* Ha minden lélek nem képes is arra, hogy hitének igazságait kifejtse, arra mindenképpen alkalmas és érett, hogy csak meggyőződésből fogadjon el magának valamely igazságot. Az isteni igazságok egyszerűek, a körmönfont emberi okoskodások és spekulatív filozófiák érthetetlenek és zavarosak. *Hogyan lehet becse, értéke a kívülről ránk erőszakolt, lelkünkkel egyé nem forrt, abban gyökeret verni nem tudó hitnek?* Dávid Ferenc csak olyan hitigazságot fogadott el, amely Jézus tanításával, az ő hitbeli meggyőződésével és értelmi felfogásával összhangban állt, valamint szentírási alapja van.

Dávid Ferencet a tiszta jézusi hitigazság megismerésének vágya hajtotta. Ezt a szenvedélyes igazságkeresési vágyat egy német bölcsekként fogalmazta meg: „Ha Isten egyik kezében minden igazság ismeretét, a másikban az igazság megismerésének vágyát kínálná, én az utóbbit választanám”. Az olyan vallások, amelyek kezükben tartják minden igazság ismeretét, és híveik lelkéből ki akarják ölni az igazság keresésének vágyát, sohasem fogják boldogítani és üdvözíteni őket – állította Dávid Ferenc. *A ránk erőszakolt, nem meggyőződésből vallott hit nem a miénk, nem boldogít, így hát nem Isten ajándéka.*

Dávid Ferencet azzal vádolták ellenfelei, hogy hitében ingatag, mert katolikus hitét elhagyván 1557-ben lutheránus szuperintendens, 1564-ben pedig református püspök lett. Ő azonban a püspöki süvegnél és a méltóságos főpásztori rangnál fontosabbnak tartotta a megsejtett igazságot. Ezért tovább kereste. Így jutott el az Isten oszthatatlan egységét valló unitarizmusig, amelynek alapítója és mártírja lett. Nemhogy ingatag, ellenkezőleg: csodálatra méltóan bátor és konok ember volt, aki a felismert igazságért hajlandó volt életét is áldozni. Szentimrei Jenő így jellemezte Dávid Ferencet egyik versében: „Kolozsvár papja volt, / Szava tűz, lelke láng, / Igazság rabja volt, / S bajnoka egyaránt. // Az új hitnek híve, / s buzgó apostola. / Elméje és szíve / nem nyughatott soha // Sok harcot megvívott, / kiállott sok vitát, / De maradt, aki volt, / Érhette gúny és vád. // Villámló két szemét / börtönben hunyta le, / De bátor szellemét, / Sír nem zárhatta be. // A szabad kutatás / Szent jogát hagyta ránk. / Szabadság papja volt, / Örökké égő láng.” (Dávid Ferenc).

Dávid Ferenc tanai forradalmian új igazságokat fogalmaztak meg. Félelem nélkül haladt előre a megismert igazság útján. Talán ez volt a veszte. A 16. században kimondani azt, hogy „Jézus nem imádandó és nem hívandó segítségül”,

egyenesen blaszfémianak, szentségtörésnek, magasztos, szent dolgok meggyalázásának, kigúnyolásának minősült.

Sütő András *Csillag a máglyán* című drámájában félelmetes igazságot fogalmaz meg Szervét Mihály mártíromságával kapcsolatban, és ez a felismerés, úgy érzem, Dávid Ferenc esetében is érvényes: „Jaj annak, aki az embereket nagyobb sietséggel tanítja, mint ahogy tanulni képesek.”

S hadd következzenek végül Dávid Ferenc egyik verse, amelyet élete végén a fogságban írt, és amely egyben tömör összegezése az utókor számára hitfelfogásának, teológiai álláspontjának:

„Húsz évig becsülettel szolgálván a hazámat, / Jellemem ismeretes a fejedelmem előtt. / Gyűlölt bűnömül azt róják fel, hogyha kutatnád, / Hogy három helyett vallom az egy Igazat. / Istenfélelem így lett „bűnné”, mert sose mertem / Többre felosztani azt, aki örökre csak egy – / Három részre tagolni fel azt, kit senki sem oszthat, / Azt, aki mindig egész: tiltja örökre hitem. / Mennyei szózata szentül megtiltotta a végest / Összekeverni az ég isteni dolgaival. / A született fiút én nem mértem a Nemszületetthez, / Aki magának elég; senki sem éri fel őt. / S mert nem vallom a tévelyedést, ez volt a parancsuk: / Tartsam titkon, amit józan eszem szava mond – / És mit rég a Sabellius ostoba szája kimondott, / Azt a hazug dogmát én sohasem követtem, / Mert szégyelltem a Szűz méhébe bezárni az Istent, / Kit befogadni az ég végtelen ürje se bír – / S nem hiszem azt, hogy az Isten az éhségtől vagy a szomjtól / Mint fiú sírva kiált, és hogy az arca tejes, / Nem hiszem én, hogy fájdalmában reszket az Isten, / És hogy olyan szörnyen ölte meg őt a halál – / Szégyen lenne, ha hívő nyelvemet ily mocsok érné, / S hogyha bezennyeznék lelkem a hitbeli bűn; / Csak igazat szóltam, a hazug misztériumoknak / Ellene voltam: e „bűn” hozta reám bajomat. / Éppen ezért lett börtöni éj a jutalmam, ezen majd / Ámul a kései kor, hogyha igaz hite lesz. / Jaj, mikor ér már véget a vakság és a hazugság, / Észbeli tévelyedés és az üres babona? / S újra mikor jut az emberiség el az egyszerű hithez, / Hogy nem három urat, újra csak egyet imád?” (1579. Franciscus Davidis superintendens unitariorum in sua captivitate – Dávid Ferenc, az unitárius püspök ezt írta fogságában).

Legyünk Dávid Ferenc hiteles és méltó követői a jelenben is! Szóljuk és életünkkel példázzuk azokat a hitigazságokat, amelyekért első püspökünk életét áldozta, s legyünk büszkék a 440 éven át féltve őrzött unitárius hitünkre, amely Isten drága ajándéka számunkra. Halljuk meg életünk hétköznapijában is, nemcsak ilyen rendkívüli ünnepi alkalmakkor a felénk hangzó felhívást: „Legyetek az én követőim, amint én is a Krisztusé.” Így áldjon és segítsen meg bennünket a mi egy, örök, igaz Istenünk! Ámen.

BÁLINT RÓBERT ZOLTÁN

A VILÁG VILÁGOSSÁGA

DÁVID FERENC-EMLÉKBESZÉD
EGY ELKÉPZELT NOVEMBERI ZARÁNDOKLATON

„Ti vagytok a világ világossága. Nem rejthető el a hegyen épült város. A lámpást sem azért gyűjtják meg, hogy a véka alá, hanem, hogy a lámpatartóra tegyék, és akkor világít mindenkinnek a házban. Úgy ragyogjon a ti világosságotok az emberek előtt, hogy lássák jó cselekedeteiteket, és dicsőítsék a ti mennyei Atyátokat.” (Mt 5,14–16)

Régi idők emberei tették egymásra és egymás mellé ezeket a köveket. Korok és változó idők szelei építették, emelték a balladás Déva várának magaslatait, ahonnan őrszem vizsgálta a vár felé vivő utakat, a völgy vándorainak lépteit. Most szél fűtyül a mohos kövek között, s az omladozó, roskadozó kövekhez már csak az éveket teszi hozzá az idő. Már nem vigyázza a környéket, kövei között csak néha csengenek az élet hangjai. De Déva vára nem merült a feledés homályába. Vonzó ereje van ma is.

Egyfelől a lent pezsgő városban járó emberek számára, a múlt, letűnt dicsőség jelképeivel csalogat. És, mint ilyen, vonzz minden idegent, csalogat magához, hogy megmászsd a hozzá vezető utat. Hív, hogy tapintsd köveit. A városba érkező szeméi számára már messziről láthatóvá válik, s jelzi legelőször: megérkeztél. Meséje a múlté: kedvesen szól a mohos kövek között idő-utazni szeretők számára, a régi dicsőségről. Történelmi emlék, turisztikai látványosság.

A hegyre épült falak számunkra, unitáriusok számára is zarándokhelyet képeznek. Évente nemcsak ilyenkor, Dávid Ferenc halálának emlékűnnepén, hanem számtalan alkalommal róják a felfele vezető utat a világ minden részéről érkező zarándokok. Nemcsak a zordon falak varázsa ragad magával. Mert számunkra többet jelent egymásra rakott kövekből álló falaknál. Számunkra szellemi töltettel bír, s ez különbözteti meg minden más hegy tetején emelkedő várostól. Itt fejet hajtunk vallásalapító püspökünk emléke előtt, aki e falak között halt mártírhalált. Az Isten igazságát felismerő és kimondó ember emléke előtt tisztelgünk.

Ma is azért vagyunk itt, hogy e rendíthetetlen hit előtt tegyünk tiszteletet. De vajon miben áll ez a hit?

Valahol Jézus szavaival kezdődik: „Ti vagytok a világ világossága.” A világosság a Bibliában az igazságot jelképezi. És Jézus elmondása szerint mindez

bennünk is megvan. Az igazság Isten ajándéka és mindannyiunkban megvan. Az első lépés ennek felismerése. De jelenti azt is, hogy Isten világossága rajtunk keresztül lehet a világ világossága. Tehát mi is kellünk hozzá, ránk is szükség van, hogy kiáradjon. Szükség van a mi gondolatainkra, a mi megértésünkre, a mi értelmünkre, tudásunkra és a mi szívünk felismerésére az istenhit megtalálásában és továbbadásában. S az emberekhez, a világhoz már ez az Isten által meggyújtott, s az emberi szív és lélek által is megértett világosság jut el.

Ez a felismerés Dávid Ferenc Istenről való felfogásának fontos pillére: Bizonyoságtévése szerint istenhitének két forrása van: a Szentírás, mint kijelentés, és az ember. Isten nemcsak annyi, mint amennyit a Szentírás mond róla, hanem sokkal több. Több azzal, amit az ő emberi szíve megérez róla. Dávid Ferenc nem konstruálja Istent, ő éli őt. Számára Isten nem egy rideg, formális, komplex misztikus konstrukció, hanem élményszerűen megragadható személyes valóság. S így jut el a felismerésig: Miként az ember, Isten is individuum. Azaz oszthatatlan. Azaz egy. (Gellérd Imre)

A következő lépés a világosság kisugárzása, a cselekvés: „Úgy ragyogjon a ti világosságotok!” Nem az aszkéta szentek, nem a pusztába kivonuló szerzetesek világossága, nem az önmagáért való hit, hanem a hegyre épített város fényárja, a meggyújtott és lámpatartóra elhelyezett gyertya fénye, mely mindenki számára világít. Milyen egyszerűen érvel Jézus: „A lámpást sem azért gyújtják meg, hogy a véka alá, hanem, hogy a lámpatartóra tegyék, és akkor világít mindenkinek a házban.” Különben mi haszna volna azt meggyújtani. Az elrejtett életmódba való menekülés az elhívás megtagadása. Minden olyan magát Jézushoz tartozónak mondó közösség vagy ember, aki az elrejtettségre törekszik, megtagadta az ő követését. Elásta a rábizott drága kincset, mint az egytalentumos ember.

„Akiket Isten Lelke megvilágosított, nem szabad hallgatniuk, sem az igazságot el nem rejthetik.” – vallja Dávid Ferenc is. Hanem kötelességtudóan kell kiállniuk, jó és rossz időben egyaránt. Erről regél magas Déva vára.

Itt állok, másként nem tehetek – olvasom a minap egy, a könyvespolcomon álló, két Sütő-drámát magába foglaló kötet címdoldalán. Leemelem, és közlőrlől nézem a borítót: a prófétai, Isten szavát és igazságát hirdető hit vajúdása fehérlik a sötét borítón. Hivatás vagy kényszer? – forog bennem a kérdés. Valami megmagyarázhatatlan, érthetetlen, mégis csak kézzelfogható, elkötelezett cselekedetekben és konokságában megnyilvánuló lángolás. A kötet második, *Csillag a máglyán* című drámájában a szerző a hitét sem megtagadni, sem elhallgatni nem tudó ember örök vajúadását Szervét Mihály, a hírhedt spanyol szentháromság-tagadó ajkaira adva hozza az olvasó elé, aki a biztos máglyahalál előtt így imádkozik: „Segíts meg, Istenem, életemnek e nehéz órájában. Ne oltsd ki bennem, Uram, a gyertyát; te gyújtottad meg azt Szent Máté evangéliumával, te paran-

csoltad meg a szólást és ítélted örök kárhozatra a hallgatást. Gyertyát nem azért gyújtanak, hogy a véka alá rejtsek, hanem, hogy a gyertyatartóba tegyék, és fényét vesse mindazokra, kik a házban vannak. Gondolkodó emberek, ti vagytok a világ világossága. Nem rejthető el a hegyen épített város. Te parancsoltad meg, Uram: amit néktek sötétben mondok, a világosságban mondjátok: és amit a fülbe sűgva hallotok, a háztetőkről hirdessétek. [...] A te műved, Uram, a kényszer, a szavaimat formáló sugallat; a nyájterelő Jákób varázslata az ivóvizünkben, falat kenyérünkben, szerelmünkben, szándékainkban és minden tétova mozdulatunkban az igazságért, mely bennünk lakozik s mégis oly távoli.” (Sütő András: *Csil-lag a máglyán*)

Igen! Kényszer és hivatás is. Valami belülről feszítő és külső erővel is ható. Ki kell mondani, meg kell élni, különben belülről sorvaszt el. De erőt is ad! Szabaddá tesz. Dávid Ferenc kedvenc idézete: „Megismeritek az igazságot, s az igazság szabadokká tesz titeket.” Akinek sikerül a hamisítatlan jézusi evangéliumot megragadni, az szabaddá válik.

József Attila szavai csendülnek fel bennem: „És lesznek, akik elszörnyülködven / Ilyesfélét beszélnek egymásnak: / Miket össze nem fecseg ez az ember! / Hisz ez bolond, zárjuk el hamar, / Lázás hitét lehűti majd a magányosság. / Erre pedig csak azt mondhatom, / Az én akarásom nem bolondság, / Hanem tövigitkalászos táblája a tibennetek / Még csak csirázó búzaszemeknek. / Az én hitem a földnek melegsége / És miként a föld szétosztja melegét / Gyenge füveknek, rengeteg erdőknek egyaránt, / Az én hitemet úgy osztom szét közöttetek.” (József Attila: *Tanítások*)

Az oszthatatlan, személyes, gondviselő Atya szeretetének melege megvilágosít, felszabadít és erőt ad, hogy a benned levő világosságot tovább add, miként Jézus vagy Dávid Ferenc tette.

Déva várának romjai vesznek körül. Messziről vagy közlről jöttünk – varázsa vonzott ide. Nem a zordon falaké, hanem Dávid Ferenc szellemiségének varázsa. Ünneplünk, de hogyan?

Vajon csupán a vallásalapító ember szellemi nagyságát ünnepeljük-e? Vajon tisztelettevésünk közben csupán a múlt felemlegetésénél maradunk-e? Vagy a múlt emberének szellemisége találkozik a ma emberének a lelkével? Hisz minden zarándoklatnak ez a legfontosabb pillanata: erőt meríteni, s a főhajtáson túl reményt és hitet találni. Nem elég csak annyit elhinni, hogy mi vagyunk a világ világossága, hanem arra is szükség van, hogy tudjuk ezt. Nem elég tisztességet tenni vallásalapítónk emléke előtt, arra is szükség van, hogy szellemisége bennünk folytatásra találjon. Magas Déva várának varázsa több kell lennie a múlt vonzásánál. Számunkra élő forrás, mely hitünk megélésére buzdít. Hogy úgy ragyoghasson a mi világosságunk az emberek előtt, hogy cselekedeteinket látva dicsőítsék a mennyi Atyát. Ámen.

LAKATOS SÁNDOR

AKARSZ-E HALHATATLAN LENNI?¹

„Mert most tükör által homályosan látunk, akkor pedig színről színre, most töredékes az ismeretem, akkor pedig úgy fogok ismerni, ahogyan engem is megismert az Isten.” (1Kor 13,12)

„Képzeld el egy ősz öregembert, aki egy üvegecskét nyújt feléd. S szól: »Eben van a halhatatlanság itala. Aki megissza, örökké fog élni.« ... Meginnád? Azonnal? Elkunyerálnád, hogy majd gondolkozol rajta? Elutasítanád? Alkudozni kezdenél? És ami a legfontosabb: nem borzongatna meg valami szorongásféle, olyasmi, ami leginkább a halálfélelemhez hasonlítható?

A visszavonhatatlan és végleges életben maradás fenyegetése. Amin többé soha nem lehet változtatni. Évszázadok fognak elmúlni, évezredek, mindenki meghal, akit ismertél, szerettél, vagy gyűlöltél, és mindenki, aki valaha is belépett az életedbe, s az emberélet végén kihullt belőle...

Emlékezhetsz-e arra, hogy ki mindenkibe voltál szerelmes hatszáz és nyolcszáz és ezerkétszáz évvel ezelőtt, és hol nyugszanak megöregedett és halálba tért gyermekeid, sok százan, akiknek a nevét is elfelejtetted? Megölni sem bírod magad, nem hajthatod le a fejed örök álmra, létezned kell, most és mindörökké, ámen.

Történhet még valami a világon, amit ne ismernél? Születhetne még ember, aki érdekelne? Előállhatna olyan helyzet, ami számodra ne lenne halálosan unalmas. S el tudnád-e viselni önmagadat a végtelenségig?... Kéred az üvegecsét? Akarsz halhatatlan lenni?” (Popper Péter)

Október-november tájékán, úgy érzem, döbbenetes gondolatokat ébreszt Popper Péter írása. A pesti srácok, az aradi vértanúk, a reformáció ünnepe, halottak napja, Dávid Ferenc emlékezete, a természet szunnyadása, a nappalok rövidsége mind-mind az elmúlásra és az örökkévalóságra, a halandóságra és örök életre tereli a figyelmet. Ez a természet és hagyományaink rendje. És te, Kedves Testvérem, aki ma Isteneddel találkozni jöttél e hajlékba, jó helyen jársz.

Halandóság és halhatatlanság, kezdet és vég, születés és halál... Olyan szavak, amelyek elbűvölnek, ha a csendes gondolat magával ragad egy pillanatra.

¹ Elhangzott az Unitárius Egyház fennállásának 440 éves ünnepi istentiszteletén Székelykeresztúron 2008. november 16-án

A káténk arról tanít, hogy soha nem volt nép, amelynek vallása ne lett volna. A vallás pedig akkor nevezhető vallásnak – mondják a gondolkodók –, ha az túlmutat a földi élet küszöbén. A vallás arra tanít, hogy a testi halál nem a vég, hanem minőségi átalakulás. A lélek tovább él Istenben, Akitől soha el nem szakadt. Emberi természetünkéből adódik a vágyakozás arra, hogy a halál utáni élet létében reménykedjünk, és ez a remény, hit, bizakodás meghatározza életünk minőségével szemben támasztott elvárásainkat.

Popper Péter kérdéseire a keresztény ember válasza egyértelmű, hiszen a keresztény embert nem a halhatatlanság, nem is a véget nem érő földi élet hite készíteti arra, hogy a mindennapi megpróbáltatást vállalja. Hiszen hallottuk a döbbenetes kérdést: *El tudnád-e viselni önmagadat a végtelenségig?* A végtelenségig!!! Kemény diónak látszik a végtelenség, ha az emberi élet apróbb szakaszait vesszük nagyító alá: 9 hónap, míg a magzat egészségesen napvilágot láthat, legalább 7 év szükséges az otthoni neveltetés alapjainak elsajátítására, 18, hogy érettségre állhass, kedves középiskolás Testvérem, és amint tudod, Amerikában 21 évesnek kell lenned, hogy törvényesen alkoholt ihass. Ha az ember nem figyel oda és túlságosan beleéli magát a karrierépítésbe, az élet úgy elröppen, hogy egyszer csak arra ébred, túl öreg már gyermeket nemzeni. Ijesztő lehet egy szülőnek egyszer csak arra ébredni, hogy a gyermeke éretten és felnőtt felel meg a feltett kérdésre. Látszólag nehezen telik ki az 55, vagy 65, míg a postás először kopog be a jól megérdemelt nyugdíjjal, na meg aztán 80 felett, mondják, már minden nap ajándék. 440 év történelem, de hol van emellett a végtelenség?

Az idő eltelik, és mi úgy hisszük: az időnek felette csak a jó Isten áll. És ez így van rendjén. Mi Pál apostollal valljuk, hogy a földi életben csak homályosan, töredékesen ismerhetjük meg a valóságot vagy az igazságot. Hitünk és reményünk az, ha majd Isten a maga atyai szeretetéből magához szólít, talán meglát-hatjuk majd színről színre a teljes igazságot.

Az ember mégsem nyugszik. Mert képtelen bármit is elképzelni kezdet és vég nélkül. Még ha azt csak homályos, töredékes tükörként látja is. Ezért van az, hogy talán nem volt soha nép, amelynek teremtéstörténete ne lett volna, mert a kezdeteket fürkészsze az ember szükségét érzi elképzelni az első szívdobbanást, az első lehetet, az első napfelkeltét vagy napnyugtát. Életünk rendje szerint nem született soha szindarab, amelynek kezdő jelenete ne lett volna, és még nem született olyan írott szöveg, mese vagy vers, amelynek ne lett volna egy első mondata. Még az istenadta földműves is mindig tudta, hogy a lovas szekérnek is megvan a „zeleje” s a „zutója”, a „rúdja”, s a „bütyte”. Az ember tehát mindig is kereste, és ha nem találta, költött magának színt, képet, alakot a kezdetről és a végről egyaránt.

Az unitárius ember is fontosnak tartotta elképzelni egyháza megalakulásának első színét, és mivel Unitárius Anyaszentegyházunk az 1568. évi országgyű-

lésen kimondott vallásszabadsági törvény kihirdetésétől számítja fennállását, az első alakokat, színeket, idomokat ezen országgyűlésen keresi.

A 19. század végén Torda városa a magyarok kárpát-medencei honfoglalásának ünneplésére készülve egy műtárgy elkészítését tűzte ki céljául, amely megörökíti Torda városa történetének legkiemelkedőbb pillanatát.

Kőrösfői-Kriesch Aladár festő, szobrász, iparművész, a magyar szecesszió kiváló képviselője ebből az alkalomból készítette el azt a festményét, amely Torda városának legkiemelkedőbb pillanatát örökíti meg. Abban egyetértettek, hogy a legkiemelkedőbb pillanatra 1568. január 13-án került sor, a tordai főtéri templomban. A *tordai országgyűlés* című festmény, amely a vallásszabadság kihirdetésének pillanatát örökíti meg, minden unitárius ember előtt ismert. Minden egyházközség birtokol legalább egy példányt ennek a festménynek a reprodukciójából. A legtöbb egyházközség tanácstermében, paplakán, vallásórás termében, lelkészi hivatalában vagy éppen templomában ott díszleg ez a kép.

Bár felmérés soha nem készült róla, meggyőződésem, hogy a kígyót és galambot ábrázoló címer mellett az unitáriusok többsége ezt a festményt említené meg mint jellegzetes unitárius szemléltető darabot, mint az unitarizmus megszületését ábrázoló „ereklyét”. Még akkor is, ha a legtöbben valószínűleg már alig emlékeznek a kátéórákon tanultakra, amikor a kép szerzőjét és tartalmát a lelkész bemutatta.

A festmény a 16. századi vallási és társadalmi viszonyokat ábrázolja, amelyek Közép-Európára és ezen belül Erdélyre voltak jellemzőek. Amint a lutheri, kálvini és az antitrinitárius tanok szellője Németalföldről szűkebb pátriánkba is begyűrűzött, e vallási nézetek követői gyakran szálltak vitába egymással. A katolikus egyház védekezésszerűen üldözte és igyekezett elnyomni az új tanok hirdetőit és vallóit. Voltak helyek, ahol az új irányzatok követői fordultak egymással szembe, és támadtak egymásra. Így kerülhetett sor arra, hogy Szervét Mihály antitrinitárius teológus író és gondolkodó 1553-ban Genf városa szélén máglyán égett el, Kálvin János egyházalapító reformátor ítélete következtében.

Erdély mindezekkel szemben attól volt különleges a 16. században, hogy nyitott volt az új tanok befogadására. Kezdetben a lutheri és kálvini tanok követői, majd az unitáriusok egyházszerzetként foglalták el helyüket a hagyományos római egyház mellett. Bár számos nyilvános hitvitára került sor ebben az időben, erőszakos megtorlásra Erdélyben soha nem nyílt alkalom.

A tordai országgyűlés ezt a sajátos helyzetet tette hivatalossá a híres, vallásszabadságról szóló ediktummal. János Zsigmond erdélyi fejedelem és magyar király hozzájárulásával az országgyűlés a négy keresztény vallást, a katolikus, a lutheri evangélikus, a kálvini református (szakramentárius) és a dávidferenci unitárius vallást bevett vallásoknak nyilvánította és egyenlő jogokkal ruházta fel. Az ediktum kimondta, hogy vallási meggyőződése, hovatartozása miatt senkit sem szabad üldözni, mert „a hit Isten ajándéka”.

János Zsigmond egyénisége abban magaslik ki európai kortársai közül, hogy – áttérve az unitárius hitre – Dávid Ferenc egyházalapító püspököt személyes tanácsadójaként vitte udvarába, de emellett a másik három felekezetnek is egyenlő jogokat és bánásmódot kínált.

A festmény Dávid Ferenc egyházalapító püspököt állítja központba, amint az új törvényről beszél. A történészek egyetértenek abban, hogy Dávid ezen az országgyűlésen minden bizonnyal fel sem szólalt, de abban is, hogy munkatársaival együtt alapvető szerepet játszott a törvénytervezet előkészítésében és elfogadtatásában. Ez helyezi Dávid Ferencet a történések középpontjába. A trónon ott ül János Zsigmond a fejedelem, aki nélkül egyházunk talán soha nem kaphatott volna lehetőséget a törvényes intézményesülésre. A fejedelem jobb és bal felén annak két utódja ül, Báthori István, a katolikus fejedelem, aki közvetlenül elődje halála után bevezette a hitújítás tilalmát, az innovációs törvényt, és Báthori Kristóf, Dávid kirakatperének szentesítője. A király bal oldalán ott látjuk az olasz orvost, Georgio Blandratát (Blandratát), akinek szerepe a történetírás során sok kérdést vetett fel. Szélsőséges vélemények nevezték Blandratát Dávid Júdásának, de ugyanakkor az unitarizmus intézménye megmentőjének is, hiszen paradox módon, bár Dávid legközvetlenebb segítője és munkatársa volt, ő vádolta be Dávid Ferencet a fejedelemnél hitújítás miatt. Az asztalnál Csáki Mihály kancellár figyeli a történéseket, a bal oldalon Heltai Gáspár nyomdász a Bibliát forgatja. Arról a Heltairól van szó, akinek segítségével Erdélyben olyan teológiai munkák jelenhettek meg, amelyek Európa-szerte máglyatüzeket tápláltak, továbbá arról az emberről, aki nem vonakodott nyomtatásban megjelentetni ugyanannak a hitvitának a reformárus szemmel készített jegyzőkönyvét, majd az unitárius szemmel készített változatát. Tette ezt azért, mert a hitvita elején még Dávid ellenfeleként, reformátusként írta a jegyzőkönyvet, a hitvitát követően Dávid hatására megváltoztatta nézőpontját és újraírta azt. Heltai is a hitviták tüzeiben edzett unitárius volt, akit Dávid értelmes érvekkel győzött meg hitbeli igazáról, és ha szabad így mondani, rekvirálta saját munkacsapatába.

Ott látjuk a jezsuita szerzetest, aki később Dávid fondorlatos elítéléséről keszkedik és a kálvinista Melius Juhász Pétert, aki hitvitában nem egyszer maradt alul, de műveltsége és személyisége erdélyi történelmünk egyik gyöngyszeme. Ők ketten, Melius és a jezsuita szerzetes kételkedve tekintenek a központban álló Dávidra.

A jobb alsó sarokban sorakoznak a magyar nemesek Bekes Gáspárral az élen, aki lelkesen gesztikulál, szinte drukkolva, „úgyvanozva” Erdély nagyszerű szónokának. A háttérben a magyar, szász és székely rendek állnak. Az erkélyen pedig elmaradhatatlanul ott vannak az asszonyok...

A tizenkét négyzetméteres festményt Budapesten, 1896-ban, a millenniumi kiállításon mutatták be először, ahol a kritikusok nagy elismerésekkel illették. Két évvel később a tordai városházán helyezték el. A második világháború után a

festmény a Városi Múzeumban találta meg végleges helyét. Eredeti színeiben ma is látható, bár magam az utóbbi 15 évben nem találkoztam még olyan emberrel, aki valóban látta volna.

Idén ünnepeljük Egyházunk születésének 440. évfordulóját. Ezek az emberek, akiket a híres festmény ábrázol, hiszem, elnyerték az örök életet, amelyet ki-ki a maga Istenétől remélt. Derék, művelt és nyughatatlan férfiak, akik vállalták és kiálltak saját igazukért, és minden bizonnyal kiváló asszonyok, akik akkor még csak az erkélyről vagy a háttérből szemlélhették a történelmi idöket. Nekik nem volt szükségük Popper képzeletbeli üvegecskéjére. Ők ma is itt vannak velünk.

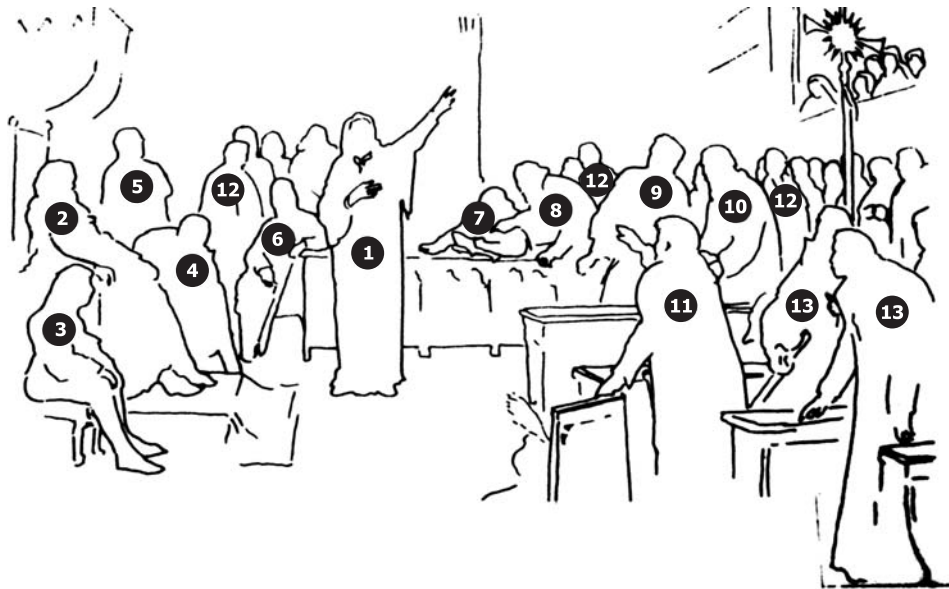
Ez a festmény figyelmeztet és tanít ma bennünket. Ezek az alakok beleépültek alapkövekként az egy Isten egyházába, abba a lelki épületbe, amelyet Anyaszentegyházként említnék, és amely sokszor szélmalomharcok sokaságát kellett – és kell ma is – hogy megvívja, hogy gyermekeit oly nehezen keblére ölelhesse, bölcső és koporsó mellett a jézusi evangélium által megnyugvást és vigaszt nyújtva.

A festményről készített grafikán számozott arctalan alakokat látsz, Testvérem, nem véletlen célzattal. Keresd meg Magadat ebben a tömegben. Nem láthatod mindenki arcát, mert az élet ilyen homályos és arctalan az emberek között úgy, ahogy Pál apostol tanít. De ott vagy, ott lehetsz Te is! Tizennegyediknek vagy negyvennegyediknek, drukkolónak vagy kétkedőnek, nemesnek, királynak, utódnak, lángelkű prédikátornak, szürke hivatalnoknak, szemlélődő asszonynak, reformátusnak, unitáriusnak, katolikusnak, ortodoxnak..., valakinek számon tart az Isten!

Akarsz-e halhatatlan lenni? Mersz-e, tudsz-e olyat alkotni, amit 440 év múlva, ha arctalanul, ha névtelenül is, de megemlegetnek? Mersz-e, tudsz-e hivatalt vállalni úgy, hogy a karrierizmus, individualizmus, nepotizmus és korunk egyéb nyavalyája be ne tudjon árnyékolni? Érted-e, hogy a lángelme nem tud világot megváltani, ha nem talál munkatársra? Hiszed-e, hogy az Isten nem véletlenül hívott erre a világra, hanem feladattal látott el? Érted-e, hogy a cél nem a halhatatlanság? És érzed-e, hogy túl kevés az idő ahhoz, hogy önmagadat megtagadva a lelkiismeretedet meghazudtolva éld a mindennapokat?

Indulnunk kell! Ne feledd: az időnek felette egyedül az Isten áll. Ámen.

Az alábbi grafikát John Gibons UU lelkész készítette. Az azonosítás dr. Rezi Elek munkája. A beszédben felhasználtam Gyerő Dávidnak a festményről 2002-ben írt angol nyelvű összesítőjét.

Kőrösfői-Kriesch Aladár: A tordai országgyűlés, 1568

1. **Dávid Ferenc** szuperintendens
2. **János Zsigmond** fejedelem
3. **Báthori István** trónörökös
4. **Báthori Kristóf** trónörökös
5. **Georgio Biandrata** orvos
6. **Csáki Mihály** kancellár
7. **Heltai Gáspár** nyomdász
8. *Unitárius pap*
9. *Katolikus pap*
10. **Melius Juhász Péter** kálvinista prédikátor
11. **Bekes Gáspár**
12. Magyar, szász és székely rendek
13. Magyar nemesek

KOPPÁNDI BOTOND

AJÁNDÉK – JÉZUSNAK

*„Bementek a házba, meglátták a gyermeket az anyjával, Máriával, és leborulva imádták őt. Kinyitották kincsesládáikat, és ajándékokat adtak neki: aranyat, tömjént és mirhát”
(Mt 2,11)*

Kedves Testvéreim!

Advent időszakában, a karácsonyi előkészületek során, döbbenetes riportot láttam az egyik magyarországi kereskedelmi televízióban: a riporter, mikrofonnal a kezében, az egyik bevásárlóközpontban, a nagy karácsonyi bevásárlás közepette tolongó embereknek nekiszegezte a kérdést: mit ünnepelünk karácsonykor? A válaszok elképesztőek voltak:

- Jézus feltámadását – mondta egy harmincas férfi.
- Krisztus halálát? – kérdezett vissza egy középkorú hölgy.
- Passz – mondta egy vihogó tizenéves.
- Hol született Jézus? – próbálkozott tovább a riporter.
- Dél-Amerikában – jött az egyik válasz. – Nem, inkább valahol Ázsiában – javította ki magát egy úriasan öltözött ember.
- Valahol Izraelben – mondta valaki.
- Jeruzsálemben – vágta rá határozottan egy hölgy...

És az ember nem tudta, hogy sírjon-e, vagy inkább nevensen.

Az eset nem hagyott nyugodni: másnap, kissé félve, feltettem a kérdést valóságos „gyermekeimnek”: mit ünnepelünk karácsonykor? Hála Istennek, egyszerre kiáltotta mindenki: „Jézus születését!”. És hol született Jézus? – kérdeztem felbátorodva, és erre is jött a pontos válasz: – Hát Betlehemben! – és közben látszott az arcokon az értetlenség: hogy lehet ilyet egyáltalán megkérdezni?

Éppen ezért, kedves ünneplő Testvéreim, drága Barátaim, ma, karácsony első napján fennhangon hirdessük, hogy mindenki hallja meg: karácsony Jézus születésének ünnepe, ezen a napon Jézus világra jöttét ünnepli a keresztyén világ, mert Heródes király idejében, a júdeai Betlehemben megszületett az a Gyermeke, aki elsősorban szelídlelkűségével, ártatlanságával és egyszerűségével tűnt ki az emberek között!

Karácsonykor ennek a gyermeknek a megszületését ünnepeljük, és újra meg újra átéljük az evangéliumok elbeszélését:

Máté evangéliuma azt meséli el, hogy Józsefnek álmában megjelent egy angyal, aki megjövendölte, hogy fia fog születni, akinek neve Jézus lesz, mert meg

kell hogy szabadítsa a népet a bűneitől; majd leírja, hogy a gyermek megszületése után „napkeleti bölcsek” mentek Heródeshez, és elmondták, hogy egy csillag azt mutatta, hogy megszületett „a zsidók királya”, és ők azért jöttek, hogy imádják őt; Heródes összehívatta főpapjait és írástudóit, s azok egy prófétai jövendölésre hivatkozva elmondták, hogy a „Krisztusnak” a júdeai Betlehemben kell megszületnie; majd Heródes elküldte a bölcseket Betlehembe, hogy pontos értesüléseket szerezzenek a gyermekről; azok elmentek, leborultak előtte, és kincsesládáikból aranyat, tömjént és mirhát adtak át ajándékkul; majd, az evangélista azt meséli el, hogy az angyal ismét megjelent Józsefnek álmában, és arra intette, hogy egész családjával meneküljön Egyiptomba, mert Heródes meg akarja öletni a kisdedet! A tudósítás Heródes tetteivel folytatódik, aki féltékenységében megöletett Betlehemben és környékén minden kétévesnél kisebb gyermeket, majd azzal zárul, hogy Heródes halála után a család visszatért Názáretbe, hogy ezáltal beteljesedjék az, amit a próféták mondtak, miszerint „názáretinek fogják őt nevezni”.

Lukács evangéliuma másként tudósít: azzal kezdi, hogy Augustus császár idejében népszámlálást rendeltek el, és ezért József is elindult jegyesével, Máriával együtt a galileai Názáretből a júdeai Betlehembe, hogy „összeírják”, s amíg ott voltak, Mária megszülte elsőszülött fiát. Pásztorok „tanyáztak” azon a vidéken, és egyszer csak megjelent nekik „az Úr angyala”, mondván: „Ne féljete, mert íme, hirdetek néktek nagy örömet, mely az egész népnek öröme lesz: Üdvözítő született ma nektek, aki az Úr Krisztus a Dávid városában...” És hirtelen angyalok sokasága jelent meg, akik így énekeltek: „Dicsőség a magasságos mennyekben Istennek, és a földön békesség, és az emberekhez jóakarát”. Miután az angyalok elmentek, a pásztorok elmentek Betlehembe, hogy lássák mindazt, amiről üzent nekik az Úr. Elmentek, és megtalálták Máriát, Józsefet és a jászolban fekvő kisgyermeket, és elmondták az üzenetet, amelyet a kisgyermekről kaptak... Eddig a történet.

Testvéreim, az embereket évszázadokon keresztül foglalkoztatta, pontosan mikor is született Jézus? Egyes vélemények szerint december 20-a a születésnap, vannak, akik azt mondják, hogy április 18–19-én, míg mások határozottan állítják, hogy november 25-én vagy még inkább vízkeresztkor, január 6-án.

Láthatjuk, hogy a Biblia két, egymástól független tudósítást közöl Jézus születéséről. A Máté evangéliumából azt tudjuk meg, hogy Jézus Heródes halála előtt született, és hogy születésekor valami ritka látványosság tűnt fel az égen. Azt már megállapították, hogy Heródes valamikor Kr. e. 4-ben halt meg, már csupán azt az égi jelenséget kell meghatározni, amely feltűnt a keleti bölcseknek! A csillagászok számításai szerint Jeruzsálemtől dél-nyugatra, a megadott időszakban egyetlen „látványosság” tündökölt az égen, mégpedig a Jupiter és a Szaturnusz együttállása a Halak csillagképben! Ez mitológiaiailag is helytálló, mert a Jupiter királyi csillag, a Szaturnusz pedig a zsidóság csillagának számított! És – szinte hihetetlen! – a Halak csillagkép a Messiás csillagképe is volt, és ez az

„együttállás”, egymás után háromszor, Kr. e. 7-ben történt: júniusban, szeptemberben és decemberben! Valószínűleg tehát ez volt az az égi jel, amelyről a Biblia szól! (forrás: Szoboszlai Endre: *A karácsonyról, csillagász szemmel*)

Lukács evangéliumában nincs szó a csillagról! Itt megtudhatunk egy olyan információt, amelynek segítségével közelebb juthatunk a rejtély megoldásához. Ez az esemény a népszámlálás, amely a tudósítás szerint az első volt, és Cirénusz idejében történt. A történészek kiderítették, hogy a rendeletet Augustus császár Kr. e. 8-ban adta ki, és azt valamivel később tudták végrehajtani.

A fentieket egybevetve, azt állapíthatjuk meg, hogy Jézus valamikor „Krisztus előtt” 7-ben, azaz az elfogadott időszámítás 0-dik éve előtt 7 évvel született! Ennek ellenére, a 325-ben tartott nikaiai zsinat úgy határozott, hogy Jézus születési dátumát a Gergely-naptár szerinti nulladik évre kell tenni, mégpedig december 25-re!

Testvérem! Milyen reakciót váltott ki benned mindezek elmondása? Összetörte eddigi hitedet, netán megingatta eddigi meggyőződésedet, összezavart abban, hogy karácsonykor mit ünnepsz?

Ugye, nem? Ugye, számodra is teljesen mellékes a pontos dátum, ugye számodra is az a fontos, hogy karácsony a kereszténység egyik legbensőségesebb ünnepe, a szeretet jelenlétét ünnepeljük, és mindenekfelett azt hangsúlyozzuk, hogy karácsonykor Jézusnak, a mi tanítómesterünknek születése feletti örvendezés tölti be szívünket!

Mert karácsony az az ünnep, amikor jogunk van az ünneplésre, karácsony az az alkalom, amikor az egész világ jobba változik, karácsonykor elcsendesednek falvaink, és méltóságteljesebbé válik az élet! Karácsonykor ismét gyermekké lesz a felnőtt, karácsonykor kitapintható a szeretet, „karácsony – Isten meglepetése” (Gáncs Péter). Aki nekünk ajándékozta legjobb gyermekét, a Názáreti Jézust!

Testvéreim, ha születésnapot ünneplünk, akkor annak megfelelően köszöneti kell az ünnepeket, ajándékokkal kell kifejezni szeretetünket és nagyrabecsülésünket! A napkeleti bölcsek aranyat, tömjént és mirhát vittek ajándékba! Az aranyat mindannyian ismerjük, a tömjént ma is használják templomi szertartásokon. A mirháról elég annyit tudni, hogy olyan, mint a gyanta, és kellemes illata miatt sokfelé használták! Már akkor is értékes ajándékoknak számítottak, idővel aztán egyre erőteljesebb szimbólumokká váltak! Szent Ambrus milánói püspök már a 4. században azt tanította, hogy az arany a királynak, a tömjén az Istennek, a mirha pedig a szenvedő, a halált is vállaló embernek szól, hiszen az első a királynak kijáró dicsőséget, a második a füst formájában az égre szálló imádságot, míg a harmadik az örökkévalóságot szimbolizálja! (Gáncs Péter nyomán)

Ha a bölcsek a számukra legdrágábbakat, a legteljesebb hódolat jelét vitték ajándékba, akkor vajon mi ma mit hoztunk magunkkal? – Csecsemőnek ruhát, gyerekholmit és játékot szokás vinni – talán ezt Jézus is elfogadja – gondolhatnánk! Lenne még néhány szép, köszöntő szavunk, mondhatnánk jókívánásokat

is! – hátha örülne neki Jézus! Urambocsá’ még koccinthatnánk is a „szent szülepárral”, egy szépen kibélelt boríték társaságában, jó egészséget és hosszú életet is kívánhatnánk! – De azt hiszem, ezzel ki is merülne gyermek-köszöntésünk tárháza...!

Vajon Jézus mit szólna mindenhez? Vajon hogyan fogadná a mi „áldozatunkat?”

Azt hiszem, erre leginkább az alábbi történet adná meg a választ:

Egy kisfiú meglátogatta fafaragó nagytatáját, akit éppen munka közben talált: egy kis Betlehemben dolgozott. Már jó sok szereplőt kifaragott, ott sorakozott egymás mellett József, Mária, az istálló jószágai, és Jézus is elkészült már – ebben az esztendőben nagyon szépre sikeredett! A gyermek hirtelen a kis Betlehem alakjai közt érezte magát, valami belső erő hatására kicsire zsugorodott, és a figurákkal együtt elindult az istálló felé... Amint belépett, rátekintett a jászolban fekvő kis Jézusra, és legnagyobb meglepetésére a Gyermekek visszanézett rá... Ijedtség fogta el a kisfiút, és könny szökött a szemébe, amikor Jézus szelíden rákért:

– Mi bajod? Miért sírsz?

– Mert látom, hogy a háromkirályok ajándékot hoztak neked, és én nem hoztam semmit!

– Pedig szívesen elfogadnék tőled valamit! – szólt a jászolból a Gyermekek.

A kisfiú nagyon fellelkesedett:

– Mindenem neked adom, amim csak van: a villanyvasutatam, az autóimat, az új biciklimet... mindenemet!

– Tulajdonképpen valami mást szeretnék tőled kérni – mondta a kis Jézus –, pontosabban három dolgot!

– Szívesen – vágta rá a kisfiú –, de hát mit?

– Add nekem az utolsó házi feladatodat!

A kisfiú elpirult és lehorgasztotta fejét. Olyan közel bújt a kis Jézushoz, hogy senki meg ne hallhassa, amit mond, és ezt suttogta:

– Sajnos, gyengén sikerült, rossz jegyet kaptam rá!

– Éppen ezért kell nekem – mondta a kis Jézus –. Mindig hozzám hozd el, ami rosszul sikerült! És aztán – folytatta – azt szeretném, ha nekem adnád a tejes csészédet!

– Sajnos épp ma törtem össze – sópáncodott a kisfiú

– Éppen ezért akarom, hogy nekem add! – szólt a jászolban fekvő Gyermekek –. Hozd el mindent, ami az életedben összetört, én majd összeforrasztom, éppé teszem! Harmadjára pedig: hozd el nekem azt a mondatodat, amelyet válaszként adtál Édesanyádnak, amikor megkérdezte, hogyan tört össze a tejes bögre!

Ekkor a kisfiú sírni kezdett! Zokogva mondta:

– Édesanyámnak azt válaszoltam: elejtettem a bögrét! De ez hazugság! Igazából az történt, hogy mérgemben földhöz vágtam! Jaj, hogy szégyellem magam!

– Látod – szólt a kis Jézus –, éppen ezért akarom a válaszat is. Hogy megbocsássak neked! Ezért kérem mindenedet: hazugságaidat, durcásságaidat, hibáidat, azt, amit összetörtél, és mindenedet, ami rossz az életedben, mert meg akarom bocsátani botlásaidat, és szeretném, ha éreznéd és tudnád, hogy van valaki, akinek mindent el tudsz mondani...!

És a kis Jézus a kisfiúra nevetett, az pedig csak nézett, hallgatott, és nagyon boldognak érezte magát. (A *Piárfutár* – a piaristák lapja nyomán.)

Emberek, halljátok ezt? Halljátok, mit mondott a kis Jézus? Látjátok-e már, milyen ajándéokra vágyik a Gyermekek? Értitek, mit vár tőletek karácsonykor?

Nem méregdrága ajándékokat, nem erőfeletti költekezést, nem meggondolatlan kiadásokat, hanem azokat a dolgainkat, amelyekkel másoknak nem merünk előállni! Jézus olyan ajándékokat kíván, amelyekkel igazán magunknak teszünk jót, hiszen „elajándékozásuk” a mi életünket teszi könnyebbé!

Testvérem, ha valaki megbántott, és lelked összetört, mint egy cserépedény, akkor karácsonykor itt a helyed a jászolbölcső előtt, hogy átadhasd azt Jézusnak! Ha az élet megviselt, és olyan terheket rakott rád, amelyeket már alig tudsz elhordozni, akkor gyere közel, és adj át belőle Jézusnak, majd ő segít neked a terheket cipelni! Ha gondjaid vannak, és baj ért, és úgy érzed, már az sincs, aki meghallgasson, akkor itt a helyed, Jézus mellett: borulj le előtte, súgd meg neki bánatodat, és ő meg fog vigasztalni! Ha bűnös úton jártál, és vétkezted, akkor is van, aki előtt kitarthatod szíved: gyere el, mondd el mindent, és „könnyül sorsod terhe rajtad”! Ha fiatal vagy és tanácstalan, életed pedig zsákutcába jutott, akkor is van kinek elhoznod kérdéseidet! Ha barna „hajadra ráhullott már a dér”, és esztendők mázsás súlya nehezedik rád, akkor is itt a helyed a betlehemi istállóban: elhozhatod félelmeidet, aggodalmaidat, mindennapi keresztsjeidet, és ajándékozod oda a Kisdednek!

Ünnepelő Testvérem, adjál hálát Istennek, hogy megérhettük 2007 karácsonyát, és most itt, a templomban együtt örvendezhetünk Jézus megszületésének! A valamikori eseményt kissé kiszínezte az emberi fantázia, olyan idillikusnak és tökéletesnek tűnik minden! Képzeletünkben a betlehemi istálló fényben ragyogó palota, Mária nem látszanak a szülés fáradalmai, József bölcsen mosolyog, a bölcséből „háromkirályok” lettek (s közülük az egyik „szerecsen”!), és még a szamarak és a tehenek is értelmes tekintettel figyelik az eseményeket! A valóság teljesen más volt: az istálló rideg, a szülők elgyötörtek voltak, lelkükben ott sajgott a fájdalom, hogy nem fogadták be őket egyetlen házba sem! De van valami, ami mítoszon és legendán túl örök és elnyúlhatatlan, s ez nem más, mint a születés misztériuma és csodája, amely kb. 2014 esztendővel ezelőtt betöltötte a betlehemi jászlat!

Karácsonykor Gyermekek született, és születésével új esély adatott az embernek is! Mi ma ezt ünnepeljük: karácsonykor megszületett Jézus, és nekünk is adatik egy újabb esély! Egyetlen feladatunk van: ránézni a csillagra, felszedelőzködni, és „pásztorlelkű bölcsökként” (Jókai Anna) elindulni a betlehemi bölcső

felé, hogy ajándékainkat –lelkünk kincseit, de terheit is – elvigyük neki, azzal a reménnyel, hogy a kis Jézus azokra ránéz, elfogadja, és ezáltal örömet, megnyugvást és szeretetet csíhol az emberi lelkekbe! „Siessünk, ne késsünk, / hogy még ezen éjjel odaérhessünk, / S mi Urunknak tiszteletet tehessünk!” Ámen.

MÁRKOS ERVIN

REMÉNYTELJES JÖVŐT!¹

„Mert csak én tudom, mi a tervem veletek – így szól az Úr. Békességet és nem romlást tervezek, és reményteljes jövőt adok nektek” (Jer 29,11)

Kedves Testvéreim!

Vegyük szemügyre: mikor hangzott el, amit most hallottunk. Látni fogjuk, milyen közel van a Szentírásnak ez a „régí” üzenete napjainkhoz és életünkhöz.

Kr. e. 587-ben Nebukadnezár vagy Nabukodonozor babilóniai király elpusztította a kicsi Júdát, kifosztotta és lerombolta Jeruzsálemet, benne a templomot és fogságba hajtotta a nép színe-javát. A zsidók elkeseredése nem ismert határt. Az ország értékei idegen kézre kerültek, tulajdonképpen minden tönkrement, amit csak építettek, és egy diktátor uralma alá került a nép. Senki sem tudta, mi lesz azokkal, akiket elhurcoltak, és hogyan alakul azok sorsa, akik otthon maradtak.

A fogságba hurcoltak helyzetét súlyosbította, hogy szélhámosok támadtak közöttük, akik szédíteni kezdték az embereket. Hamis próféták és jósök kezdték mondani a magukét. Ki-ki azt vetítette rá a helyzetre, ami benne volt: csüggedést vagy hamis reménységet. Voltak, akik azt mondták: ez az egész rövid ideig tart, hamarosan hazakerülünk. Mások pedig, hogy soha többé nem kerülünk haza, vége van mindennek.

Az általános helyzetet azonban mind a fogságban, mind otthon a csüggedés, a reménytelenség, a kétségbeesés jellemezte. Ekkor küldött Jeremiás próféta egy levelet a fogságba hurcoltaknak. Ebből hallottunk most egy részletet.

Ebben a „lelkigondozói” levélben mintegy felemelte címzettjei tekintetét. Azt írja nekik: ne az ellenségre nézzetek tehetetlen gyűlölettel, ne önmagatokra kétségbeesett csüggedéssel, ne a tragikus jelenre, ne a bizonytalan jövőre és

¹ Az Egyházi Főtanács 2008. december 4-i, fehéregyházi ülése előtt elhangzott prédikáció szerkesztett változata

ne a megszépített múltra, hanem felfelé, Istenre nézzetek! A hatalmas, igazságos és kegyelmes Istenre! Egyedül tőle várhatunk segítséget! Valóságos evangéliumot – vagyis örömmüzenetet – ír nekik. Istennél már most készen van a segítség – mondja. Időzítette is azt, amit cselekedni fog, mert *Ő cselekedni fog*; Isten él és uralkodik, beszél és cselekszik. Íme az, hogy van hozzátok szava azok után is, amit tettetek ellene, ez is végtelen szeretetét és kegyelmét mutatja.

Életmentő üzenetet ír ebben a levélben Jeremiás a fogságba hurcolt embereknek. Újra és újra bátorítja őket, hogy ne keserű szívük dobogását, ne a hamis próféták hazug szólamait hallgassák, hanem Istent, mert Istennek van szava hozzájuk.

Négy olyan igazságot szeretnék most kiemelni Jeremiás soraiból, amelyek nekünk a főtanácsi ülésen, a zsinaton, a választás során, valami ismeretlen indulásakor különösen sokat jelenthet.

Isten kezében tartja a történelmet. Az események nem véletlenül követik egymást, nem esetlegesen történnek. Nem is valami személytelen, szeszélyes fá-tum alakítja azokat, de nem is a csillagokban van megírva egy-egy embernek vagy népnek a sorsa. Isten irányítja azt.

Önhitt kiskirályok a pénz és a hatalom birtokában gyakran gondolják, hogy tőlük függ emberek és népek sorsa. Nem szabad elfelejtenünk, hogy „nem a légy tartja a plafont”. Ezt csak botor emberek gondolják. Hívők, és nem hívők sorsa egyaránt a történelmet irányító Isten kezében van.

Isten megítéli az ellene való lázadást, s az ítélet időtartamát és mértékét Ő szabja meg. Az Isten elleni lázadások magukban hordják ítéletüket. Ez a nép, Izrael megszegte az Isten vele kötött szövetségét, mert a zsidók nem az élő Istenben, hanem úgynevezett istenekben, bálványokban – és önmagában! – bízott. Ezt ítéletnek kell követnie. De Isten annyira szereti övéit, hogy még az ítéletben is kegyelmes hozzájuk, sőt még az ítéletekkel is népe javát munkálja, és ezt meg fogja tapasztalni Izrael népe is: nem Nabukodonozor és nem a mindenkori nabukodonozorok, hanem Ő határozza meg a jövőt. Nabukodonozor is csak eszköz Isten kezében.

Ami pedig talán a leghangsúlyosabb: *Istennek terve van népével.* Nem vetette el őket. Isten az ítéletet soha nem arra használja, hogy megsemmisítse övéit, hanem mindig és csakis arra, hogy megtisztítsa a benne hívőket. Ő hű marad akkor is, ha a nép hűtlenné vált hozzá. Mi Isten terve? Mit készít nekik? Két olyan gyönyörű kifejezés van itt, amit szeretnék a szívetekbe vézni (az enyémbe már belevéste Isten, s remélem, hogy mindig muzsikálni fog ez bennem):

„Csak én tudom, mi a tervem veletek – így szól az Úr –, békességet, és nem romlást tervezek, jövőt és reményt adok nektek”.

Jövőt és reményt! Azok a kifejezések, amelyek az Ószövetség eredeti szövegében itt állnak, rendkívül sokatmondóak. A jövőt kifejező szó például nem az, amivel mi az idő tagoltságát jelölni szoktuk – hogy múlt, jelen, jövő –, nem az

időnek egy bizonyos szakasza csupán, hanem ilyen jelentései is vannak: folytatás, ki- avagy beteljesedés. És ez nem pusztán játék a szavakkal! Ezzel az ígérettel Isten arra utal, hogy kontinuitás van a népével kötött szövetségben még akkor is, ha a fogság ezt egy rövid időre megszakítja. De folytatása lesz annak, amit Isten elkezdett népével. Nem hiúsítja meg senki Isten terveit, nem húzza át, nem írja felül semmi a népével kötött szövetséget. Sőt: beteljesedik! Egy átmeneti próbatételektől teljes kor után ki- és beteljesednek majd Isten ígéretei. Nem válnak semmissé, csak mert a nép hitetlen, engedetlen és bálványimádó volt. Isten nem bánja meg ígéreteit, és reményt ad népének ahhoz, hogy kibírja ezt a nehéz időszakot, és utána folytatódhassék és beteljesedjék mindaz, amit mondott nekik.

A babiloni fogság *kohó*, amiből megtisztulva fog kikerülni a nép. Ebben a kohóban fogja újra felismerni és elismerni Izrael azt az Istent, akit otthagyt. És az Istennel újra megtalált közösség jelenti majd a további életet ennek a népnek. Ezért hangsúlyozza Isten: „békességet és nem romlást tervezek”.

Az a szó, ami a Biblia eredeti szövegében a békességet jelöli, sokkal több, mint a háborúnak vagy viszálykodásnak a hiánya. A békesség, a *shalom*, az a közege, amelyben élni lehet, mégpedig kibontakozva, egyre gazdagabb, tartalmas, boldog életet. Ezt ígéri Isten népének, ezt mondta fel a nép, amikor a bálványokhoz pártolt. Ennek az ítélete a fogság. De éppen a fogságban támad fel elemi erővel újra a nép életében az Isten utáni vágy. Az elhagyott Isten nagyon hiányozni kezd!

Ezért folytatja Jeremiás próféta: *ott, a fogságban fog a nép újra Istenhez fordulni*. Elkezdik keresni Őt, kiáltani fognak hozzá. Ami kimaradt az életükből, az most mindennél fontosabbá válik. Megtanulnak újra imádkozni, Isten pedig hallja ezt. S akik keresik Őt, azok megtalálják.

Ezt is olvassuk Jeremiásnál: „Ha segítségül hívtok és állhatatosan imádkoztok hozzám, akkor meghallgatlak benneteket. Megtaláltok engem, ha kerestek, és teljes szívvel folyamodtok hozzám. Megtaláltok engem – így szól az Úr – és jóra fordítom sorsotokat.”

Ami a nagy rohanásban, az anyagiasság eluralkodása során az önhitt ember életéből kimaradt, Isten, most mindennél fontosabbá válik. Éppen a nyomorúság fordítja a nép figyelmét és szívét újra Istenhez. Rájönnek arra, hogy nincs más, akiben bízhatnak. Nincs más, aki érdek nélkül szereti őket, és nincs más, aki képes is segíteni rajtuk.

Hadd kérdezzem meg tőletek, magunktól: hisszük-e ezt? Mindez olyan szépen hangzik! Az ember rábólint, egy részére emlékszik néhány nap múlva is,... de *hisszük-e* ezt? Mert akkor egészen másként kellene az életünknek folynia. Hiszük-e, hogy nem lehet az Isten ellen következmények nélkül vétkezni? Nem lehet Őt következmények nélkül otthagyni, mert ezzel az életet hagytuk ott? Hiszük-e azt, hogy csakugyan a Vele való közösségben van békességünk? Teljes, igaz emberi életet nem lehet nélküle és rajta kívül találni.

Ha mi ezt valóban és gyökeresen hinnénk, milyen más lenne az életünk! Isten elmondhatná rólunk, hogy „teljes szívetekből kerestek engem”. Nemcsak úgy keresgélnek Őt időnként egy-egy istentisztelet erejéig; ha nagy baj van, leadunk egy-egy SOS-jelzést Istennek egy imádságban, megrendeljük a segítségét; hanem jó volna megmaradni folyamatosan Isten közelségében!

Komolyan kellene ezt vennünk, mert a mi népünk is ítélet alatt van határon belül és kívül egyaránt! Ami most itt folyik, minden, csak nem „shalom”. Nem az a közeg, amelyben alkotó, egyre gazdagodó és egymást is gazdagító életet lehetne élni, ahol az ember kiszámítható körülmények között biztonságban érezhetné magát.

Hisszük-e, hogy ezek a két és fél ezer évvel ezelőtt leírt szavak, amelyeket nektek ma felolvastam, számunkra is Isten „lelkigondozói” üzenete, és bátorítást akar nekünk adni? Aki kicsit is ad magára, a becsületes gondolkodásra és lelkiségre, az vizsgálja meg ma keményen, őszintén: hiszi-e, hogy valóban Isten a történelem Ura, hogy jövőt és reményt készített nekünk erre az esztendőre is, adventi várakozásunkra és egész életünkre? Mert ha igen, akkor ebből feltétlenül következik, hogy keresni kezdjük Őt, mégpedig teljes szívünkéből. Ha megtanulunk újra imádkozni, mégpedig folyamatosan, szüntelenül s – ahogy Jeremiásnál olvashatjuk – állhatatosan. Akkor boldog tapasztalatunk lesz arról, milyen az, hogy Ő engedi megtalálni magát.

Isten a mi csüggedt fejünket is fel akarja emelni. Az elmúlt hetek, napok beszélgetései során láttam, hogy egyebet se teszünk, mint „elemezzük” a jelent, találgatjuk a jövőt és vádoljuk vagy siratjuk a múltat. Ez mit, hol, miért visz előbbre? Innen kellene eljutni oda, hogy felemeljük a tekintetünket Istenre! Innen lehetne eljutni oda, hogy teljes szívünkéből keressük Őt, és Ő engedi megtalálni magát.

Egyetlen nép sem tér meg egyszerre. De ha minél többen, teljes szívünkkel odafordulunk Istenhez, egyre több kis világító pont lesz abban a nagy szellemi, lelki, hitbeli, erkölcsi sötétségben, amiben élünk, és ezek a kis fények összeadódnak és másoknak is mutatják az utat.

Merjük-e ezt vállalni? Egyre nehezebb lesz e törvények szerint élni egy egyre törvény-nélkülibbé váló világban. Van-e bátorságunk felütni a Szentírást: „Uram, mik a Te törvényeid?” „Miben nem igazodtam eddig hozzájuk?” „Akkor munkához látok, s most elkezdem.” És hogy hogy is kell Istenhez beszélni? Holnap-holnapután kiderül, hogyan kell állhatatosan imádkozni. És mindehhez Isten lelke fog nekünk bátorságot adni, és megtanulhatjuk majd, hogy egy békétlen, az ilyen értelmű békesség nélküli világban mit jelent az a békesség, amelyet Isten ad övéinek.

Az a békesség, amiről Jézus maga mondta: „az én békességemet adom nektek. Nem úgy adom azt nektek, mint a világ adja. Ne nyugtalankodjék a ti szívetek, se ne féljen” (Jn 14,24). Ámen.

PÁLFFY TAMÁS SZABOLCS

TÖRVÉNYED MEGTISZTEL ÉS ÉLTET

„Ne ölj!” (2Móz 20,13)

Kedves Testvéreim! Engedjétek meg, hogy egyházi beszédemet egy képzeletbeli naplórészlettel indítsam:

Március 5.

„Ma kezdődött el az életem. Apám és anyám nem tudják még. Kisebb vagyok egy gombostűfejnél, mégis önálló lény vagyok már. Minden testi és lelki adottságom meg van határozva: például apám szemét és anyám szőke göndör haját öröklöm. Az is biztos, hogy kislány leszek.

Március 19.

Első vér- és érfal-sejtjeim, első ereim most keletkeznek. Mivel a szerveim még nincsenek teljesen kifejlődve, anyámnak kell engem vér- és anyagcseréjével, vérkeringésével támogatnia. Milyen csodálatos, bensőséges kapcsolat!

Március 23.

Kialakul a szám. Egy év múlva már kacagni fogok, ha a szüleim az ágyacskám fölé hajolnak. Első szavam a „mama” lesz. Az az állítás, hogy én még nem vagyok külön ember, csak egy része anyám testének, igazán nevetséges! Nem is ugyanahhoz a vércsoportozhoz tartozom, mint ő.

Március 25.

A szívem elkezdett verni. Életem végéig szünet nélkül teljesíti majd szolgálatát anélkül, hogy valaha is megpihenne. Óriási csoda!

Április 2.

Karom és lábszáram is fejlődésnek indult. Bár még sok időbe telik, amíg elindulhatok a környező világ felkutatására, megismerésére, amíg társaimmal barátságot köthetek.

Április 20.

Csak ma tudta meg édesanyám az orvostól, hogy a szíve alatt hord engem. Milyen nagy lehet az öröme!

Május 13.

Nemsokára látni fogok. Szemem már csak egy varrattal van lezárva. Fény, színek, virágok, arcok – csodás lehet! Legjobban annak örülök, hogy megláthatom az édesanyámat. Csak ne tartana olyan soká! Még több mint hat hónapot kell várni!

Május 24.

A szívem teljesen kifejlődött. Állítólag vannak csecsemők, akik beteg szívvel jönnek a világra, és az orvosok roppant erőfeszítéseket tesznek, hogy műtét

útján megmentsék őket. Hála Istennek, az én szívem egészséges, erős, vidám gyerek leszek. Mindenki örülni fog.

Május 28.

Ma megölt az anyám.”

(H. Schwab nyomán)

Kedves Testvéreim!

Az imént felolvasott képzeletbeli napló hallatán bizonyára arra gondoltok, hogy beszédemben a magzati élet védelmében akarok állást foglalni. Sejtéseitek részben beigazolódnak. Miért csak részben? – kérditek. Azért, mert jelen alkalommal nem csupán erről, nem is csupán nagy általánosságban az élet értékéről, hanem a teremtő Isten által nekünk adott parancsolatok megtisztelő voltáról szeretnék beszélni. Egyházi beszédemet azért indítottam ezzel a képzeletbeli napló-részlettel, mert meglátásom szerint csodálatosan érzékelteti az emberi lény élni akarását, görcsös ragaszkodását ahhoz a lenyűgöző csodához, amelyet életnek nevezünk, s amellyel Isten ajándékozott meg!

Ismert számunkra, hogy Jézus új értelmet adott ennek a parancsolatnak, amikor azt mondta, hogy szóval is lehet ölni. Sőt kijelentette, hogy az az ember, aki haragszik az ő atyjáira, méltó arra, hogy ítélkezzenek felette (Mt 5,22). Miért nem beszélek akkor most ez utóbbiról? Azért, mert meglátásom szerint sajnos még sok fényévnyi távolságra vagyunk ettől; azt is mondhatnám, hogy az emberiség még gyermekcipőben jár e téren.

„Ne ölj!” – olvassuk a parancsolatot, és a kételkedő ember rögvést megkérdőjelezi a tiltást. – Miért ne öljek?

„Az Élet Szent okokból élni akar” – vallja a próféta Ady,

„Nemlét helyett létet adott az Úr – mondják a kortárs lírikusok, teológusok, filozófusok

„Isten a maga képére teremtette az embert” – olvassuk 1Móz 9,6-ban,

„hogya élhess mind te, mind a te magod” – találjuk az 5Móz 30,19-ben.

Amennyiben elfogadjuk, és magunkévá tesszük ezeket a válaszokat, újabb kérdésbe ütközünk: miért kell a „Ne ölj!”? Azért, mert az élet folyamatosan fenyegetve van.

Mi fenyegeti az életet? Maga az élet. Mennyire jól érzékelteti ezt az ókori latin mondás: *Homo hominem lupus est* („Ember embernek farkasa”). Állandó veszélyben élünk. Századunk nagy orvos-teológusa, Albert Schweitzer szerint „az ember uralja a Földet, még mielőtt megtanulta volna uralni önmagát.”

Azok, akik képtelenek elfogadni, hogy az Örök Törvény maga az isteni bölcsesség, kibúvókat próbálnak keresni, s hogy érvelésük jól megalapozottnak (sőt megcáfolhatatlannak) tűnjék; éppen a Bibliára hivatkozva akarnak ellenszegülni a parancsolatnak, hiszen maga Isten is „öl és életet ad”.

Az ilyen „szemfüleseknek” mégsem jár dicséret, mert figyelmen kívül hagyják, hogy Isten a törvények legfőbb megalkotójaként megteheti ezt, hiszen e törvények mindegyikét Ő adta és Ő is veszi el az életet.

Kíváncsi lények vagyunk mi, emberek. Hála Istennek! A gond csak akkor adódik, amikor a csigaházat kopogtató kíváncsi kisgyermekből gyanakvó „hiszem, ha látom”-féle felnőtt lesz. Testvéreim, ne értjük félre egymást: nem a felnőttéssel van a baj, hanem az öntömjénező gőgös emberrel, aki melldőngetve kérdi: kicsoda, aki azt parancsolja nekem: „Ne ölj!”? *Parancsot ad* nekem, *megszabja*, hogy mit ne tegyek? Különben is, mit ér egyáltalán az emberi élet?

„Valaki egyszer kiszámította, mennyi az embert alkotó pusztá anyag értéke. Nos, elsősorban vízből, mészből, foszforból, és más kémiai elemekből állunk. Mindez együttvéve egy-két német márkát tesz ki. Földből való lény, Ádám! Rokona sziklának, folyónak, esőnek, levegőnek.” (Siegfried Kettling: *Nem kérdezett senki, akarok-e élni*)

A dolog hátulütője csak az, hogy aki az embert ily módon, nyersanyagként értékelte, maga is ember volt! Számításában óriási hibát követett el, hiszen alábecsülte az emberi életet, és ezáltal alábecsülte önmagát is.

Még mindig kísért a II. világháború rémképe, a halál árnyéka: ember az embert ipari nyersanyagként szemlélte (pl. szappanként, lámpaernyőként, aranyelőhelyként) – hogy az atomfegyverekről ne is szóljak.

„Ne ölj!” – Egyetértünk a szellem-óriással: az embert el lehet pusztítani, de nem lehet legyőzni!

Nem lehet legyőzni, mert Isten teremtette, ő uralja, ő is veszi el. A titkok titka pedig az, hogy Isten az életet önmagából teremti, magából adja, mert Ő minden élet forrása. Az emberi életre a maga képét nyomja rá. Isten akarja, szereti, igenli az életet, Istennek szerelme, szeme fénye az élet. Csodát tett, amikor az egyetemes élet egy részét kiválasztotta, öntudatot adott neki (ez az élet tud önmagáról és Istenről!), szabadságot adott, s az ember választhat: Istennel akar-e élni avagy ellene. Kapaszkodjunk jól meg, mert Isten törvényt adott az embernek, megtisztelte, személyiséggé tette. Kinek adott Isten parancsolatokat munkatársán, az emberen kívül? Isten akarata szerint az emberi élet annyira értékes, hogy szeretni, óvni, védeni, a parancsolatokkal is őrizni kell, sőt érte más élet is feláldozható. Hiszen ha az embertől eltiltom a növényt és az állatot mint táplálékot, megölöm az embert, mert sem levegőből, sem kősziklából meg nem élhet.

Az ember teste gyöngé, szellemi ereje könnyen pótolható, erkölcsi szempontból gyakran önző, gyáva és léha, de van egy ígéretes vonása: Isten magának vallja, rányomta önnön képének pecsétjét, egyszeri, eredeti, soha meg nem ismételt, öntudatos, szabad és felelős személyiséggé tette, ami drágább, mint az egész világ, s amelyet (akit) sohasem lehet feláldozni.

„Ne ölj!” – hangzik a megtisztelő parancsolat, s az emberölés tilalma belekerült csaknem valamennyi világvallás etikájába, s kiindulópontjává vált a bünte-

tőjogi gondolkodásnak. Ó, de az ember szeret büntetni. Önkényesen törvényt léptet életbe, néha még a halálbüntetést is helyénvalónak tartja, s épp a nyugodt lelkiismeretre hivatkozik!

A felolvasott bibliai versben az élet abszolút értékének gondolata muzsikál.

Vajon tiszteletet érez-e az élet szentsége iránt a harmadik évezred küszöbén topogó ember?

Megosztok veletek egy történetet:

Egy kisfiú egy borús napon az *Ég és Föld* című könyvet olvasta. Egyszer csak olyan leírásra bukkant, amely arról beszélt, hogy valamikor a földtörténeti középkor idején, a triászban nevezett korszakban a Gondwana nevű őskontinens szétadarabolódott. Gyermekésszel ezt egy gyors szakadásnak hitte, s úgy gondolta, hogy biztos sok növény és állat zuhant az óceánba, és pusztult el. Sajnálatot érzett az elpusztult élőlények iránt. Tiszteletet érzett az élet iránt, s tette ezt a tíz isteni parancsolat ismerete nélkül! Vajon egy ilyen eseten ma már csak mosolyogni tudunk? Mit kell tenned személy szerint neked? – azt kérde. A költő kérdésével sugalmazom: „Ki tiltja meg, hogy fákat olts, dolgozz, ölelj s az ürbe szállj? Ki tiltja meg, s ki kényszerít, hogy féreg légy, ha nem muszáj?” (Szilágyi Domokos)

És még egy idézet:

„Ember módra élsz, ha igazságosan élsz. Ha minden cselekedeted és szavad alján az a szándék húzódik meg: nem ártani az embereknek! Ha megkísérelsz – mégpedig feltűnés és hiú szerepjátszás nélkül – segíteni az embereknek! Néha csak azzal, hogy nem hallgatod el az egyszerű igazságokat. Néha csak azzal, hogy nem mondod tovább, amit mások hazudnak. Néha csak azzal, hogy nem mondasz igent, mikor mindenki kiabál: »Igen, igen!« Egy életen át következetesen nem beleegyezni abba, ami az emberek hazugsága, nagyobb hősiesség, mint alkalmilag hangosan és mellveregetve tiltakozni ellene.

A halálos ágyon csak akkor pihensz nyugodtan, ha minden nap, minden öntudatoddal, az igazságot szolgáltatad. Néha nagyon egyszerű és kicsinyes az igazság. De te ne válogass..” (Márai Sándor: *Füves könyv*)

„Ne ölj!”, mert Isten nem gyönyörködik a halálban. A modern kor embere gyanakvoan kapja fel fejét a parancs szó hallatára, talán mert sok önkényes, embertelen parancsnak kellett jobb meggyőződése ellenére engedelmessé válnia. Ám Istennek nemcsak hatalma, hanem joga, hitele van ahhoz, hogy parancsokat adjon nekünk.

Istennek pusztán valósága is Parancs. Azzal, hogy parancsot, törvényt ad, nem megaláz, hanem megtisztel minket. Nem veszi el szabadságunkat. Nem függeszti fel szabad akaratunkat. A döntést ránk bízta. Mert – ha különösen hangzik is – tisztel bennünket, gyermekeit. Miként a jó szülő, aki önállóságra segíti nagykorúsodó gyermekét. Szeret és javunkat akarja! Ezért figyelmeztet, sugall, int és eligazít. S ha látja-tapasztalja, hogy kiskorú gyermekének nem elég csak a szere-

tet: parancsol, tilt és törvényt állít. Avagy: nem kell a gyermeknek az eligazítás? S a könnyen „eltévedő” felnőttek is nincs hasznára az útjelző tábla?! Törekedjünk ennek megfelelően élni! Ámen.

Megjegyzés: A beszéd megírása során felhasználtam Ravasz László *Én vagyok a te Istened!* c. művét.

Egyházi élet – Hírek

Az Egyházi Főhatóság tevékenysége

■ 2008. november 13–14-én volt az Egyházi Képviselő Tanács IV. negyedévi rendes ülése Kolozsváron. Napirenden többek között szerepelt egy javaslat az egyházközi ügyvitelt rögzítő szabályzatra, az UNOSz alapszabályzat módosítására vonatkozó kérés, a Főtanács ülésének előkészítése, valamint az egyház központi költségvetése a 2009. évre. Ezen utóbbi keretében határozat született egy 2009 januártól életbe lépő fizetés-emelésről, valamint az egyházköri díjak megemeléséről 0,50 lejről 1 lejre személyenként.

■ Erdélyi Unitárius Egyházunk legfőbb törvényhozó hatósága, a Zsinat és legfőbb kormányzó testülete, a Főtanács 2008. december 4–6. között tartotta rendes ülését a Segesvárhoz tartozó Fehéregyházi Leányegyházközség templomában. A Főtanács a 2007. esztendőről való számadás mellett keretül szolgált a főtanácsai választásoknak is: megválasztották a főtisztviselők többségét: dr. Máthé Dénes egyetemi tanárt és Csáka József mérnököt főgondnoknak, Nagy László marosvásárhelyi lelkészt főjegyzőnek, Kovács István sepsiszentgyörgyi lelkészt pedig közügyigazgatónak. Az Egyházi Képviselő Tanács választott tagjai az alábbiak lettek: Szombatfalvi József, Szabó László, Székely Kinga Réka, Balázs Sándor, Csete Árpád, Tódor Csaba, Andorkó Ferenc, László János, Farkas Emőd, Czibalmos Kozma Csaba, Demeter Domokos, Sándor Krisztina, Nagy Zsigmond, Gazdag Géza, Kolumbán Gábor. Megválasztották az állandó bizottságok valamint a bíróságok tagjait is.

A Zsinat fő napirendi pontja a püspökválasztás volt: itt Bálint Benczédi Ferenc kolozsvári lelkészt egyházunk 31. püspökévé választották. A másik kiemelkedő szertartás a tizenöt ifjú lelkész részvételével tartott lelkézszentelés volt, ahol a következők léptek az erdélyi unitárius lelkészek sorába: Solymosi Zsolt, Demeter Sándor Loránd, Lakatos Sándor, Hegedűs Tivadar, Barabás Zsolt, Buzogány-Csoma István, Gál Zoltán, Kardos József, Makkai-Ilkei Ildikó, Nagy Adél, Pál János, Solymosi Alpár, Szabó Előd, Tökés Lóránt, Rác Norbert Zsolt.

Lelkészképzés

A Protestáns Teológiai Intézet Unitárius Kara szeptember 29-én nyitotta meg kapuit az új tanévre érkezők előtt. Az I. évfolyamra a szeptember elején tartott felvételi vizsga eredményeként öt hallgató iratkozott be: Bartha Alpár Fiat-

falváról, Bencze Zsuzsanna Székelyudvarhelyről, Gyerő Attila Brassóból, Szász Tünde Firtosmartonosból és Timár Zsolt Árkosról.

■ A Protestáns Teológiai Intézet legfőbb döntéshozó fóruma, a Tanács október 18-án ülést tartott. Ezen többek között számba vette a felvételi, valamint rendszer vizsgaeredményeket, és elfogadta a 2009. évi intézeti költségvetést. Az ülés ünnepi részében történt meg dr. Czire Szabolcs unitárius teológiai tanár doktorrá avatása.

■ Október 31-én, a reformáció napján, az unitárius teológiai hallgatók, egyházi előljáróink és a teológiai tanárok vezetésével, ez évben is megkoszorúzták a kolozsvári Házsongárdi temetőben található unitárius egyházi és világi vezetők, tanárok és tudósok, valamint közéleti személyiségek síremlékét.

Lelkésztovábbképzés

■ A III. évnegyedi lelkeszi értekezletre október 8-án került sor Marosvásárhelyen, a Bod Péter Diakóniai Központban. Az összevont formában, mind a hat egyházkör lelkeszei számára tartott rendezvény célja az volt, hogy fórum jelleggel segítsen az egyházi életben időszerű kérdések megfogalmazásában, valamint a válaszok keresésében, tekintettel a küszöb előtt álló főhatósági választásokra. Keretében egy Kolumbán Gábor főgondnok által *Az Erdélyi Unitárius Egyház kihívásai a globális korban* címmel tartott vitaindító előadást követően kötetlen véleménynyilvánításra került sor. Ennek keretében az egyes főtisztviselőkkel szemben a jövőre nézve konkrét elvárások fogalmazódtak meg, a tisztségekre körvonalazódó jelöltek közül pedig többen nyilvánosan is felvállalták a megmérettetést.

■ A IV. évnegyedi lelkeszi értekezletek kivitelezése sajátos formában történt: a háromszék-felsőfehéri egyházkörben november 19-én Sepsiszentgyörgyön, a székelykeresztúri és székelyudvarhelyi egyházkörben november 20-án Székelykeresztúron, a marosi és küküllői egyházkörben november 25-én Dicsőszentmártonban, végül a kolozs-tordai egyházkörben november 26-án Kolozsváron. Mindenütt jelen voltak a főtanács és a zsinat világi tagjai is. Az értekezleteken a dr. Szabó Árpád püspök által tartott előadást követően beszélgetés alakult ki a december eleji főhatósági választások alapjául álló elvekről és értékekről. Továbbá, a főhatósági jelölőbizottság ülése után sorra került összejövetelelen lehetőség volt a főtisztviselő-jelöltek személyesen előtárt programjait meghallgatni, és a feljük megfogalmazott kérdésekre feleletet kérni.

Énekvezér-képzés

■ Az Énekvezér-képesítő Bizottság november 26-án tartotta a 2008. évi egyetlen énekvezér-képesítő vizsgát Kolozsváron, amelyen Benedekfi Hortenzia siménfalvi, Benkő Béla szentábrahámi és Faluvégi József csokfalvi jelölt unitárius énekvezéri oklevelet szerzett.

Rendezvények, egyházképviselet

■ A lókodi Kiss Rozália Ökumenikus Öregotthont működtető Jakab Lajos Alapítvány kuratóriuma szeptember 29-én ülést tartott, amelyen többek között megváltoztatta összetételét, és új vezetőséget választott. Az elnöki tisztségre a székelyudvarhelyi Bencze Gábor kapott megbízást, a kuratórium további tagjai Csáki Levente, Gyarmathy György és Catherine, Gyerő Dávid, Pál Tünde és Tódor Éva.

■ Október 16–18. között Iași-ban szervezték meg az Ortodox Egyház és az Európai Néppárt közötti párbeszéd-sorozat XI. konferenciáját, amelyre a romániai helyszín miatt meghívták nemcsak az ortodox, hanem a többi hazai felekezet vezetőjét is. Közöttük a konferencián részt vett és előadást tartott dr. Szabó Árpád püspök is, jelen volt Gyerő Dávid előadótanácsos is.

■ Október 23-án, az 1956-os magyar forradalom kitörésének 52. évfordulóján a kolozsvári belvárosi unitárius templomban ökumenikus istentiszteletre került sor a Kolozsváron székelő magyar történelmi egyházak előljáróinak szolgálatával. Az áhítatot dr. Kovács Sándor teológiai tanár tartotta, emlékbeszédet mondott dr. Szabó Árpád püspök is. A János Zsigmond Unitárius Kollégium Péterffy Gyula Énekkara kórusműveket adott elő.

■ A Nyáradgálfalvi Egyházközség október 25-én tartotta új lelkésze, Barabás Zsolt beiktató ünnepélyét. A beiktatást Nagy László, a Marosi Egyházkör esepese végezte. Jelen volt és beszédet mondott dr. Szabó Árpád püspök is.

■ November 1-jén a budapesti székhelyű Erdélyi Gyülekezet a Reménység Szigetén felavatta az Erdélyi Halottak Emlékkertje elnevezésű emlékhelyet, a kárpát-medencei kiemelkedő magyar személyiségek emlékére. Unitárius egyházunk előljárói közül Dávid Ferenc emléktáblája és domborműbe öntött arcképe is ott található a sorban, Kriza János, Bartók Béla és Gálffy Mihály mellett. Az ünnepségen dr. Szabó Árpád püspök is szolgálatot végzett.

■ November 8-án az Országos Dávid Ferenc Ifjúsági Egylet szervezésében volt XI. Dávid Ferenc emlékzarándoklat Déván, az átalakítás alatt levő várban tartott ifjúsági istentiszteleten dr. Czire Szabolcs teológiai tanár végezte a lelkészi szolgálatot. Ezután sor került a Dévai Leányegyházközség öt évvel ezelőtt megvásárolt, s azóta átalakított imaházának szentelési ünnepségére, ahol az ünnepi beszédet dr. Szabó Árpád püspök mondta. Az átalakítás történetét Koppándi-Benczédi Zoltán helyi lelkész ismertette, az úrvacsorai beszédet Rüszt Tibor kolozs-tordai esperes mondta.

■ Sólyom László magyar köztársasági elnök december 2-án a hagyományos adventi találkozón látta vendégül a határon túli magyar történelmi egyházak vezetőit, köztük dr. Szabó Árpád unitárius püspököt is. Az egyházfők ugyanaznap Szili Katalin, az Országgyűlés elnök-asszonya meghívására az Országházba látogattak egy évvégi kiértékelő beszélgetésre, ezt követően a Fidesz vezetőségének vendégei voltak.

Személyi változások

- Kádár Vencel alkalmazást nyert a Homoródalmási Ekg. ideiglenes énekvezérének, október 1-jétől.
- Dombi Ibolya alkalmazást nyert a Csíkszeredai Ekg. ideiglenes irodavezetőjének, október 1-jétől.
- Kászoni Zsófia alkalmazást nyert a kolozsvári Unitárius Óvoda óvónőjének, szeptember 1-jétől.
- Simó Sándor lelkész alkalmazást nyert a Székelyudvarhelyi Egyházkör esperesének, október 1-jétől.
- Sorbán Enikő homoródalmási énekvezér október 1-jétől lemondott állásáról, munkaviszonya megszűnt.
- Krizbai Béla csíkszeredai lelkész október 1-jétől lemondott állásáról, munkaviszonya megszűnt.
- Krizbai Olivia csíkszeredai irodavezető munkaviszonyát gyermeknevelési szabadsága idejére október 18-ától felfüggesztettük.

Halottaink

Özv. Fülöp Árpádné született Balázs Sára, néhai Fülöp Árpád unitárius lelkész özvegye, életének 92. évében, 17 évi özvegység után 2008. szeptember 20-án rövid szenvedés után elhunyt. Férje oldalán az Olthévízi Egyházközség tiszteletes asszonyaként 38 éven át hűséggel szolgálta egyházunkat. Temetése szeptember 22-én volt a családi háztól az olthévízi temetőben, a szertartást Török István helyi lelkész végezte. Emléke legyen áldott!

Fórizs Géza nyugalmazott unitárius lelkész életének 77. évében 2008. október 9-én hirtelen elhunyt. 1931-ben született Kénosban, a Protestáns Teológiai Intézet Unitárius Karán szerzett lelkészi oklevelet 1955-ben. Lelkeszi szolgálatát a gyakorló évekkal az Iszlói Egyházközségben kezdte 1955-1957 között. 1957-ben a Pipei Egyházközség rendes lelkésze lett, s az is maradt harminchat éven át. 1993-ban előbb betegnyugdíjazták, majd rendes nyugdíjba ment, s azóta szülőfalujában élt. Temetése f. év október 11-én volt Kénosban, a templomban tartott gyászszertartást Csáki Levente helyi lelkész végezte. Búcsúbeszédet mondott Csete Árpád homoródalmási lelkész a lelkeszi kar, valamint Simó Sándor esperes a Székelyudvarhelyi Egyházkör részéről. A sírnál Jenei L. Csaba pipe-szásznádasi lelkész mondott búcsúztatót. Emléke legyen áldott!

Özv. Kökösi Kálmánné született Gál Eleonóra tiszteletes asszony és énekvezér, néhai Kökösi Kálmán unitárius lelkész és esperes özvegye, életének

90. évében, 19 évi özvegység után 2008. november 7-én Sepsiszentgyörgyön hirtelen elhunyt. Férje oldalán a Mészköi, majd az Árkosi Egyházközség tiszteletes asszonyaként és énekvezéreként 46 éven át hűséggel szolgálta egyházunkat. Temetése november 11-én volt a kökösi temetőben, a szertartást Kovács István sepsiszentgyörgyi lelkész végezte. Emléke legyen áldott!